

Gyáni Gábor

Jövő, aminek van is, nincs is múltja

A 19. század egyszerre volt a túlzó múltba tekintés ideje (ne feledjük, ez a historizmus kora) és a magabiztos jövőbe látást tartósan megalapozó időszak is egyúttal. Elég, ha ezúttal Marx prófétikus látomásaira gondolunk e helyt, amiket a tudományos előre látás magabiztosságával vetett papírra és hagyott hátra a német gondolkodó 20. századi utódai sajnálatos okulására. A jövő alakulásának biztos ismerete a pozitív tudásból, a racionális megismerésből táplálkozik, amely optimizmust sugall. Az ebből a szellemi forrásból fakadó határtalan emberi tette készség kezeskedik azután azért, hogy a jövő alakulását nemcsak befolyásoljuk, hanem – a társadalmi törvényeket meg- és felismerve – helyes ideáljainknak megfelelő irányba előre meg is határozzuk. A 20. század nagyrészt éppen ennek az akkori „jövőbe látás”-nak az önbeteljesítő proféciájaként alakult úgy, mármint olyan borzalmas módon, ahogyan azt a mából visszatekintve regisztrálhatjuk.

Óvakodni kellene vajon ezek után a pozitív és különösen a túl erőteljesen vizi-onált jövőképektől? Részben igen, részben nem. Egy valami látszik csupán biztos-nak: az utópikus proféciák tudományos megalapozottságának dogmája éppoly veszélyes illúzió, mint amilyen terméketlen – Nietzsche mélyenszántó diagnózisa szerint – a történelem mértéktelen tanulmányozása.¹ A jövő mohó birtokbavéte-lének vágyától sarkallt 19. és 20. század azt a meggyőződést tette magáévá, hogy azért érdemes vizslatni a múltat a jövő (és a jelen) érdekében, mert le lehet belőle vezetni a jövőndőt. Hevesen bírálja ugyanakkor ezt a jellegzetes szellemi beállítódást az a Karl Popper, ebben az értelemben a 20. század Nietzschéje, aki múlt és jövő ilyenét összekapcsolását kifejezetten a historicizmus számlájára írja: „A történettudománynak az a fajtája, amellyel a historicista azonosítja magát, nemcsak visszafelé néz a múltba, hanem előre lát a jövőbe is” azért, hogy „a hatóerőket és – legfő-képpen – a társadalmi fejlődés törvényeit tanulmányozza.”² A popperi értelemben vett historicizmus, amely elüt a 19. századi történetírói historizmustól³, nem fatalista azonban, mivel az a jövő, amit előrevetít, korántsem független az emberi beavat-kozástól, nem olyan tehát, mint a vallás (mindenekelőtt a keresztény, a katolikus) üdvözülés tana. A historicizmus, ellenkezőleg, cselekvésre készítő szellemi

1 Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai, Bp., 1989. 37.

2 Karl R. Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai, Bp., 1989. 65–66.

3 A historicizmus kifejezés értelméhez vö. „Popper értelmezésében a historicizmus annak eredménye, hogy a félreértett, természettudományokban szokásos kognitív eszményeket a történetírásra alkalmazták – hasonlóképp félrevezető módon. Ezzel szemben a »német« historicizmus mindig is elítélte az efféle transzpozíciót, legyen az apriorizmus (mint Hegelnél), pozitívizmus (mint Buckle esetében), vagy e kettő kombinációja (mint Marxnál és Toynbee-nál). Ebből a szempontból a (német) historisták akár versenghetnének is Popperral a historicizmus elvetésében”. Frank R. Ankersmit: *A historicizmus. Szintézis-kísérlet*. Aetas, 2003/3–4. 189–190.

erő, tekintve, hogy a „legtöbb historicista nagyon határozottan vonzódik az »aktiviz-mushoz«, amely a törvényként felismert folyamatokat erősíti. „Kizárólag azok a tevékenységek ésszerűek, melyek illeszkednek a küszöbön álló változásokhoz, s előmozdítják azokat.” Nem csoda, fűzi hozzá Popper, hogy historicista felfogás szerint: „A társadalmi bábáskodás az egyetlen tökéletesen értelmes tevékenység, mely elébünk tárul; az egyedüli tevékenység, mely tudományos előrelátásra épülhet.”⁴

Azoknak, akik átélték a 20. századi diktatúrák valamelyikét, különösen a bolsevista rendszer kelet-európai regnálását, nem kell túl nagy képzelőerő ahhoz, hogy Popper kritikai megállapításában igazolva lássák valamikori tapasztalataikat. A jövő jegyében folyó, pontosabban a jövő egy meghatározott vízióját alátámasztó (anticipáló) élet és emberi aktivitás számított ekkoriban egyedül legitimnek. A kommunista blokk országaiban ez a látomás a tudományosan megalapozott, a marxizmus-leninizmus ideológiája által tételszerűen lefektetett törvényekben testet öltő társadalmi fejlődés jövőbe vezető útja volt. Az ellenállhatatlan hatalmi szóval és erővel sulykolt említett kizárólagos érvényű jövőképnek rendelődött alá akkoriban minden élő és holt dolog, ez szabott egyedüli irányt a jövő érdekében végzett mindenfajta ténykedésnek. A jövő így biztosított uralma a jelen és persze a múlt felett egyaránt, amely a náci Németországban is feltétlen ideológiai diktátum volt akkoron, súlyos dilemmák forrása ma, amikor a jövő tervezhetősége, a jövő várható kihívásaira való érdemi felkészülés kérdései legalább olyan sürgető igénnyel vetődnek fel, mint történt ebben a nem távoli múltban.

A probléma kulcsmozzanata, hogy a jövő, mint ami megjósolható, vagy legalábbis befolyásolható (ha talán nem is határozható meg), mennyiben a múlt (és részben a jelen, amely szüntelenül múlttá alakul) folytatása, vagy annak éppen a kiteljesülése. Azaz: milyen mértékben következik valamely múltból a jövő? Az e kérdésre adott válasz dönti el, hogy mit gondolhatunk valójában a jövőről, és mi módon célszerű alakítani a jövővel kapcsolatos elvi és gyakorlati beállítottságunkat.

E problémának volt jeles elméletalkotója Reinhart Koselleck, aki szerteágazó történetfilozófiai munkássága java részét szentelte annak, hogy konkrét történeti anyagon bizonyítsa a jövőképek (és a múltképeknek mint a jövőt illető elképzelések mindenkori előfeltételének) történetileg változó természetét, továbbá a kérdés különleges bonyolultságát mai körülményeink között. Érdemes vázlatosan nyomon kísérni Koselleck egyik-másik gondolatmenetét.

Koselleck meggyőzően mutatja be, hogy az az ősrégi toposz, amelyet – hellenisztikus minták nyomán – még Cicero alkotott, nevezetesen, hogy *historia magistra vitae*, mi módon szorult mindinkább háttérbe a kora újkor századaitól kezdődően azáltal, hogy a modernitás kitört a korábbi időbeliség folytonosságából. Tocqueville-t idézi e váltás egyik pregnáns megszólaltatójaként. „A múlt már nem világitja meg a jövőt, az emberi szellem sötétben tapogatózik.”⁵ Tocqueville a francia forradalom utáni kor megértésének a nehézségét ecsetelve vetette papírra a fenti megállapítást. „Ez az új társadalom, melyet bemutatni szándékoztam, s melyet

4 Karl R. Popper: i. m. 69.

5 Reinhart Koselleck: *Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*. In: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. 51.

meg akarok ítélni, még csak születőben van. Az idő még nem öntötte végleges formába; létrehozója, a nagy forradalom még most is tart, s napjaink eseményei közül szinte lehetetlen felismerni, mi múlik el magával a forradalommal együtt, s mi éli túl. [...] Igaz, a társadalmi rendben, a törvényekben, az emberek eszméiben és érzelmeiben lezajló forradalomnak még távolról sincs vége, az általa teremtett dolgok azonban már most sem hasonlíthatók semmi eddigihez a világon. Századról századra haladok visszafelé az ókor kezdetéig; nem találok ahhoz hasonlót, mint ami most tárul a szemem elé.”⁶

Koselleck szerint Tocqueville elbizonytalanodása „egy hagyományos tapasztalat megvetemedésére utal”, s ez könnyűszerrel kiterjeszhető a modern (és a posztmodern) kor egészére. A példaszerű (példatárként használt) történelem funkcióvesztése szűk térre szorította vissza a múlt jelenre háruló tapasztalataiból kikövetkeztethető (megjósolható) jövő érvényességi körét. Mindez azonban nem gátolta meg ezt követően sem (és napjainkban sem látszik megakasztani) a jövő előrejelzésének szakadatlan tudományos erőfeszítését. Miközben a francia forradalom minden korábbi tapasztalatot felülmúló (azt érvénytelenítő) tapasztalata kétségkívül bizonytalanra tette múlt és jövő közvetlen egymásra vonatkozathatóságát, ez csupán a múltnak a jelen- és jövőbeli mechanikus ismétlődését tekintve zárt le egy viszonylag hosszúra nyúlt történelmi időszakot. Nincs abban semmi meglepő, hogy a múlt tapasztalataira építve ezután is, sőt ezt követően talán minden korábbinál inkább megjósolhatónak tűnt a jövő. Nem másért, mint azért, mert a haladás, a fejlődés gondolata váltotta fel (váltotta le) a csupán az ismétlődésre redukálódó időbeli folytonosság fogalmát. Ha a múlt tapasztalatait elemezve felfedjük a haladás, a fejlődés immanens logikáját, minden további nélkül meghosszabbíthatjuk a múltból a mába tartó tendenciákat, amelyek egyszersmind megmutatják a jövőbe vezető utat is. A jövő „sorsa” ezzel azon nyomban kikerül a múlt hatalma alól, mely jövő ettől fogva nem „a múlt felől determinált” entitás többé, hanem az a valami, ami a múlt jelenbeli fogalmi megragadása, a múlt tapasztalatainak a jelenben aktualizálódó megértése által teljesül be végül. Kantra hivatkozik Koselleck e ponton, aki kijelentette: „Aki jövendől, maga csinálja és eszközli ki a fejleményeket, melyeknek eljövételét hirdeti”.⁷ Ez a jövő, fűzi hozzá Koselleck, amely immár „az ismeretlenbe nyílik, tervezhető – sőt tervezésre is szorul.”⁸

Így kerül a jövő ügye a jelen, a mi saját kezünkbe, amely ez okból különleges jövőre orientáltságot követel mindenkitől, aki hozzá kíván járulni egy, számára kívánatos, jövő eljövételéhez. Ez az új történelmi tapasztalat a *par excellence* modern tapasztalat, amely a jövő előkészítését az ember legsajátabb belső ügyévé, elsődendő teendői közé iktatja, mondván: a mindenkori jelen nagy felelőssége, hogy milyen jövővel ajándékozza meg, vagy éppen milyen jövővel sújtja a következő nemzedékeket.

Ha viszont ilyen messze kerül egymástól múlt és jövő, áthidalható-e egyáltalán a közöttük tátongó mély szakadék annak érdekében, hogy jogos elvárásokat támasszunk a jövő iránt a múlt tapasztalatai alapján. Nem mélyedve el ezút-

6 Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Európa, Bp., 1993. 988.

7 Reinhart Koselleck: i. m. 68.

8 Uo. 69.

tal a „tapasztalati tér” és az „elvárási horizont” fogalompárosára kihegyezett kosellecki elképzelésben⁹, annyit azért megjegyezhetünk: azért nem látható, vagy az okból látható csupán nehezen előre a jövő a modern tapasztalat értelmében, mert: „A jövő alapvetően kivonja magát a tapasztalataink alól, és empirikusan nem verifikálható.”¹⁰ A helyzet, ennek ellenére, mégsem tűnik teljesen reménytelennek, mivel „vannak olyan előrejelzések, amelyek a tapasztalatokat többé vagy kevésbé elfogadhatóan az elvárások részévé tehetik”.¹¹ Ez azt jelenti, a modern ember, aki mindig nyitott a jövőre, sőt aki egyenesen „rá van utalva arra, hogy a jövőre tekintsen”¹², a jövőtudattól ösztönözve tesz szert egyáltalán cselekvőképességre, miközben végig tisztában van a jövő empirikus megtapasztalhatatlanságával. Mégis: az motiválja őt a cselekvésben, hogy valamely óhajtott, hön elvárt jövő előtt próbálja meg egyengetni az utat. Ez tehát a modern ember sajátos léthelyzete, amely úgyszólván parancsként írja elő számára a jövő folytonos szem előtt tartását, ami nélkül nincs értelmes emberi élet, mivel a jövőért való szüntelen ténykedés az emberhez egyedül méltó élet.

Mennyiben igazolja vajon vissza az e feltételek között történő jövő a határozott jövőtudat által lehetővé (sőt szükségessé) tett emberi cselekvőképességet? „Mi az, amit az ember előre lát, mi az, amit előre láthat? Az eljövendő valóságot – vagy csupán lehetőségeket?”¹³ A jövő előre jelezhetősége – Koselleck szerint – másként alakul az események és a struktúrák oldalán. „Minden egyes történést, amelynek részesei vagyunk, egyszerűként tapasztalunk meg, ám azok a körülmények, amelyek között a történes egyszerű lehet, a legkevésbé sem újak.” A „maradandó struktúrák” és a „tartós folyamatok” azon túl, hogy meghatározzák, egyszersmind túl is élük az egyes eseményeket, miután azoktól eltérő sebességgel változnak. A történeti idő rétegzettsége¹⁴ folytán a jövő prognózisát megalapozó „objektíválható kritériumok az időbeli mélystrukturálásban rejlenek”, következésképpen: „Nemcsak a lehetséges történések formális megismétlődésének lehetősége szavatolja a prognózisok minimális eredményességét, hanem az is nagyon fontos, hogy számításba vegyünk a történelmi folyamatok többrétűségét.”¹⁵

A rövid, közép- és hosszú távú előrejelzés szembeszökően különböző eredményességgel oldható meg az eltérő időrétegek bennük játszott tényleges szerepe folytán. A mindennapi cselekvőképesszereinket felölelő rövid távú időszint tekintetében nehéz megbízható módon előre jelezni az eseményeket, mert az előbb vagy utóbb megtapasztalható időn belül gyorsan megváltoz(hat)nak a

9 Reinhart Koselleck: *'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória*. In: Uő: i. m. 401–430.

10 Reinhart Koselleck: *Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete*. Helikon, 2009/4. 518.

11 Uo.

12 Uo. 518–519.

13 Uo. 519.

14 A kérdéstről bővebben I. Gyáni Gábor: *Az elbeszélt és az elbeszélhetetlen történelmi idő*. In: Kisantal Tamás – Mekis D. János – P. Müller Péter – Szolláth Dávid, szerk.: *Thomka-Symposion*. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére. Kalligram, Pozsony, 2009. 25–33.

15 Reinhart Koselleck: i. m. (2009) 527.

situációban részt vevő cselekvő számára adott feltételek. Középtávon azonban már sokkal nagyobb a súlya a dolgok alakulását befolyásoló azon cselekvési feltételeknek, amelyek nem állnak a cselekvők közvetlen hatása és befolyása alatt. Ez tehát az oka annak, hogy középtávon, ahol a személyek fölötti erők szabják meg inkább a történéseket, amelyek sohasem változnak olyan sebesen, mint az egyes cselekedetek, a jövő is hatékonyabban prognosztizálható. Azoknak a folyamatoknak az előre jelezhetőségéről van ez esetben szó, amelyek szolgálnak ugyan időnként bizonyos újdonsággal, de analógiás módon is megközelíthetők. S itt van végül a szinte már történelem fölötti állandóságával tündető hosszú távú jövő, amely ha nem is egészen változatlan örök időkre, afféle antropológiai konstansként mégiscsak „kivonja magát a történelmi változás nyomása alól”. Nagymértékben biztosított tehát ezen az időszinten a jövő előre jelezhetősége.¹⁶

Felhívja továbbá Koselleck arra is a figyelmet, hogy a három időfolyamat, a rövid távú cselekvések (amelyek szinte megjósolhatatlanok), a középtávú eseménykényszerek (amelyek nagy valószínűséggel extrapolálhatók) és a hosszú távú, úgyszólván változatlanul ismétlődő lehetőségek között megállapított elméleti distinkció a történelmi változásoktól sem vonatkoztatható el maradéktalanul. Azért is nehéz, mondhatni szinte lehetetlen manapság előre látni a közvetlen jövőt, mert az annak alakításában szerepet játszó tényezők száma többszörösére nőtt a megelőző korokhoz képest, ilyenformán „az egyes cselekvések univerzális keretfeltételei sokrétűbbé váltak, a komplexitásuk nehezebben uralható.”¹⁷ Könnyebb lehetett olyankor rövid távú prognózisokat megfogalmazni, amikor a mainál jóval kevesebb, ennél fogva áttekinthetőbb volt a cselekvő egyének száma, s amikor kalkulálhatóbbnak tűntek az uralmi viszonyok is. Viszont: „Minél inkább közeledünk korunkhoz, annál nehezebbé válik a rövid távú prognózisok művészete, mivel a rövid távú cselekvések játéktereinek hosszú életű keretfeltételei is megsokszorozódtak és megváltoztak.”¹⁸ Ez pedig azzal válik olykor egyenértékűvé, hogy „maguk a struktúrák is eseményé válnak, mivel gyorsabban alakulnak át”.¹⁹

E sajátosan modern (kori) tapasztalatnak megannyi jelét adta a 20. század, kivált a végéhez közeledve. Ki gondolta volna, ki látta előre, hogy szinte egyik pillanatról a másikra összeomolhat a kommunista rendszer, és vele együtt az egyik globális világhatalom, a Szovjetunió? Egy effajta várakozás sokkal inkább a második világháború utáni éveket hatotta át, amikor a kelet-európai emigráns politikusok, és persze az őket befogadó nyugati hatalmak vezetői szintúgy minden percben a szovjeturalom (legalábbis kelet-európai) megszűnésével számoltak. Ha nem így lett volna, miért alakítottak volna, egyebek közt az amerikai emigrációba szorult, a koalíciós időszak politikai elitjét alkotó magyar politikusok változó összetételű emigráns kormányokat; ha nem ez lett volna várakozásuk tartalma, nem tesznek meg akkor mindent a Szabad Európa Rádió és egyéb, a CIA által támogatott orgánumok segítségével azért, hogy közelebb hozzák a szovjettalanítást, elhagyott

16 Uo. 527–528.

17 Uo. 529.

18 Uo. 530.

19 Uo.

országuk sóvárgott jövőjének az eljövételét. Mindez helytelen várakozásnak, rossz jövőképek bizonyult akkor; a Szovjetunió által a második világháború nyomán megszállt, majd nagyhatalmi rendelkezési körébe vont kelet- és közép-európai államok bolsevizálása, egy bizonyos idő elteltével világosan kiderült, nem csupán egy esemény, hanem kemény strukturális tény, aminek kiszámíthatatlanul hosszúra nyúlhat a fennállása. Talán éppen ez is magyarázza, hogy a rendszer későbbi, hirtelen bukása a meglepetés erejével hatott. Azért kelthetett a dolog meglepetést, mert egy rendszerbeli struktúra huzamos léte az azt aláaknázó külső és belső események hiányában megkérdőjelezhetetlenné válik és egy ehhez illeszkedő, a tapasztalatban gyökerező várakozást szül. Ki tudná megjósolni egy mindig csak *utólag* látszólag eleve bukásra ítélt politikai rezsim és társadalmi berendezkedés végórját? Ez majdhogynem lehetetlen; s még ha akadnak is utólag igazolódó efféle prognózisok (mert mindig találni rájuk pozitív példákat), azok sem fakadnak jobban a korabeli tényleges tapasztalatokból, mint azok a jövőt sejtető víziók, amelyek szögesen ellentmondtak nekik. Utólag könnyű persze okosnak lenni. De itt nem csak erről, pontosabban nem arról van szó, hogy minden korban akadnak próféták, akik a csupán a majdani jövőben megszereshető tapasztalatok fényében már akkor helyesen látták előre a jövőt, és akikre a maguk korában senki sem hallgatott persze.²⁰ Hiszen, ha hallgattak volna rájuk, be sem következhetett volna az általuk (helyesen) előre látni vélt jövő.

Úgy is fel lehet azonban mérni egy struktúra középtávú időbeliségét, helyesebben létezésének tényleges időbeli potencialitását, hogy nagy hatásfokkal megjósolható legyen ez alapján a jelen lehetséges időtállósága: ekkor sem lehet azonban előre látni, hogy mikor, hol és milyen körülmények között ér vagy érhet egyszer véget a szóban forgó történelmi képződmény. S minél inkább több- vagy sokszereplős a történelmi játszma, annál kiszámíthatatlanabb maga a jövő. Ezt emelte ki Koselleck is arról elmélkedve, hogy a váratlan jövő ma egyre gyakoribb tapasztalata mögött a struktúráként elgondolt erők eseményszerűvé válása rejlik; az esemény egyetlen szempillantás alatt eldöntheti ugyanis a tegnapi még megingathatatlan tetsző struktúra sorsát, lezárva annak addigi pályafutását.²¹

Valóban ennyire reménytelen lenne a helyzet a jövő dolgát illetően egy olyan korban, amikor pedig oly mértékben ki vagyunk szolgáltatva a jövő irányából érkező (és általunk görcsösen megismerni kívánt) erők hatásának? Ez így talán túlzó beállítás, amelyet kiegyesíthetünk, sőt talán korrigálhatunk is egy optimistább felfogás megpendítésével. Így foghatunk hozzá annak a gondolatmenetnek a bemutatásához, mely szerint a múlt posztmodern fogalma, amely a historizmustól eltérő módon definiálja a jelenbeli történelmi megismerésnek a múlthoz fűződő viszonyát, releváns a jövő megismerhetősége (helyesebben a jövő előre jelezhetősége) szempontjából is.

20 A kérdéstről napjaink gazdasági válságának a prognózisai kapcsán l. Hites Sándor: *Ki látta jönni? A gazdasági előrejelzés kultúranropológiájáról válság idején*. Helikon, 2009/4. 501–516.

21 Esemény és struktúra ok-okozatosságának itt követett felfogásához vö. William H. Sewell, Jr.: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. University of Chicago Press, Chicago, 2005. különösen 81–151., 197–270.

Nem ragaszkodva többé ahhoz a 19. századi eredetű dogmához, mely szerint az egyetlen (az egyedüli) múlt az, ami az utólagos (nagy) elbeszélésre vár, arra vehetnek végre irányt a történészek, hogy a múlt jelenben lehetséges különféle értelmezéseinek adjanak inkább hangot a múltat illető alternatív történeteikben. Ráadásul a múlt éppúgy nem létezik érzéki mivoltában, éppúgy nem szerezhető róla közvetlen tapasztalat a megismerés során, mint ahogyan a jövő sem létezik empirikusan verifikálható módon. Múlt és jövő illetően ontológiai rokonsága elvileg megalapozhatja a történeti gondolkodás és munkamódszer hasznosíthatóságát a jövő immár nem prófétikus előrejelzése, hanem mint lehetőségnek a racionális számbavétele szempontjából.

David J. Staley *A jövő történelme*, már a címével is feltűnést keltő írásában kifejti²², annak a historikusnak a munkamódszere, aki a múltban nem az egyedüli valóságot, hanem a valóságnak csupán egy lehetséges, adott nézőpontból plauzibilis módon elbeszélhető referenciális megnyilvánulását érzékeli, megfelelni látszik a szenárióírás gyakorlatának. A forgatókönyvmodell bevett módja a jövő manapság követni szokott megközelítésének; ennek során nem azt igyekeznek a forgatókönyvírók – az előrejelzés definitív aktusához tartva magukat – megmutatni, hogy *mi történik* majd a jövőben, hanem főként arról beszélnek, hogy *mi várható, milyen lehetőségek* valószínűsíthetők a jövő perspektívájában. A döntő különbség az előrejelzés és a jövő lehetséges forgatókönyveinek a megragadása között az tehát, hogy a jövőt az utóbbi esetben nem kronológiailag és lineárisan meghatározott módon prognosztizálják, hanem egymástól eltérő mértékben valószínű alternatív jövőképeket próbálnak rögzíteni. Ráadásul ezek a víziók amellet, hogy eltérnek egymástól, olyik esetben ki is zárhatják egymást. S ami talán ennél is fontosabb: „*a forgatókönyvi gondolkodás célja annak a környezetnek a vizionálása, melyen belül az események bekövetkeznek és nem maguknak az eseményeknek a sajátos időrendi folyamata. [...] A környezetet – a kontextust – leíró szenáriók így sokkal inkább strukturalista »sűrű leírásként«, semmint az események diakronikus időbeli egymásutániségként olvasandók.*”²³

Az utóbbi megállapítás erősen emlékeztet Kosellecknek az előrejelzés ténybeli alapjául szolgáló időbeli mélystruktúráról szóló, korábban már részletezett felfogására. S noha Staley nem tesz említést a német gondolkodóról, utal viszont Fernand Braudelre, aki az eseményidő, a konjunktúraidő és a *longue durée* hármasságának posztulálásával Staleynek és Kosellecknek egyaránt lehetővé tette, hogy átfogalmazzák a jövő megismerhetőségének lehetőségfeltételét. A szorosan vett történeti munkamódszer egyesítése a mai üzleti világban elterjedt forgatókönyvi gondolkodással, sőt forgatókönyvíró gyakorlattal, Staley meggyőződése szerint azzal a lehetőséggel kecsegtet, hogy a jövő fürkészése az alternatívák, a lehetőségek értelmező tudományának az alapjára kerülve

22 David J. Staley: *A history of the future*. *History and Theory*, 41. 4. (2002. December) 72–89. A szerző a cikkben foglaltakat utóbb könyvként is kifejtette (*History and Future. Using Historical Thinking to Imagine the Future*. Lexington Books, Lanham, 2006). Az utóbbiról részletesen szól Kisantal Tamás: *A történettudomány és a jövő*. Helikon, 2009/4. 595–603. Mi a folyóiratcikkben előadottakra szorítokunk ezúttal.

23 David J. Staley: i. m. (2002) 87.

nagyobb biztonsággal kerülheti ki az előrejelző jóslások, a prófétikus jövőképgyártás korábról ismert csapdáit. „A történeti (történetírói) gondolkodásnak a jövő birodalmára alkalmazásaként az egyszeri definitív előrejelzést az egymással szüntelen párbeszédben és vitában álló történészek kezétől származó sokféle történet váltaná fel végre. A történeti gondolkodás a jövőt mint a vizsgálódás terepét éppoly magabiztossá és szellemileg rigorózussá tehetné ezáltal, mint amilyen a múlt kutatása.”²⁴

A múlt és a jövő megismerésbeli egy szintre hozása új, mondhatni posztmodern fejlemény. Az időbeli kategóriák megszokott rendjének általa sugallt módosítása nem az egyedüli tapasztalat azonban, amiről ma beszélni szokás. Egy másfajta elképzelés hirdetője úgy jellemzi például a 20. századot, mint aminek kezdetben a jövő diktált, hogy idővel mindinkább átengedje magát saját jelenének, feladva ezáltal a jövő iránti érdeklődését és elköteleződését. „A 20. század [...] ötvözte a futurizmust és a prezentizmust. Míg először inkább futurista irányba hajlott, végül inkább a prezentizmushoz közeledett. [...] Futurizmus alatt itt a jövő uralmát értjük. Ez az idő rendjének parancsoló szava: egy olyan rendé, amely megállás nélkül gyorsul, vagy legalábbis gyorsulónak tűnik. A történelmet ekkoriban a jövő nevében csinálják, s ugyanígy kell írni is.”²⁵ Mindez azonban ma már a múlté. Az első világháború és a rá következő válságok kezdték ki először a futurizmus korábbi magabiztosságát, a történetiség modern trendje azonban ennek ellenére egy ideig még működőképes maradt, sőt belőle fakadt „az egyedüli időbeli horizont”. Ennek jegyében deklarálták, egyebek közt, a modernizáció szükségességét és felsőbbrendűségét, hozzá igazodva hirdették mindenekelőtt a diktatúrákban a tervezgátlakodás nagyszerűségét, és hangsúlyozták mindenhol egyforma hévvel a gazdasági verseny egyedül üdvözítő mivoltát. „Mindazonáltal a jövő kezdte apránként átengedni területét a jelennek, amely egyre nagyobb teret nyert, egészen addig, hogy nem oly rég már úgy tűnt, mindent elfoglal. Ekkor léptünk be abba a korba, amelyben a jelen elsőbbséget élvez: ez bizony már a prezentizmus kora.”²⁶

Nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy tényleg az-e a helyzet, mint amit az idézett francia történész elméletalkotó állít. Igaz, mára tovatűnt (legalábbis Európából) a kommunista politikai rezsimek által fennen hirdetett sajátos futurizmus, bár ma sem vagyunk híján a jelenünket átható jövőtudatnak. Kérdés, kimeríti vajon a futurizmus fogalmát, ha valamely tudományos prófécia segítségével prognosztizált, sőt normává emelt jövőhöz szabják hozzá a jelent és a múltat? Ez bizonyára csak túlzó megnyilatkozása a modern embert már huzamosabb ideje a hatalmában tartó időtapasztalatnak, amely a folytonos változásra való szakadatlan készenléletet tartogatja számára mint egyedüli életlehetőséget. A változás tehát, hogy mindig készen kell állni a jövő folytonos befogadására, ma sem hat kevésbé várakozásainkba beépülő tapasztalatként, mint amennyire a 20. század tisztán futuristának tartott első felében vagy a század első kétharmadában

24 Uo. 89.

25 François Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat.* L'Harmattan – Atelier, Bp., 2006. 109.

26 Uo. 110.

hatni tudott. Ha valami nagyot változott azóta, az talán csak annyi, hogy kevésbé tűnik ma magabiztosnak a jövőt vizionálók retorikája és programja.

Az az illúzióvesztés, ami a 19. századi tudományos utópiák politikai gyakorlatba való átültetése során elsajátított tapasztalatoknak lett az eredménye, s az a nem kevésbé kiábrándító tapasztalat, ami a globalizálódó modernitás (a fejlődés) által kiváltott megannyi anomália révén keletkezett az idők során (a környezeti katasztrófa növekvő valószínűsége, az éhezés világjelensége, az elmergesedő helyi konfliktusok kezelhetetlensége), egyaránt óvatosságra intenek a jövő uralhatósága tekintetében. Az ez alkalommal éppen csak felvillantott új elméleti felismerések a jövő előre jelezhetőségének az útjában tornyosuló korlátokról (az eseményszerű struktúrák növekvő szerepe, a változások hihetetlen felgyorsulása és a cselekvéseket megszabó vagy befolyásoló viszonyok komplexitása), mind ennek az aktuális tapasztalatnak a gondolati gyümölcsei.

Jó-e, ha van, és kárhozatos-e, ha nincs valakinek (az egyénnek) és valakiknek (a közösségnek) valamilyen jövőképe? Nem válaszolhatunk kategorikusan a kérdésre, holott akik a kérdést meg szokták fogalmazni, mindig kategorikus nemmel felelnek a mondat első és kategorikus igennel válaszolnak a mondat második felében foglaltakra. A túl határozott és a jelenre intézményes erővel rátukmált jövőkép, amely a múlt tapasztalatainak többnyire valamely ideológia jegyében történő kiértékelésén, majd normatív utópiává emelésén alapul, éppúgy meg tudja fojtani az életet, mint ahogyan (nem csak Nietzsche szerint) a történelem tanulmányozásának a mértéktelensége is kárt tesz az élőben.²⁷ Ma már gazdag tapasztalatok állnak erről rendelkezésünkre, amit jó lenne nem elfelejteni, amire azonban komplex és gyorsan változó társadalmi körülmények között különösen hajlamosak az emberek. A jövő akarása és egyúttal a jövő feltétlen tisztelete nem kíván azonban doktrinér jövőképet; s nem követeli meg továbbá azt sem, hogy biztos és csalhatatlan tudással bírjunk a jelen által determinált, ennek ellenére megjósolhatatlan káoszokként ránk törő jövőről. A múlt, a jelen és a jövő egymás közti tapasztalati összefüggései nem mutatnak semmiféle időbeli állandóságot. Olyannyira igaz ez, hogy akár egyetlen (20. századi és a 21. századot még szintén megérő) egyén életén belül is észrevehetően átalakulhatott idővel múltnak és jövőnek a jelen(é)re gyakorolt befolyása, mindeme időkategóriák tudata. Minderről ma még inkább csak homályos sejtéseink vannak; a köznapi mentalitás jól irányzott szociológiai vizsgálatával, továbbá az időtudatnak a tudományos és művészi reprezentációban való megnyilatkozását feltárva könnyen bizonyossággá érlelhetnénk azonban a ma többnyire még csak tétova feltevéseinket.

27 Friedrich Nietzsche: i. m. 37.

Csányi Vilmos

Édeni struktúrák

A jövő fogalmát sokféleképpen használjuk. Lehet magunk vagy családunk, barátaink jövőjéről gondolkodni, de lehet jövője a társadalomnak, sőt az emberiségnek is. A lehetséges jövő iránt szinte mindenki érdeklődik, mindenkinek van saját elképzelése, véleménye, hiedelme arról, hogy az utódai, a társadalom, az emberiség vajon milyen körülmények közé keveredik majd a következő ötven-száz évben. Már a jövő lehetséges alanyainak felsorolása is mutatja a kérdés összetettségét. Az emberiség, a társadalom és néhány utódunk, ha van, nagyon különböző szerveződési szintjét alkotják a jövő eseményeinek, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy mindhárom szint képviselve lesz a fizikai jövőnek egy-egy meghatározott pontján, ami persze maga is csak egyfajta hiedelem, és mint ilyen, különös, bár sok gyakorlati célra is hasznosítható, ötletnek tekinthető.

Régebbi korokban egyszerűbb volt. Az elképzelhető személyes jövő lehetséges variációit könnyebb volt számba venni, mert a tradicionális társadalmak kulturális szövetének fonadékába szervesen illeszkedett a felemelkedés merész íve és a zenit megnyugtató, minél hosszabbnak vágyott darabja, de még a természetes hanyatlás az elfogadott véggel is a maga helyén volt. A személyes életfolyamat hangsúlyozott kezdettel és befejezéssel rendelkezett, ami nem rendítette meg a kultúra és a társadalom stabilitását. Aki elment, helyet adott az utána jövőnek, a következőnek, és az igyekezett a kultúra által kijelölt feladatának megfelelni. A személyes „jövő” csupán a felemelkedés és hanyatlás egyes szakaszait jelölte, kiegészítve a sors szerencsés vagy szerencsétlen fordulataival, amelyek az állandóság unalmát enyhítették. A társadalom egészének jövője is biztosabbnak látszott, legalábbis emberöltőnyi tartományokban, mert a társadalmak mai mértékkel mérve stabilabbak voltak.

Minden kultúrában kimutathatók spirituális csomópontok, amelyeket értékeknek nevezünk, amelyek általában az adott kultúra összetevőiből levezethetőek, bár magyarázatuk általában kétséges. Az időleges társadalmi stabilitás az archaikus kultúrák értéke. Ha fiatal vagyok, olyan akarok lenni, mint az apám, az ő helyére vágyódom a családban, a közösségben, a társadalomban. Ez a jövő, és persze az a család, amelynek majd a feje leszek, már egészen más személyekből áll, mint az apámé, de éppen olyan erős és meghatározó, mint az ő idején volt, a személyek cserélődése természetes folyamata a társadalomnak. A jövő kérdése nem központi témája az archaikus kultúráknak.

A korai társadalmak hihetetlenül sikeresek voltak, és néhány tízezer év alatt az ember benépesítette az egész bolygót. Biológiai szempontból ez a példátlan eredmény annak tudható be, hogy míg az állatfajok mindig valamilyen konkrét

fizikai és biológiailag determinált környezetbe, „ökológiai fülkébe” születnek, és ahhoz rövid idő alatt tökéletesen alkalmazkodnak, az ember közösségteremtő, kultúráképző tulajdonságaival különleges „kulturális fülkét” alakított ki, amelyhez fajunk tökéletesen alkalmazkodott, de amely a fizikai és biológiai környezettől szinte független, az egészen elemi létfeltételeket nem számítva. Az ember hátán cipelve kultúráját megél akár a homok- vagy a jégsivatagokban is. Nincs hozzá hasonló élőlény az alkalmazkodásban.

Az egyetlen valódi problémája: saját maga és legendás alkalmazkodóképessége.

Megjósolható-e a társadalmi jövő?

A modern társadalmak egészen mások. Az ember sikeres sokasodása labilissá tette a társadalmakat, és ezzel párhuzamosan megnőtt az érdeklődés a lehetséges társadalmi jövőképek iránt.

Az emberi társadalom mint rendszer kettős természetű. Az ember biológiai adottságai és a kultúra struktúráinak: a nyelvnek, a tárgyaknak, a viselkedési mintázatoknak, a gondolatoknak kölcsönhatásaiból alakul ki. A kultúra komponensei értelmezhetők, jelentéssel bírnak. Minden kultúra értékek, lehetőségek és korlátok funkcionálisan összekapcsolt rendszere, amelyben azok, és csak azok a cselekvések, gondolatok, elképzelések értelmezhetőek, tehát csak azoknak van jelentése, amelyek az adott kulturális rendszerhez szervesen illeszkednek, amelyek komponensei a kultúrának. Az értelmesen feltehető kérdések köre is korlátozott. A távolabbi jövő problémáiról nemcsak azért nem tudunk gondolkodni, mert még nem ismerjük ezeket, hanem azért is, mert hiányzik a megértésükhöz szükséges nyelv. A kultúra természetéből kifolyólag a jövő elképzelésében csak a múlt nyelvét és jelentéstartalmait használhatjuk, mert a jövő nyelve csak a jövővel együtt alakul ki. Ez már önmagában jelentősen behatárolja a jövőbe látás mélységét.

Az ember a maga személyes életének ciklusával átélheti a fejlődés, a haladás és a hanyatlás életformáit, de ezek mellé egy mesterségesen konstruált, saját életciklusától független, folyamatos társadalmi haladást is kieszelt a modern időkben, és ezt értékke emelte. Ezzel a kultúránkban olyan belső ellentmondás jött létre, amely gyakorlatilag a rövid távú jövőbe látást is lehetetlenné teszi.

Az új érték tehát a haladás. Másra, többre vágyom, mint az apám, nem a „rég” társadalmat akarom megismételni, hanem egy újat, egy ismeretlent, egy eljövőt. „Az új az jobb!”, bár ez egyáltalán nem biztos, de ha kiderül, hogy tévedtünk, visszafelé nem vezet út. A haladás nagyon kétséges érték. Mi az, hogy jó? Mi az, hogy érték? Önmagukban ezeknek a fogalmaknak, a biológiától eltekintve, kizárólag kulturális jelentésük lehet, amíg legalább egy generációnyi időre stabilis a kultúra, értelmezhető a jó és az értékes.

Értelmezhető-e még?

A haladás koncepcióját kidolgozó társadalmak szükségszerűen nagy létszámúak, és bennük az egyének szintjén korábban sohasem tapasztalt anyagi, pozícióbeli különbségek alakulhatnak ki. A haladás tehát fel is emelhet, elképzelhetetlen magasságokba röppíthet. A kívánatos jó lassan elszakad a reális jótól, és valamiféle

absztrakt tökéletesség felé tart. Egy amerikai hifitornyokat áruoló cég hirdetésében azt állítja, hogy hangszórói nemcsak az emberi fül számára érzékelhető, hanem a hangok valamennyi tartományában tökéletes hangrezgéseket produkálnak. A tökéletes itt már meg sem tapasztalható valami, csupán elképzelhető. Az elképzelhető, absztrakt tökéletesség koncepciója széles elterjedt a kultúra olyan tartományaiban is, ahol semmi értelme sincsen. A tökéletes nő és a tökéletes férfi: anyagcseréjük sincsen, nem izzadnak, nem tévednek, gazdagok, dominánsak, örökké élnek. A tökéletes társadalom, ami majd lesz, ami maga a jövő: az abszolút jogi, gazdasági és társadalmi egyenlőség, ahol már boldogtalan szerelem sincsen. A haladás jövője pusztán absztrakció, kulturális konstrukció. Azt hiszem, hogy azért kell évente eldobnom még jól használható tárgyaimat, mert a következő évi hasonló tárgy jobb, szebb, hasznosabb, tökéletesebb, pedig többnyire azért, hogy fenntartsam a folyamatos ipari termelést, mert a társadalom erre képtelen más szabályozóeszközöket kimunkálni, és ha beszükül a termelés, összeomlik a társadalom, mint ezt mostanában is láthatjuk.

A jelen elértéktelenedett a rossz emlékével múlttal egyetemben, csak a jövő fényes, mert új, mert tökéletes. Világos, hogy ha emellett tudatában lennék az élet mulandóságának, annak, hogy felemelkedő és aztán hanyatló ívet járok be életem során, akkor az utánam következő jövő kevésbé érdekelné, és a jelen komfortját értékelném igazán. Hát vessük el a hanyatlás biológiai fogalmát is, nem öregsünk, nem hanyatlunk. Nem fogadjuk el a biológia fejlődési szakaszait magunkra nézve. Fiatalok, tevékenyek maradunk. Betegnek lenni és meghalni nem ildomos, ha mégis muszáj, akkor a háttérben, függönyök mögött. A személyes élet egyetlen értelme a változatlan tökéletesség.

A tudományos jóslás alapja

Nem kíván különösebb bizonyítást az, hogy az ember által használt szerkezetek, legyenek azok tárgyak vagy szociális, akár matematikai konstrukciók, ugyanúgy egy *történet* eredményeképpen jönnek létre, mint bármelyik élőlény az evolúció folyamatában, tehát az emberi társadalmak maguk is evolúciós rendszerek.

Csak szemléltetésképpen vegyünk egy bizonyítási eljárást. Mondjuk, azt kellene természettudományos eszközökkel bizonyítani, hogy egy karóra – mechanikus, hogy a történet egyszerűbb legyen – emberi készítmény. A legegyszerűbb bizonyítási eljárás az lenne, ha egy lakatlan szigetre kitennék, mondjuk, száz pucér, véletlenszerűen kiválasztott embertársunkat azzal a feladattal, hogy egy ilyen tárgyat készítsenek. Könnyen belátható, hogy még akkor sem lennének képesek erre belátható időn belül, ha történetesen egy vagy több órásmester is lenne közöttük. Egyrészt az óra társadalmi termék, tehát elkészítéséhez nemcsak emberek, hanem vaskohók, esztergapadok, műszerek stb. szükségesek, másrészt, és a példában a legfontosabb: az órakészítésnek pontosan meghatározott története van. Tulajdonképpen ezt kellene visszafejteni a szigetre tett embereknek egészen addig, amíg a pusztán kézzel is elvégezhető cselekvésekig nem érnek, talán az első tűzrakásig, ahonnan azután előrefelé haladva az óra már könnyen

elkészíthető, ha a megfelelő segédeszközöket is sorra készítik. Ez a példa azt is mutatja, milyen naiv az az antievolucionista érvelés, hogy ha az élet komplex struktúrái valóban spontán, egy evolúciós folyamatban jöttek volna létre, akkor ma is, most is könnyen meg lehetne ezeket a folyamatokat ismételni.

Az élőlények, éppúgy, mint a karórák, egy evolúciós rendszer kreativitásának eredményei, és létüket, struktúrájukat, organizációjukat csak és kizárólag *keletkezési történetük* hozza létre és egyben persze magyarázza is. Egyáltalán nem biztos, hogy a történet nagy szakaszai egyszerűen átugorhatóak.

A technika komplex tárgyainak tervezési problémái sok alapvető kérdést vetnek fel a megismeréssel kapcsolatban. Az evolúciós elméletek elfogadható magyarázatokat adnak arra, hogy a tárgyaknál is komplexebb élőlények esetében miért olyan fontos a struktúrához kapcsolódó történet. Az előbbi karórával kapcsolatos gondolat kísérlet azt is mutatja, hogy valamennyi már meglévő, feltalált, előállított tárgygal ugyanez a helyzet.

Felmerül itt azonban az a kérdés is, hogy hogyan állunk a jövőbeli tárgyakkal? Milyen szerkezeteket lehet egészen biztosan feltalálni majd, és milyeneket nem? A szerkezetet itt is a legszélesebb értelemben értve, a tárgytól a tudományos elméletekig. Vagyis a megismerés, a tudomány bizonyos szempontból arról is szólhat, hogy képesek vagyunk-e jövőbeli történeteket megfogalmazni.

Egy példát megint. Már az emberiség hajnalán felmerült a távolba látás víziója, sokszor elképzelték, hogy varázslók, démonok, istenek valamiképpen rendelkeznek e képességgel, vagy ennek valamilyen eszközével. Ha, mondjuk, ötszáz évvel ezelőtti tudományos ismeretek birtokában vizsgáljuk a kérdést, a válasz egészen biztosan az lenne, hogy a távolba látás a mesék birodalmába tartozik. Hiszen egy távolbalátó szerkezethez az akkori ismeretek szerint nem vezet egy tudományosan és technikailag is igazolható *történet*. Ma már tudjuk, hogy ez tévedés. Hiszen létezik ilyen történet. A világhálón például található egy honlap, amelyhez csatlakozva egy kamerán keresztül a szavannát lehet megfigyelni, időnként érdekes állatok bukkanak ott fel, és ezt kényelmesen, sok ezer kilométernyi távolságból nézegethetjük. Sok olyan honlap is van, amelyről nagyvárosok különböző terein felállított kamerák érhetőek el, és csodálhatjuk a különböző városok utcai forgatagát. De a mindenki otthonában megtalálható televíziós készülék is majdnem a távolba látás élményét nyújtja, ha azt a kérdést, hogy érdemes-e, nem tesszük fel. Nos, ha egy mesemotívumhoz némi idő és fáradozás után meg lehet szerkeszteni egy reális történetet, akkor az is lehet, hogy még képtelenebb ötleteknek is van jövőjük.

Többen gondolják, hogy egy teleportáló készülék igen hasznos lehetne. Sokáig a fizikusok még az elvi lehetőségét is tagadták ennek a tudományos fantasztikumnak, de a kvantumteleportáció bizonyítása után igencsak elbizonytalanodtak. Van tehát egy célszerkezet, a távolbaszállító gép, amelynek valójában csak a funkcióját ismerjük, és az a kérdés, hogy milyen apró technikai találmányok értelmes sorozata segítségével lehet azt létrehozni, milyen technikatörténetet kell ehhez konstruálni, természetesen nem vissza-, hanem előremenőleg.

Sajnos, ahogyan semmiféle bizonyítékát nem leljük egy esetleges azonnal történő, instancionális teremtésnek, ugyanúgy nem képzelhető el az *instancionális*

tervezés sem, amely egy adott pillanatban képes lenne egy nagyon komplex, hibátlanul működő, a lehetőségeket a természeti törvények határáig kihasználó technikai szerkezetet, vagy akár absztrakt konstrukciót előállítani. Nincsenek olyan tudományos elméleteink, amelyek az instancionális tervezés lehetőségével kecsegtetnének. Húsz évvel ezelőtt a tudomány és a technika már igazán fejlett volt, túl voltunk az atombombán, a televízión, a számítógépen és éppen piacra került az első tömeges elterjesztésre szánt kisszámítógép, a ZX-80. Néhány évvel utána jelentek meg az adattárolásra szolgáló műanyag lemezek, „floppy”-k. Ha megvizsgálunk egy ilyen 20 éves adattároló berendezést, tapasztalhatjuk, hogy nagy, zajos, gyakran elromlik és a tárolókapacitása néhány száz kilobájt mindössze. Húsz év elteltével csodálatos, sok terabájtos, hangtalanul dolgozó merevlemezeket lehet kapni. Miért nem lehetett ezeket azonnal, mondjuk az adattárolási igény felmerülése évében, előállítani? A magyarázat a történetben van. A korszerű adattároló lemez előállítási története lépésről lépésre megmutatja, hogy miért tartott ilyen sokáig. Pontosan felismerhető, hogy milyen véletlenek és milyen apró felfedezések formálták az első durva szerkezetekből a korszerű gépet. És biztosak lehetünk benne, hogy újabb 20 év múlva ez a történet újabb eseményekkel lesz majd gazdagabb. Vagyis az ember képes a *megismerésre*, ami egy komplex jelenség, tárgy, élőlény keletkezési történetének lépésenkénti felderítését jelenti, akár egy múltbéli, akár egy lehetséges jövőbéli történetről van szó, de képtelen a *felismerésre*, arra, hogy egy adott funkcionális igény számára azonnal és elsősre a végső legjobb megoldást feltalálja. Egyébként ezt a gondolatot sokkal korábban Pollányi is megfogalmazta abban a híres cikkében, amelyben az élő struktúrák keletkezését és a benzinmotorok tervezését hasonlította össze. A természeti törvények ismerete alapján nem lehet megtervezni a leghatékonyabb motort, állította, hanem csupán próbálgatással, változatok készítésével és a próbák szelekciójával lehet eljárni. A motortervezés művészet és nem tudomány. És a teleportáló készülék elkészítése is csak ilyen módon, egy alapvetően szelekciós mechanizmus segítségével, apró, sokszor véletlenszerű találmányok szelekcióján keresztül, vagyis egy reális történet evolúciós kidolgozásával képzelhető el.

Ugyanez a gondolatmenet érvényes akkor is, ha nem technikai szerkezetet, hanem mondjuk egy elméletet veszünk. A tudományok csak arra képesek, hogy egy elképzelhető történet elemei egymásra következésének *lehetséges* voltát elemezzük, logikával, kísérletek végzésével. Az emberi technika ugyanígy csak arra képes, hogy a meglévő konstrukciókat kombinálja, átszervezze, apró új elemeket kipróbáljon. Mindkét esetben nyilvánvaló, hogy a megismerési folyamat evolúciós természetű.

Nagyon izgalmas kérdés, hogy vajon bármilyen képtelen ötlet megvalósítható-e? Vannak-e lehetőségeink arra, hogy elképzelt, jövőbéli történetek közül előre válogassunk, és meghatározzuk azokat, amelyek egy adott rendszeren belül nem lehetségesek. Nagyon nehéz kérdés.

Szeretnék itt utalni a sejtautomaták elméletére, amelyet Neumann János indított el. A sejtautomaták olyan, különböző állapotokkal jellemezhető konstrukciós egységek, amelyek egy „mezőn” helyezkednek el, és egy időben ütemezett történetben előre meghatározott átalakulási szabályokon keresztül képesek a

környezetükben lévő hasonló egységek állapotát megváltoztatni. Egy konstrukciós történet kezdetén megfelelő alakzatokat hozunk létre a különböző állapotú egységekből, és ha a kiindulás megvan, a változások az ütemezések sorrendjében folyamatosan bekövetkeznek. A kiindulási szerkezetek lebomolhatnak, bonyolódhatnak, haladhatnak, Neumann számításai szerint az alakzatokból önreprodukcióra képes szerkezetek is kialakíthatók. Sok egyéb is kiderült Neumann óta. Például a sejtautomata-mezőn definiálhatóak olyan struktúrák, amelyek semmilyen őket megelőző állapotból nem jöhetnek létre. Ezeket nevezik „édeni struktúráknak”, amelyek ha már léteznek, akkor működőképeseek, az átalakulási szabályok szerint változtatják struktúrájukat, de csak közvetlen beírással hozhatók a sejtmezőn létre. Ha egy adott rendszeren, egy adott mezőn belül vagyunk, akkor állíthatjuk, hogy az „édeni” tartományba tartozó struktúrákhoz nem vezetnek *keletkezési történetek*. Édeni struktúrákat nem lehet feltalálni, megvalósítani, elkészíteni egy adott rendszeren belül.

Hozzá kell tennem persze, hogy ez a korlát csak szigorúan az adott rendszeren belül érvényes, hiszen a sejtautomata-mező tervezője a rendszeren kívülről ezeket az állapotokat is létrehozhatja, vagyis ha az adott rendszerből kilépünk, és egy magasabb szerveződési szinten, egy magasabb rendszerben vizsgáljuk a kérdést, akkor az előző szint „édeni” kategóriája megszűnik, és persze bizonyára újabbak alakulnak ki. Remélem itt mindenkinek Gödel jut eszébe.

Mellesleg, csak úgy oldalvágásilag: a politikusok jövőről szóló fényes történetei is általában édeni struktúráknak tekinthetők. Új, kívánatos társadalmi helyzet, minden választói réteg garantáltan jobban jár, az előnyök kézzelfoghatóak és nyilvánvalók. Az az egyetlen probléma, hogy nem vezet hozzá út! Vagyis az adott politikus vagy politikai erő képtelen felvázolni azokat a naponta, hetente szükséges és eredményesen megtehető változtatásokat, amelyek származékként a kívánatos helyzet majd egyszer előáll. Minden valószínűség szerint az ígéret édeni struktúra! Működne, de nem lehet megvalósítani a jelenből kiindulva. Milyen kár.

De hagyjuk a politikát, a tudományos megismerés, a tudományos jövőkutatás egyik fontos feladata éppen a saját kulturális rendszerünkben létező „édeni struktúrák” felismerése.

Ha már az édeni struktúráknál tartunk, rá kell mutassak bizonyos vallási hiedelmek egy érdekes tulajdonságára. A zsidó-keresztény kultúra istenének nincsen keletkezési története. A vallásos hiedelem istent az általunk ismert és vizsgálható világban kívülre helyezi, lényegében édeni struktúrának tekinti. Viszont tudományos ismereteink szerint aminek ebben a világban nincsen története, az ugye nem jöhet létre. Az evolúciós gondolat nyilvánvalóan istentagadáshoz vezet, mindig is jól sejtették ezt a vallási ideológusok.

A fentiekben a megismerés alanyait képező struktúrák egyedi történeteit vizsgáltuk, természetesen ugyanúgy, mint a biológiai evolúció esetében, itt sem kerülhetjük el a teljes rendszer fogalmát. A megismerési történetek nem önmagukban léteznek, hanem szinte minden pontjukon funkcionálisan csatlakoznak más megismerési folyamatokhoz és más történetekhez. Valójában a megismerési folyamatban működő szelekció legfontosabb szempontja éppen az, hogy egy

adott struktúraváltozás – tárgyban vagy elméletben – illeszkedik-e a rendszer egyéb struktúráihoz. Nyilvánvaló, hogy a már említett adattároló lemezeket azért sem lehetett volna előre a mai formájukban felismerni és megtervezni, mert mai struktúrájuk ezer szállal kötődik egyéb technikai változásokhoz, más felfedezésekhez. A valódi megismerő tehát valójában az egész rendszer. Pontosabban a megismerés is különböző szerveződési szinteken egyidejűleg zajló folyamat éppen úgy, mint a biológiai evolúció.

A megismerő embert korlátozza és serkenti is a felette elhelyezkedő társadalmi megismerés szintje. És természetesen a társadalmi megismerés a megismerő ember vizsgálódásain alapszik. Hasonló szerveződési kettősség minden evolúciós folyamatra jellemző. Az embernek el kellene fogadnia a saját helyét és lehetőségeit az univerzumban, s ez sem kevés.

Ismereteinket, technikáinkat tehát egy evolúciós rendszer működésének köszönhetjük. Ez a rendszer teszi, amire képes, de elvileg nem várható, hogy majd valamiféle új szemléletből vagy nagy világegyenletből eredeztetve olyan alapvető felfedezésekre jut, amelyek a világnak, vagy akárcsak a világ egy kis része működésének abszolút magyarázatát és következményként abszolút manipulálhatóságát adják. Ilyen képességet csak istennek szoktunk tulajdonítani, de neki, mint említettük, nincsen története, tehát ehhez a képességhez nem vezet történet sem, legalábbis ebben a világban nem.

Az evolúciós rendszerek elvileg nyitottak, és történetük kizárólag visszafelé rekonstruálható. El sem tudunk képzelni egy olyan lehetséges elméletet, amelynek alapján egy evolúciós rendszer pályája hosszabb időtartamra kiszámítható, megjósolható. Ebből egyenesen következik, hogy a jövő tudományos jóslására sincsenek eszközeink, leszámítva az extrapolációkat, amelyek egy-egy részrendszer változásait szűkös időtartományokban elképzelhetővé teszik. Ez is több a semminél, gondoljunk csak arra, ha valaki annak idején kiszámítja, hogy a dinoszauruszok melyikéből alakulhat ki hozzánk hasonló, technikailag orientált értelmes lény, és ennek milyen társadalmi problémái lesznek, mire ment volna a jóslásával.

Hol vannak már a dinoszauruszok?

Pataki Ferenc

A varázsát veszett jövő

A modernizáció kezdeti kibontakozásának korszaka, a nevezetes 19. század a boldogabb jövő bizonyosságának jegyében fogant. E remélt jövő érzékletes képei szinte kéznyújtásnyira villództak a kortársak szeme előtt. Ekkor születtek a *nagy jövőlátomások*. Hogy csak a legfontosabb, valóban történelemalakító áramlatokat említsük: a tömegessé vált nemzeti érzület és a nemzetállami lét által gerjesztett nacionalizmus, a szabadelvűség eszmeköre, a társadalmi emancipáció és igazságosságot ígérő szocializmus, az érték- és hagyományőrző konzervativizmus, és persze a faji felsőbbrendűség doktrínája is. A 20. század nagy „titka”, hogy – hol durva erőszakkal, hol békés „igehirdetéssel” – megkísérelte valóra váltani e jövő-víziókat. Jobbára azonban inkább az erőszak és a vele járó voluntarizmus bővülte el a tömegeket mozgató politikai vezérkarokat.

A várakozásteli és bizakodó *közhangulat* azonban egyetemes volt: Európa-szerte uralta az elméket. Hatása még az új évezred nyitányára is áthúzódott. A kiskamasz Karinthy mohó kíváncsisággal és lelkesült reményekkel üdvözli naplójában a beköszöntő új évszázadot.

A reformkor óta hazánkban is visszhangzott a „jobb kor”, a „Lesz még egyszer ünnep...” eljövételének bizonyosságába és a „világszabadság” felvirradásába vetett hit hangütése. A garanciákat is máig érvényes módon megfogalmazták: a bőség kosarának javaiból, a jog asztalának védelméből s a szellem napvilága sugaraiból „mind egyaránt” részesedjék. Jókai írja a „Jövő század regényét”; a századvég tele bizakodással. Csehov hősei arról ábrándoznak, hogy „...a földön lassanként mindennek meg kell változnia... új, boldog élet támad”. A „Moszkvába” – az ígért földjére – vágyakozó nővérek, akárcsak oly sok kortársuk, ezzel vigasztalják magukat: „... a mi szenvedésünk örömmé változik azokban, akik utánunk következnek, boldogság és békesség uralkodik a földön...”.

Az új ezredforduló táján kitűnt: a 20. század fokozatosan megfosztotta varázsától és felmorzsolta elődje minden jövőlátomását. Maga a jövő is arcot váltott: ígéretekké és esélyekké teli, kecsegtető és „emberbarát” vízióból egyre inkább bizonytalan körvonalú, olykor egyenesen fenyegető és sokkoló látvánnyá vált.

A messianisztikus „jövő-romantika” napjainkra elveszítette minden varázsát; fenyegető árnyak növekednek a látóhatáron; egyre-másra születnek a „*katasztrofa-forgatókönyvek*”. Az ember egyre zavartabban és tanácstalanabban toporog a mind kevésbé belátható jövő küszöbén. Pedig sokféle csábítás verseng azért,

hogy a „ragyogó jövő” bizonyossága helyén támadt úrt betöltse benne. Hol a *fogyasztói hisztéria* carpe diem hedonizmusa vonja bűvkörébe, és ítéli „örök jelen idejűségre”. Hol a transzcendencia vagy a neospiritualitás távlatai által sugalmazott *biztonságérzet* vágya vezérli. Rosszabb esetben meglegszik az ezotéria által felkínált valláspótlékokkal. Máskor a látványos *tudományos és technikai-műszaki haladás* csodái, a globális „világfalu” létrejöttének fejleményei vagy a „science fiction” képzelőerőt tornáztató mutatványai kötik le figyelmét.

Mindeközben azonban a korábbi poétikus és érzelemgazdag jövőlátomások helyét fokozatosan átvette a szikár és szakszerű, akadémikus *jövő kutatás*: a prognosztika és futurológia. Pontosabban szólva inkább azok mellé növekedett. Ilyenformán – jóllehet váltakozó hangsúlyokkal és eltérő közönséggel – párhuzamosan futnak, olykor ügyet sem vetvén egymásra. A jóslás és jövőbelátás ősi igényének mai változatai – az asztrológiától a kártyavetésig és a tenyérjóslásig, a titokzatos jelekbe vetett hiedelmekig – ugyancsak jó egészségnek örvendenek.

Úgy látszik, hogy a jövőre irányuló *kíváncsiság* és a jövőben való mélyeséges *személyes érdekltség* háttérében nagy erejű indíték húzódik meg. Ez a késztetés akkor is működik, ha kultúráktól és egyéni sajátosságoktól függően rendkívül sokféle alakban nyilvánulhat meg. A jóslás és jövendőmondás kultúrhistoriájának nyomon követése érdekes történelmi kirándulásokra adhatna alkalmat. Ezúttal azonban nem indulhatunk el ezekre.

Paradox tény, hogy a jövőt fürkésző kíváncsiság akkor is erősödhet, ha a belátható időtávban szaporodnak a fenyegető jelek. Sőt, amint látni fogjuk, a világosan kirajzolódó *fenyegetés borzongása* éppenséggel felerősítheti a hozzátapadást a riasztó és félelmet keltő jelenségekhez.

A közelmúltban látott napvilágot egy Bán László szerkesztette interjúkötet (*Száz év múlva*), amely csaknem kéttucatnyi kiváló hazai értelmiségi szakember hosszú távú jövőképzeteit tartalmazza. S bár mindegyikük megkísérli a várható fejlemények érdemleges latolgatását, a feladatot illető kételyeiket sem rejtik véka alá. Így vagy úgy, csaknem mindegyik nyilatkozó szkeptikus a vállalkozás realitását illetően. Van, aki „kiszámíthatatlanabb, és ezáltal veszélyesebb” világról beszél (Csányi Vilmos). „Minden másképpen alakult, mint hittük” – véli Vámos Tibor.

A jóslás nem lehetséges; „nem vagyunk proféták” (Vekerdy Tamás). E fenntartások ellenére a megkérdozettek számos alapvető folyamat várható tendenciáit elővételezik, és pedig igen gyakran avatott szakszerűséggel. Egyik-másik gondolatukra még visszatérünk.

Mi is történt hát a jövőhöz fűződő viszonyunkkal? Hogyan és miért vált súlyosan problematikussá a felhőtlenül optimista jövőlátomás: a „ragyogó jövő” képzete?

Ámbár tüstént hozzá kell fűznünk: ez a látomás sohasem volt egyeduralgó. Legfeljebb *uralkodó korszellemnek* vélhetjük. De ennek mindig is kísérője és kísérője volt az a mentalitás, amelyet Németh László Madách Tragédiája kapcsán „heroikus pesszimizmus”-nak nevezett. Petőfi felhevült látomása és Madách rezignációja egyaránt érvényes pszichológiai igazságot fejez ki. De hogy melyik válik közérzülétté, s ebbéli minőségében miképpen telepszik meg a tömeges tudatban, az már a korviszonyokon és a kor kínálta távlatokon múlik.

Ember az időben

Nem mindig eszmélünk rá annak roppant jelentőségére, hogy az ember *személyes és társadalmi időben* élő lény. A jelen különös képződmény. Szakadatlanul a múltba hull, s egyidejűleg szüntelenül jövővé válik. Az ember az egyetlen élőlény, amely tudatában van (vagy mindig tudatára ébredhet) egyéni léte elkerülhetetlen végességének: személyes létezése időbeli határoltságának. Ám egyúttal arra is képes, hogy önmagát valaminő közös (családi-rokoni, törzsi, nemzeti-etnikai) múltból eredeztesse, s annak hátterén, azzal azonosulva szemlélje egyedi-egyszeri biográfiáját. Képzelőereje lehetővé teszi azt is, hogy a jövő lehetőségmezejének perspektívájában gondolja el életútját vagy annak epizódjait. Mindezzel együtt láncszem, esetleges epizód – bár teljességgel sohasem ismétlődő epizód – az emberi nem történetében („nembeli lény”). A *létezés időbelisége* (reflektálva és reflektálatlanul) az emberi létmód antropológiai alapjellegzetességeihez tartozik. A múlt a „mi volt valójában” (s benne a „ki és milyen voltam én?”) birodalma, míg a jövő a „mi lehet?” („mivé válhatok én?”) esélyeinek tartománya. Mindkettő megismerésére – *valóságismeretre és önismeretre* – hatalmas erők ösztönöznek.

Az eredet, a leszármazás, a „honnan jöttünk?” az egyéneket és a társadalmi közösségeket egyaránt hevesen foglalkoztatja. Ebből táplálkozik a családtörténeti érdeklődés (családfakutatás) és nemzeti *eredetmitológiák* becse és közösségteremtő, identitásképző funkciója (hun–magyar rokonság, dákö–román kontinuitás, Szvatopluk birodalmának öröklése, Rigómező szakralizálása a szerb hagyományban). Az antikvitásban gyökerezik az a hiedelem, hogy a múlt paradigmaticus értékű a jelen számára, s belejátszik annak alakulásába. („Historia est magistra vitae.”)

Az egyéni létezés szűkre szabott idejét a múlt és jövő fogja közre; az egyén számára mindkettő alapvető fontosságú orientációs támpont és kontextusalkotó keret. Ezért beszél Heidegger (1989, 584) „a jelennek a jövőben és a voltságban gyökerezése”-ről, s arról, hogy a jelenvaló lét „elsődleges lehet” (id. mű, 282), vagyis „önmagát előző lét” (id. mű, 348). A képzelőerő és az emlékezet adománya teszi lehetővé az ember számára, hogy ezeket a közvetlenül nem észlelhető virtuális valóságokat gondolatilag és tapasztalatilag értelmezni tudja. Így képes lehet arra is, hogy kapcsolatba vonja őket személyes élettörténetével, önbecsülésével.

A biográfiai múlt az önigazoló érvek és élmények forrása. A jövő viszont a célok, vágyak és remények birodalma; benne az egyéni és a kollektív mozzanatok sajátos mintázatban fonódhatnak össze. Valamely személyes sorsban mindig benne rejtezik egy-egy emberi kollektívum vagy társadalmi kategória éppen érvényes létmódja is. Általa is megvalósul, miképpen lehet és kell hitelesen magyarnak, férfinak és nőnek, értelmiséginek, fiatalnak és idősnek, tekintélyesnek és becsületesnek lenni. Kétségtelen tehát, hogy az idő „a létmegértés horizontja” (id. mű, 108).

Az időélmény magva a jövő nyitottságának tapasztalása, vagyis a lehetséges szakadatlan létrejövése. A jelen nyílt és rejtett esélyek és lehetőségek „raktára”. Ezért mondja Heidegger: „Az *eredendő és tulajdonképpeni időbeliség elsődleges*

fenoménje a jövő." (id. mű, 542. A szerző kiemelése) Vagyis a tulajdonképpeni időbeliség a tulajdonképpeni jövőből jön létre. A jövő kitüntetésének mélyén egzisztenciális érdekek és motívumok működnek, nevezetesen: a „mi lesz (lehet) velem?” és a „mi lesz utánam?” drámai dilemmája. E kettő korántsem azonos; az előbbi „hőse” az *én*, az utóbbié a *mi*. Az azonosulásképtelen, következetes individualistát ez utóbbi kérdés valójában nem is érdekli; a jövő ott végződik, ahol személyes élete véget ér.

A „mi lesz utánam?” felett töprengőket mindig valamilyen kollektív szubjektum sorsa és jövője foglalkoztatja, legyen bár szó családról, nemzetről, vagy akár az emberiségről. S itt már a tudatos jövőtervezés forrásvidékén járunk.

Az ember arra ítelt lény, hogy intelligenciája és képzelőereje révén képes legyen meghaladni mindenkori létformáit, s gondolatilag megalkotni azok tökéletesnek vélt eszményi változatait. Erre az a körülmény is ösztönözhetette, hogy a hozzáférhető történelem tanúsága szerint mindeddig nem élhetett olyan társadalomban, amely minden tagjának megelégedésére szolgálhatott. Ezért hol egykor volt „aranykort”, ártatlan természeti állapotot („őskommunizmust”) fantáziált, hol meg eljövendő „tökéletes és boldog” társadalom képét dédelgette. Nem ismerünk olyan társadalmat és történelmi emlékezetet, amely ne őrizné az eszményi társadalom, a „földi paradicsom” képzetét. Morus Tamás, megírván az *Utópiát*, pusztán nevet adott a semmi által nem korlátozott, *szabad jövőtervezésnek*. A messianisztikus ábrándozás és a valóságban gyökerező lehetőségelemzés azonban korántsem azonosítható.

Az *utópia léte* arra is utal, hogy a „mi lesz utánam?” kérdése természetes módon kettéágazik. Az egyik ág megőrzi evilági, szekuláris jellegét, s megmarad a tágran értelmezett társadalmi tervezés keretei között. A másik ág a *transzcendencia* irányába tágítja ki az ember látóhatárát, s ennek megfelelő hitrendszerek erőforrásaihoz folyamodik. Egyebek közt azért is, mert bizalmatlan az evilági üdvtanokkal szemben. A két ág érintkezési pontjain ugyanis könnyűszerrel kialakulnak szekuláris messianizmusok és evilági üdvtörténelmi elbeszélések. A 20. század története bővelkedett az efféle hibridizációkban, főképpen a *messianizmus* és az *erőszak* frigyének veszedelmes kalandjaiban.

A „jövősokk”

1970-ben látott napvilágot Alvin Toffler amerikai szociológus *Jövősokk* („Future Shock”) című munkája, amely annak idején – a 70-es évek első felében – széles körű visszhangot támasztott. A szerző valamiképpen ráérezett a korhangulatra. A művet számos nyelvre lefordították; egymást követték az új és új kiadások. Még 1994-ben is puha fedelű tömegkiadásban jelent meg. Orson Welles már 1972-ben dokumentumfilmet rendezett a témáról.

A könyv alapeszméje abban foglalható össze, hogy az agrár- és ipari forradalom után az emberiség a *posztindusztriális korba* lépett. Ennek alapvonása pedig ez: „túl-ságosan sok változás zajlik le rendkívül rövid idő alatt”. Ezekhez az ember csak igen nehezen vagy egyáltalán nem tud alkalmazkodni. A változás az a folyamat, amelynek révén a „jövő megszállja a jelen”. Ilyen viszonyok közepette állandósul az át- és

újratanulás kötelezettsége s általában a tanulóképesség szüntelen karbantartása. Ennek folyományaként válik a tudás „a legdemokratikusabb hatalomforrássá”.

Ugyancsak 1970-ben jelent meg a frankfurti iskola vonzaskörében működő Ossip Flechtheim *Futurologie. Der Kampf um die Zukunft* című műve. Divatba hozván a „*futurologia*” szót, nevet adott a gyerekeknek. Időközben számos szinonimája született: jövőkutatás, prognosztika, forgatókönyvgyártás, anticipatív modellezés, távlati tervezés, rendszerfejlesztés, analóg modellkészítés. Használatos maradt az utópia és a disztópia terminus is.

Mindebben a „korszellem” és a tömeges korhangulat csapódott le. Egyaránt táplálta őket a kibontakozó *globalizáció* és az általa serkentett felgyorsult változási ütem, valamint a horizonton kirajzolódó „*ezredvégi varázs*”: az ezredfordulói várakozás. Számos vállalkozás tükrözte ezt. 1967-ben Oslóban lezajlik a „Mankind 2000” („Emberiség 2000”) elnevezésű konferencia. Egy évvel később (1968) megalakul a jövőtervezéssel foglalkozó nevezetes Római Klub. 1972-ben elkészül a számítógépes „Meadows-világmodell” a „növekedés hatáiról”. A jövőkutatás egyetemi diszciplína lesz; kutatócsoportok és nagy kutatóközpontok (Rand Corporation) fürkészik a jövő körvonalait. Áradnak a témába vágó közlemények. Mindezzel párhuzamosan virágzik a tudományos-fantasztikus irodalom; Verne és Huxley példáját számos neves szerző követi. Divatos lesz az antiutópia (Orwell, Platonov, Bulgakov).

Időközben átestünk az ezredfordulón. Ám nem történt semmi rendkívüli és látványos fordulat, hacsak nem ruházunk fel szimbolikus jelentéssel bizonyos eseményeket, mint a két torony lerombolása, Csernobil, a Holdra szállás, netán az emberi genom megfejtése vagy a Szovjetunió összeomlása. De mintha mind erősebb lenne a nyugtalanító ráeszmélés: valamiképpen *történelmi fordulóponton* élünk. Mindegyre újabb határokat lépünk át, s egyre kevésbé látjuk az új ösvényeket és az új mezsgyéket. A 20. század súlyos öröksége is jórészt megemésztetlenül nehezedik ránk.

Az új *világrend* beköszöntét emblematikus címszavak jelzik, mint a „*világfalu*” eljövételét ígérő informatikai-kommunikációs forradalom, a klímaváltozás, a demográfiai robbanás, a „tudástársadalom” térhódítása, a biológiai folyamatok s közöttük a génállomány manipulálása, a nyersanyag- és energiaforrások kimerülése, a megapoliszok „kívülről vezérelt” tömegének fogyasztói lázongása, a szexuális forradalom és a családi alakváltozások következményei. A modernizáció előtti világállapot a *maradandóság* jegyében létezett; nem támasztott kétséget, hogy a létező egyúttal az eljövendő képmása is. A természetes konzervativizmus – akár a folytonos ismétlődés, akár a ciklikusság, az „örök visszatérés” alakjában – az élet alaptónusa volt.

Nyugodt bizalom övezte az elődök teljesítmény- és életstratégiáit. Még a nem távoli múltban is jellemző volt, hogy egymást követő három nemzedék tagjai (nagy szülők – szülők – gyerekek) közel álltak egymáshoz, ezért az idősebbek érvényes viselkedési mintákat képviselhettek. A *mintaadás* feltételezte a szerves és a minta elfogadására érdemesítő tekintély meghatározott mértékét. Napjaink felé közeledve, a generációs kapcsolatokban megnőtt a kölcsönösség. Kosztolányi regényeinek diákhősei még szüleik hosszú nadrágjába öltöznek, és sétapálcájuk-

kal vonulgatnak a korzón. Később a szülők öltöztek gyermekeik farmernadrágjába és egyéb „szerelésébe”. Manapság pedig jórészt tőlük tanulják a számítógép és a különféle technikai „ketyerek” használatát.

Az új világállapot alapvető és jellemző életérzése az *ideiglenesség*, a *bizonytalanság* és *átmenetiség*: a divat logikája. Szinte minden csak ideig-óráig érvényes; minden szüntelen változásban van. Nem csupán a felmenők élettapasztalata és életvezetési mintája veszt el érvényét, hanem magának az egyénnek a tegnapi tudása és tapasztalata is devalválódik. Soha ekkora különbség nem volt az egymás nyomába lépő nemzedékek tagjainak élményvilága között. Ezért azután érintkezésük is egyre zaklatottabb, konfliktustelibb. És nem is csupán az SMS-beszédmód „ösnyelvi” primitívsége okán...

Az idősebbek elveszítik jogukat arra, hogy saját ifjúkoruk tapasztalataira hivatkozzanak. Hiszen sarjaik mindig ellenükre vethetik: „te sohasem voltál úgy és olyan viszonyok között fiatal, mint a mi generációnk”. S bizonyos értelemben igazuk is lesz. Aligha véletlen, hogy e korszak leleménye a „gyorsuló idő” felfedezése. Pedig csupán arról van szó, hogy egyetlen életnyi időtartam alatt korábban sohasem látott mértékben megnő a mindennapi létezés különböző síkjain zajló változások tömege. Nem az idő gyorsul, hanem a változások üteme. S ha ez rendszerváltások képében a politikai-hatalmi szférára is kiterjed, még bonyolultabb (és még megterhelőbb) lesz a helyzet.

A jövő feletti gondolkodás két lehetséges alapmintáját már az újkor hajnalán megteremtette az utópista képzelőerő. Bacon *Új Atlantiszában* (1624) a *tudományos és technikai-műszaki haladás* szolgálatára összpontosítják erőiket Bensalem szigetén a Salamon Házában buzgólkodó tudósok. Morus *Utópiájának* (1516) célja viszont az eszményi társadalom, a harmonikus emberi együttélés tervrajzának megszerkesztése. A *tudományos-technikai*, illetve a *társadalmi jövőtervezés* azóta is hol külön vágányon fut, hol összetalálkozik, és kölcsönösen befolyásolja egymást. Már Bacon is abban reménykedett, hogy a tudományos ihlet jegyében fogant emberi viszonylatokat is a „nagylelkűség és felvilágosultság, méltóság és kiválóság, könyörület és közösségi szellem” fogja jellemezni. A remény azóta sem teljesült, de talán nem is halt meg. Mindenesetre a kétfajta utópia egykori hangsúlyai ma is fellelhetők, és kapcsolódásaik sajátos prognózismintázatokat hoznak létre.

Az idő pszichológiája

Mivel az *ember és az idő* viszonyát keresztül-kasul átszövik pszichológiai mozzanatok, némileg különös, hogy a pszichológiai kutatás viszonylag későn terjesztette ki figyelmét az idevágó kérdések tanulmányozására. Olykor el is neveztek az időt a pszichológia „*elvesztett dimenziójának*”. Egyebek közt azért is, mivel a többi érzékleti modalitással szemben az időnek nincs sajátos érzékszerve. Az idegrendszer azonban működtet „biológiai órát”, mint a napszaki ébrenléti-alvási vagy étkezési rend. Arra is képes, hogy felismerje a ritmikus eseményeket, és megbecsülje az időtartamokat.

Az *időészlelés* és az *időbecslés* – nem elhanyagolható előzmények ellenére – jószerivel csak a múlt század 30-as éveitől kezdve vált önálló kutatási témává. Ebben

Piaget és Fraisse munkássága játszott úttörő szerepet. A kutatás hamarosan kilépett az észlelépszichológia szűkösebb határai közül, s mindinkább a társadalom- és személyiség-lélektan, és azon belül is a *tipológiai* és az *attitűdinális jellemzők* vizsgálatához kapcsolódott, mint amilyen az egyéni időperspektíva (vagy jövőorientáció) és összefüggése a teljesítmény- és viselkedésmutatókkal. Olyan kiemelkedő alak nyitja az e területen munkálkodók sorát, mint Kurt Lewin. Az időészlelés és időbecslés (időtartam és ritmus) ezúttal kívül esik érdeklődésünk határain.

Az *időperspektíva és jövőorientáció* elsősorban a személyiségfejlődés és a sikeres szocializáció, különösképpen a teljesítményhatékonyság, a sikeresség, valamint az erkölcsi érettség nézőpontjából keltette fel a kutatók (és a nevelők) figyelmét. Az időorientáció az egyén célképzeteiben – vagyis személyes perspektíváinak változatosságában és időbeli tágasságában – tárulkozik fel. A jövőre irányuló általános orientáció mértékét ez a kézzelfogható, viselkedésszervező jövőtávlat szabja meg. A korviszonyok kedvezhetnek az egyéni időperspektívák kidolgozásának, vagy éppenséggel kereszttezhetik azt, de nem érvényesülnek fatális kényszerűséggel. Az egyén mindig *tudatos és aktív alanya* személyes időgazdálkodásának: időperspektívája alakításának.

Lewin az elsők között kapcsolta össze az egyén erkölcsi érettségének állapotát jövőképzeteinek (időperspektívájának) távlatával és minőségével. Az 1942-ben írott *Időperspektíva és morál* című tanulmányában megállapítja: „A pozitív időperspektíva, amely valóban értékes célok felé mutat, a magas erkölcsi szint alapvető eleme.” (Lewin, 1975, 244) Majd magyarázatként hozzáfűzi: „A morál megkívánja azt, hogy az aktuális helyzeten túlmutató célokat tűzzünk ki, és hogy olyan cselekvésekkel törekedjünk a távoli célok elérésére, amelyeket reálisan tűzünk ki...” (id. mű, 245)

Különös egybecsendülés, hogy jó évtizeddel korábban egy manapság kevésbé emlegetett, sőt „kompromittálódni” látszó pedagógus, Makarenko egész nevelésfelfogásának alapjává tette az egyéni és közösségi távlatok (a „perspektivikus vonalak”) kiépítését és összhangjuk megteremtését: a „holnapi nap örömét”. Mint írta: „A közösséget helyesen nevelni annyit jelent, mint körülvenni a perspektivikus képzetek bonyolult láncolatával, napról napra ébren tartani a közösségben a holnapi nap örömteli képeit, amelyek magasra emelik az embert, és örömmel töltik meg mai napját is.” (Makarenko, 1984, 472).

A hajdan ugyancsak kanonizált Pavlov, aki ritkán lépett ki a természettudomány tömör és szigorúan pontos nyelvi világából, egyik szokásos szerdai laboratóriumi beszélgetésén ihletett szavakkal ecsetelte egy – az embernél kialakuló – „*célreflex*” jelentőségét. A mindegyre célokat követő emberi viselkedés tapasztalata ugyanis kialakíthat egy általánossá vált *célkövető szükségletet* („*célreflexet*”), amely általános és nem specifikus célelérő (teleologikus) motívumként működhet. A belső harmónia és a szabadság szubjektív élménye azon múlik, hogy ez a szükségleterejű készletés vajon kielégülhet-e. „Csak annak az élete szép és erős, aki egész életében állandóan elérhető, de soha el nem ért célok felé törekszik, vagy pedig nem csökkenő lendülettel halad egyik céltől a másik felé.” (Pavlov, 1951, 199)

Az egyéni és kollektív jövőorientáció lehetséges típusai, valamint azok erkölcsi és viselkedéses következményei a kutatások fontos irányát alkotják. Így szoros összefüggést találtak az *időperspektíva* és a *teljesítménymotiváció* működése között.

Zimbardo és munkatársai (Zimbardo, Boyd, 2008) az utóbbi időben a jövőorientáció serdülőkori áttrendeződését – az időtáv meghosszabbodását és az orientáció tagoltabbá válását – vizsgálták. Azonosítottak és jellemeztek bizonyos – egyébként kézenfekvő – személyiség típusokat, mint a múlt-, jelen- és jövőorientált mentalitás. Gyakran folyamodnak poláris szembeállításokhoz, mint például a „jelenorientált hedonista” és a „jövőorientált célvezérelt” szembevetése. A korai felismerésekkel egybehangzóan megállapítják, hogy a hosszú távú időperspektíva rendre nagyobb mértékű gyakorlatias-tárgyi hatékonysággal, világosabb és kialakultabb jövőképzetekkel és érettebb erkölcsi érzékkel jár együtt.

A nosztalgikus és lefegyverző *múltorientáció*, valamint a fogyasztói hedonizmust tápláló, azonnali örömeket hajszoló *jelenorientáció* minden lényeges tekintetben hátrányosabb. Persze ne feledjük: valójában nem léteznek tiszta típusok. A személyes élményben a múlt, jelen és jövő egyaránt jelen van; nem szigetelhetők el egymástól. Kontextusuk is helyzetről helyzetre változhat. A jövőorientáció csupán mint meghatározott viselkedéstendencia, döntési és választási hajlam (preferencia) jellemezheti az egyént. Semmiképpen sem tekinthető azonban feltétlen és gépies besorolási kategóriának. Hiszen tudjuk: minden ember „egyedüli példány”. Ezt pedig sohasem meríthetik ki maradéktalanul az általános kategóriák és típusok.

A jövőorientáció alanya szükségképpen az egyén; mindig csak valakinek a jövőjéről és jövőképzetéről beszélhetünk. De bonyolultabb a helyzet a jövőorientáció tárgyával és *vonatkoztatási keretével*. Hiszen a személyes-biográfiai jövő (az én jövőm) mellett – mint már utaltunk rá – létezik kollektív, történelmi, sőt kozmikus (lásd a Tragédia eszkimó színet) jövő is. Ennek megfelelően eltérő az *időperspektíva „mértékegysége”*, vagyis látóhatárának tágassága. Ezért joggal beszélhetünk *én-vonatkozású* (én-alanyú) és *mi-vonatkozású* (mi-alanyú) jövőtávlatról. Képzelőerőnk leginkább a személyes-biográfiai jövő foglalkoztatja. Ehhez tapadnak leginkább kézzelfogható konkrét célok és vágyak, élettervek és elővételezhető képzetek, társas várakozások. Ami túllép az egyéni életciklus határain, az vagy a társas hálózat érzelmi kötelékeinek fonalán, vagy pedig a *kategoriális azonosulásaink* révén válik a jövőorientáció tartalmává.

A társadalom *generációs szerkezete* valamiképpen kapcsolatban áll a benne hullámzó jövőképzetekkel; a különböző generációk szükségképpen különböző mértékű fogékonyságot mutatnak a jövő iránt. Egy előregedő társadalom közérzete hajlamosabb lesz a nosztalgikus múltidézésre. A fiatal generáció a dolog természeténél fogva a jövő nyitottságára lesz fogékony. Minden nemzedék a számára még kínáló *életidő* arányában fordítja tekintetét a jövő felé, s ennek mértékében lesz érdekelt a várható fejleményekben. A nemzedéki tagoltságot átmetező azonosulások enyhíthetik a generációs feszültségeket, de nem tüntethetik el őket.

Petőfi pontosan fogalmazott:

„Szép reményink hajnalcsillagánál
A jövendő tündérvillányán áll;
S csak midőn a tömkelegbe lépünk;
Venni észre gyászos tévedésünk.”

(Távolból)

A Petőfinél kevésbé jelentékeny költő, Kisfaludy Sándor még találóbban foglalta rímbe az ifjú nemzedék és a jövő viszonyát:

*„A jövőndő reményein
Csügg a kényes ifjuság!
A jelenlét örömein
Száguldva csak általvág”*
(Boldog szerelem)

De – mint szinte mindenkor – ezúttal is megszólalt a rezignált bölcsesség hangja. Berzsenyi komorabb tónusa a „carpe diem” antik életfilozófiájára oktatta ifjú kortársait:

*„Holnappal ne törődj, messze ne álmodozz.
Légy víg, légy te okos; míg lehet, élj s örülj.”*
(Horác)

Íme, a költők már régtől fogva ismerték a jövőorientáció két alapváltozatát: a „jövőndő reményein csüggő” bizakodást, illetve a „messze ne álmodozz” kételyteli óvatosságát. Manapság azonban „tudományosabban” vizsgáljuk és írjuk le őket; jelenorientált és jövőorientált típusokról szólunk. Az idő kezelésének nyelvezete valamiképpen csábít a metaforikus beszédmódra és a jelzők halmozására, a megszemélyesítésre. Meglehet, ezzel is magyarázható, hogy az irodalom művelői oly heves érdeklődésükkel tüntetik ki, s nem is csupán Proust vagy Thomas Mann.

A jövő „kompromittálódása”

A jövő izgató-nyugtalanító varázsa a 20. század folyamán több irányból is alig gyógyítható sebeket kapott. A század totalitárius rendszerei különös módon „kompromittálták” a jövő eszméjét. Tekintet nélkül most – egyébként nem elhanyagolható közös és eltérő vonásaikra – különös *ideologikus jövőkultuszt* űztek. A „fényes jövő”, a „ragyogó jövő” s a jövő mint szent cél képzete és ezek mesianisztikus és mitologikus kultiválása egyszerre szolgálta a jelen nyavalyáinak *elkendőzését* és a *tömegfanatizálási* szándékokat. E *funkciók* tekintetében elhanyagolható volt a különbség arra nézve, hogy a jövő vajon a világalomra hivatott „uralkodó faj” vagy az evilági üdvtan megvalósítására rendelt „uralkodó osztály” jövőndőjét elővételezi-e. A jövővel való demagóg visszaélés személetes példabeszéde ama nevezetes „aranytojást tojó tyúk”-ról szólt, amelyet épp e jövő érdekében nem volt szabad behegurgya módon levágni, bármennyire fáj is rá a fogunk. A *Kabaré* című filmben az ifjú – illően szőke és kékszemű – náci büszkén énekl: „Tomorrow belongs to me.” Emitt pedig hiteles pátozzsal daloltuk: „Holnapra megforgatjuk az egész világot.”

A „szocializmus-kommunizmus” mint elvont társadalmi eszmény sohasem konkretizálódott kellőképpen. Ezért szőrszálhasogató, skolasztikus vitáknak csakúgy ürügye lehetett, mint merőben különböző – gyakran egymást kizáró –

értelmezéseknek. Emlékezetes, kicsoda polémiák zajlottak az affajta terminusok körül, mint a „szocializmus alapjai”, „fejlett szocializmus”, a „kommunizmus első foka”, „érett szocializmus” és a többiek.

Mindemellett a jövő kultusza várakozásokat és reményeket is keltett. Istápolta a személyes becsvágyakat, hozzájárult a társadalom bizonyos csoportjaiban a kollektív „mi-tudat” – s ezáltal az identitás – alakításához. Majakovszkij bizonyára őszintén büszkélkedett piros útlevelével: „Nézzétek és irigyeljétek, én a Szovjetunió polgára vagyok!” Manapság persze már tudjuk: nem volt sok ok az irigykedésre.

A jövő ködfüggőnye alkalmas volt arra is, hogy elrejtse a mindenkori jelen bajait és nyomorúságait. A „de majd más lesz”, „de majd jobb lesz” reménye nagy erőforrás: növeli a tűrőképességet és táplálja a bizakodást. (Illyés oroszországi útikönyve alkalmasan szemlélteti mindezt.) Európa elmaradottabb keleti tájain volt is mit elkendőzni, kiváltképpen akkor, ha a térség államai azt a benyomást akarták kelteni, hogy az emberi haladás élvonalában menetelnek.

A *jövő romantikája* a jelen igazolása és vigasza lett. Ez volt a „szocialista realista” irodalom védjegye. Az embert és viszonyait nem úgy kell ábrázolni, amilyenek a valóságban, hanem amilyeneknek lenniük kell(ene). Ezért tenyészett oly bőségesen a „szocialista idill”; maga a jövő is idillikusnak tűnt fel. Hiszen oly meggyőzőnek látszott az írói feladat, melyet Veres Péter igazán érzékletes szavakkal fogalmazott meg: „*Úgy kell ábrázolni az embert, ahogyan jön a tegnaptól, és megyen a holnapba.*”

Az idők múltával, az „utolérni és túlszárnyalni” új és új kudarcai nyomán a korai évek hiteles és világszerte sokakat magával ragadó *jövőkultusza, újrakezdési pátosza* kiszikkadt és megvénült. Üres nyelvi fordulattá, pusztá rítussá változott; elvesztette tartalmát, csak imamalomként pörgették, vagy bennfentesek nyelvjátékoként éltek vele. A megmaradt „hűségesek” új leckéket tanulnak, vagy visszahátráltak a közelebből nem definiált utópisztikus reménykedés álláspontjára: elvont hitvallására. Felettből jellemző, hogy a rendszerváltások pillanataiban ez a kiürült nyelvi rítus az egész régióban érvényét veszítette, s hol megbélyegzés, hol nosztalgikus emlékidézés, majd mindinkább tökéletes mellőzés és felejtés tárgya lett.

A *szocialista eszmekör* az európai szellem mélyebbre gyökerezett, többarcú, s ezért folytatható hagyománya. Ez a legkevésbé sem mondható el a fajelméletről és annak jövővíziójáról: az uralkodásra rendelt faj és a fajok közti értékhierarchia gondolatáról. Európa (és a világ) keserves áron megtapasztalta, mivel jár az, ha egy nemzet a világ fölé emeli magát, és minden tagja – legyen bár minden egyéb tekintetben „szegénylegény” – az uralkodó faj „helytartójának” tekinti magát. S a tetejében még fegyver is van a markában! A tanulságok minden olyan helyzetre érvényesek, ahol és amikor a *nemzeti-faji szupremáciát* érvényesíteni kívánó törekvésekkel találjuk szemben magunkat. Bár ez az eszme is Európában született, de aligha sorolható a folytatásra érdemes és jövőképes hagyományok közé.

A tények arra utalnak, hogy a *jövőmanipulációval* bővülő eszmék és mozgalmak napjainkra megroppantak. De ne legyünk elbizakodottak: ha a körülmények kezükre játszanak, ismét erőre kaphatnak és beépülhetnek a *modern tömegpoli-*

tika fegyvertárába. Hogy erről meggyőződhesünk, elegendő körbepillantani honunkban és a világban. Bizonyosnak látszik azonban, hogy az evilági eszményi társadalomról szótt messianisztikus remények hitelüket veszítették. Még az olyan kevésbé radikális változatuk is, mint a „jóléti társadalom”. Korunk embere „áthangszerelte” jövőképét és a hozzáfűzött várakozásait-reményeit. Mintha a közügyekben érdekelt ember a fogyasztó ember szemével tekintene szét a világban és pillantana a jövőbe. A varázsát elvesztett jövő után *úr támadt*.

A jövő mint a fogyasztás birodalma

Az így támadt légüres térbe robbant be a *fogyasztói expanzió* mindegyre új és új művi (ti. tárgya által támasztott) szükségleteket (kváziszükségleteket) gerjesztő hulláma. Ennek eszköze a reklám és a divat. A dolog fonáksága az, hogy ezek a művi szükségletek éppoly intenzív hiányérzetet szülhetnek, mint az organikus szükségletek. A viharos gazdasági változások rejtett rugója, hogy a termelőapparátus mind nagyobb tömegben állítja elő a fogyasztás javait és szolgáltatásait, s érzékletesen felmutatván őket, egyúttal a birtoklásukra (használatukra) irányuló *szükségérzést* is előállítja. S ha ez nem sikerül, tömegesen szüli a rossz közérzetet és a frusztrációt: a társadalmi elégedetlenséget. Pedig a piac „bölcs”: a mesterségesen teremtett szükségleteket egyaránt ki lehet elégíteni Pierre Cardin vagy Coco Chanel és a „kínai piac” színvonalán és árain.

Manapság a fogyasztási javak és szolgáltatások jelenítik meg a jövő felé vezető, szüntelen dinamikus változásokat: főképpen bennük válik megfoghatóvá a holnapi nap látomása. A szakadatlanul születő *új tárgyak* mellett a már bevezetett tárgyak folytonosan *új alakot* öltenek; minden avul és étvágyat csinál az újnak. A gépkocsi, a maroktelefon, a tévé, a számítógép, az üdülési mód (üdülőhajó), a sporteszköz és maga a sport (Ki hallott régebben a szőrfről, fallabdáról, gördeszkáról, női boxról vagy utcai táncolásról!?) állandóan új és tökéletesebb változatban kínálja magát a fogyasztónak. Minden új készülék teljesítménye oly nagy, hogy birtoklója csak részlegesen tudja értelmesen kihasználni. Persze, hogy boldogító tudat, hogy a maroktelefon oly sok funkciót teljesíthet; a tévékészülék 300 csatornát képes fogni, és az autó végsebessége 250 km/h! De óvatosan megkérdezhető: mivégre mindez?

Csodálhatjuk – s teljes joggal – az emberi alkotóerő és lelemény teljesítményeit. A fogyasztás világa hovatovább ezek „mozgó múzeuma” lesz. A folyamat bizonyosan elkerülhetetlen, s ma nem tudjuk, vajon elér-e – s ha igen, mikor – a maga elkerülhetetlen határaihoz. Feltehetően akkor, amikor létrejön – legalábbis hozzávetőlegesen – az életfeltételek és a *fogyasztási esélyek globális kiegyenlítődése*. Mert amíg a föld lakóinak nagyobb része alacsonyabb életnívón él, mint az északi félteke népességének alsó rétege, addig nem pusztán a fogyasztás expanziója, hanem súlyosan egyenlőtlen megoszlása okozza a valóban drámai nehézségeket (bevándorlás). Hozzájuk képest a túlfogyasztás és a luxusfogyasztás problémái és ártalmai már ismert társadalmi és pszichológiai tehertételeknek minősíthetők.

Bizonyosra vehető, hogy az eljövendő korok pedagógiájának fontos fejezete szól majd a *fogyasztó neveléséről*. Egyebek közt arról is, hogy az azonnali birtoklás

és élvezethajszolás infantilis örömét hogyan lehet átvezetni az erőfeszítéssel kivívott, időben elodázott, s ezért becses jutalmak vagányaira.

A jövő elbizonytalanodása azzal járt, hogy a közéletet elöntötte egy különös „karbantartó pragmatizmus” szellemisége. Ez nélkülözi a társadalom távlati állapotaira vonatkozó átfogóbb elgondolásokat, s megelégszik az állami-társadalmi gépezet rövid távú működtetésével. Cserébe viszont gyakran él a moralizáló szónokiasság és a „népbarát” boldogítás eszközeivel.

A két világhrendszer közötti hajdani versengés mindkét táborban kiélezte és állandóan napirenden tartotta a kérdést: *melyik képviseli a jövőt?* Ez pedig állandóan a jövő kontextusába emelte még a legapróbb időszerű kérdéseket is. A már jellemzett ideologikus szocialista *jövőkultuszt* a másik tábor *gyakorlatias jövőprogramokkal* igyekezett ellensúlyozni, mint a Hold-program, a rakétaelhárító rendszer, az amerikai életforma és a szabadságjogok sokoldalú felmutatása. A proletárdiktatúra rendjének széthullása és a nemzeti szuverenitások helyreállítása után mindkét egykori táborban – jóllehet nem azonos mértékben – megnőtték a differenciáló és széttartó erők. Itt a rendszerváltást és a kapitalista restaurációt követő gyors társadalmi újrastrukturálódások és újjászerveződő nemzeti-etnikai viszonyok, ott pedig a részleges feszültségek kiéleződése (bevándorlók, neokonzervatív hullám, faji konfliktusok, kiségyházak, életmód-összeütközések, abortuszügyek) vonta magára a közfigyelmet. Ennek következtében a jövő kérdései is elveszítették közvetlen időszerűségüket és *kontextusalkotó erejüket*.

További tényezőként kell számolnunk a *természeti-kozmosz fenyegetések* megjelenésével a közvéleményben. Olykor valóságos pszichózisok hullámanak végig a hírszóró eszközökön. A globalizáció, az űrkutatás és a természettudomány, kivált a biológia forradalma is hozzájárult ahhoz, hogy az ember mindinkább ráeszmélt: maga és társadalma is a természet része. A természetbe ágyazottan létezik, sőt kozmosz távlatokban, végtelen térben és időben kénytelen gondolkodni. Ki van téve előre nem látható és ellenőrzése alá nem vonható hatásoknak és fordulatoknak. A szorongásra és az ént védelmező elhárításra okot adó, fenyegető esélyek témaköre rendkívül változatos. Hagyományos elemeket is foglal magában, amilyen a túlnépesedéstől való félelem, a természeti erőforrások kimerülése felett érzett aggodalom vagy rettegés valamilyen kozmosz katasztrófától: üstökös becsapódásától, özvénvtől, világvégétől, földönkívüliek inváziójától. Se szeri, se száma az efféle katasztrófafilmelemek és sci-fi műveknek. (Az E.T. még a derűsek és humanizálók közé tartozott.)

Ezekhez a régebbi keletű riasztó látomásokhoz újak is társultak; tudományos megalapozottságuk merőben különböző értékű. Ezekről már szóltunk, de nem árt újlag felidézni őket. Mindenekelőtt ide sorolhatjuk a legtöbbit tárgyalt klímaváltozást és lehetséges következményeit, továbbá a génmanipuláció előre nem látható fordulatait, a globalizáció kockázatait, a civilizációk háborúját, világméretű és megfékezhetetlen járványokat, a hagyományos kapcsolatok leépülését és a sivár elmagányosodást, közelebbről nem meghatározható kozmosz fenyegetéseket. A tudományos igényű elemzések, miként a már említett *Száz év múlva* című kötet interjúi, a jelenleg megragadható és leírható tények és *tendenciák extrapolálásával* igyekeznek felrajzolni a belátható jövő arculatát. Ez jogos eljárás, hiszen a jövő

csak a mai viszonyokból születhet meg, még akkor is, ha váratlan meglepetésekkel szolgál. Megbízható prognózis csak mindenre kiterjedő, hiteles diagnózison nyugodhat. De bővebben vagyunk a tudományos köntösbe öltöztetett „szcientológiai” vízióknak, ezoterikus hiedelmeknek is, amelyek nem a racionális elemzés, hanem a kinyilatkoztatás logikája szerint működnek. Hadd ne mélyedjünk el e különös tenyészet vizsgálatában; határai szinte átfoghatatlanul tágasak: a szektaegyházaktól az eredetmitológiák hívein át a hivatásos jósökig és jövőbelátókig húzódnak.

Hajlamosak vagyunk rá, hogy azt higgyük: a jövőteremtés legfontosabb – számunkra hozzáférhető – ágense mégis csak az emberi cselekvés. Minden tapasztalatunk azt sugallja, hogy a mindenkori jövő *emberi akciók* eredményeként áll elő. Némi megszorítással ez kétségtelenül igaz. Ugyanis nem mindenre irányul tudatos emberi szándék, ami a jövőben létrejön vagy létrejöhét. Minél rövidebb időtávot és minél szűkebb cselekvési teret veszünk tekintetbe, annál *közvetlenebb* a kapcsolat szándék és eredménye között. Nagy bizonyossággal megmondhatom, mi történik velem egy óra múlva vagy másnap.

Am ahogy nő az időtáv, annak arányában csökken a prognosztizálható bizonyosság mértéke. Ábrándozhatok ugyan arról, mi lenne kívánatos számomra és a világ számára évtizedek múltán. Sőt tudományos elemzésekhez is folyamodhatom, de mindezek eredménye csupán több vagy kevesebb *valószínűséggel* ruházható fel. A valószínűség értéke növekszik akkor, ha a szándékok és fantáziálások határozott személyes vagy kollektív célok, cselekvési programok alakját öltik. Egyebekben azonban minden emberi intenció szükségképpen ki van téve a váratlan, előre nem látható, külső forrásból eredő tényezők elővételezhetetlen hatásainak. Így annak is, hogy az ember sohasem képes maradéktalanul átlátni cselekedeteinek „*többlepcsős*” *következményeit*. Ezért oly tömeges jelenség a „nem szándékolt következmény” előfordulása; nevezhetjük ezt akár karsztosodási, akár Csernobil-effektusnak.

A *fenyegetettség* közérzületének kialakulásában és szüntelen táplálásában alig felbecsülhető szerepet játszott és játszik a *globális kép- és hírszórás*, kivált a negatív szenzációkra kihegyezett bulvársajtó. A lokális események, amelyekről nem is olyan régen csak napok múlva szerzett tudomást a világ (ha egyáltalán), mára *világeseeményekké* váltak. Az ember a történelem szemtanújává, és ekképpen részesevé lett. „Helyszíni közvetítésben” szemlélhette a háborúkat és forradalmakat, elnökgyilkosságot és a holdbéli sétát, atomkatasztrófákat és terrorista merényleteket. Az ember a „*világfalu*” lakója lett, s valóban a „történelem bizalmasának” vélheti önmagát. A világról alkotott képe azonban zsúfolt, kibogozhatatlan, és éppen ezért roppan felületes: csak jelszószerű sémákkal vagy pusztán érzelmi reakciókkal kezelhető. Mintha különös lélektani gát épülne jelen és jövő közé, amely – mint árvíz idején – megakasztja vagy visszafelé tereli a megtorlódott képzelőerőt.

Jóvátehetetlenül eljárt az idő az olyan jövőképek felett, amelyek azt statikus *állapotként*, nem pedig *dinamikus folyamatként*, szüntelen *létrejövési aktusként* szemléltek. Sokak szemében a jövő képe racionális tervezés eredményeként körvonalazódott; hasonlatos volt az építészmérnök asztalán született pontos tervrajzhoz. Ez a gondolkodásmód valójában az utópista hagyomány öröksége.

Morus, Bacon, Campanella vagy Cabet és Fourier írásai kínos részletezettséggel és képszerű pontossággal írják le az eszményi állam és társadalom berendezkedését: intézményeit, kultúráját és mindennapi életét, beleértve nevelésügyét és tudományos világát is.

Olyan tervrajzok voltak ezek, amelyeket a *spekulatív* elme szerkesztett az eszményinek vélt – vagyis az emberhez méltó és javát szolgáló – társadalomról. Képzeteikben az eszmény – vagyis a jövő képe – a *normatív kívánatosságot*, az emberi vágyakat és az erkölcsi jót egyaránt megtestesítette: az emberiség egyetemes céljának minősült. Elterjesztését kizárólag a meggyőző szó és a példa erejétől remélték; ezért születtek a különféle kommunakísérletek és mozgalmak (Cabet Ikária-mozgalma). A jövőnek mint elérendő célállapotnak az eszméje közvetlenül áthagyományozódott a szocialisztikus eszmekör bolsevik áramlatában. Csak éppen összenőtt az erőszak kultuszával és az erkölcsi relativizmus primitív utilitarizmusával („erkölcsös az, ami hasznos a szocializmus ügyének”). Ennek következményei sújtották utóbb a közismert módon; ennek romjai alól kell feltápaszkodnia a szocialista gondolatnak, ha történelmi hatóerő kíván maradni.

Különös, hogy Madách Tragédiája valójában az új és új eszményi célok és állapotok sorozatos hajótörésének krónikája, mígnem eljutunk a legfőbb tanul-sághoz:

*„A cél, megszüntette a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja a küzdés maga.”*

Meglehet, Lukács György éppen e tanulság miatt nem szívelte Madách művét. A következetes célközpontúság nem szívesen vet számot sem az esetlegességekkel, sem a történelem teleológiájának kétségessé tételével. A jövő nyitottságának és alternativitásának elismerése, vagyis a gépies történelmi determinizmus elutasítása a lényegyet illetően közegyetértést élvez, jóllehet a részletekre nézve heves viták zajlanak körötte.

Érdekes körülmény, hogy manapság éppenséggel az *antiutópiák* folyamodnak változatlanul a konkretizált és részletező állapotrajzhoz, mint Huxley *Szép új világa*, Orwell 1984-e, Skinner *Walden Two*-ja vagy a magyar Szathmári Sándor *Kazohiniája*. Az utópia mindig „visszafelé számol”: a kívánatosból indul ki, s annak tükrében szemléli a jelen. A tudományos igényű elemzések fordított úton járnak: a jelen állapotait és tendenciáit igyekeznek meghosszabbítani a jövőbe, mint a Római Klub vagy a Rand Corporation prognosztikai elemzései. Ennek során egyre fontosabbá válik a *kölcsönhatások felderítése* az egyes tendenciák elszigetelt vizsgálatának rovására. A főbb globális folyamatok kipuhatolásában megglehetős egyetértés uralkodik; csaknem mindenki említi az egyre gyorsuló ütemű műszaki-tudományos fejlődést, a medicina és az oktatás új korszakát, a globális informatikai rendszer kiépülését, a heves és megállíthatatlan migrációt, a fogyasztói kínálat exponenciális bővülését, a növekvő szabadidőt és individualizációt, a neokollektivistikus törekvéseket. Jóval kevesebb szó esik e párhuzamosan futó fejlemények *kölcsönhatásairól és integrációjáról*, s azokról a szintetikus fogalmakról, amelyek révén biztonságosabban leírhatjuk mindazt, ami a szemük előtt zajlik.

Az életminőség távlatai

Gyanítható, hogy a jövő felé mutató legfontosabb tendenciák integráló kerete nem valamely átfogó és részletezett társadalomkép lesz, hanem inkább az *életminőség-életmód* kategóriája. Ebben találkoznak össze és alkotnak sajátos mintázatot a társadalmi egyén létének és tevékenységének egyes metszetei: a munkavégző, fogyasztó és szórakozó szubjektum; a közösségi azonosulások alanya; a társuló és társalgó, valamint művelődő ember; az állampolgári erények ilyen vagy olyan letéteményese.

Bár a fogyasztói társadalomban nagy erejű uniformizáló tényezők működnek, bizonyosra vehető, hogy a jövő nem egyetlen, hivatalosan kultivált életviteli minta egyeduralma felé mutat. Sajátos feszültség várható a *globális egyneműsödési* tendenciák, valamint az egyéni *autonómia* és autenticitás megőrzése és kiteljesítése között. Ennek kimenetele egyéni döntéseken múlik; nincs sorsszerűen és eleve megszabva. De alapos okkal feltételezhető, hogy pluralisztikus és demokratikus elvek alapján működő társadalmakban az életminőség-életmód is csak *pluralisztikus változatok* alakjában működhet, tág teret nyitván az egyéni és kollektív kreativitásnak, az ízléseknek és az igényeknek.

Meglehet, hogy e változatos *minták összetevői* – más és más arányban és minőségben összegyűrva – akár azonosak is lehetnek. Sőt, ez a mintázat életkoronként, nemeként, régióként is pluralizálódhat. S hogy mindez miképpen zajlik majd le, arról csak sejtéseink és bizonytalan elővételezéseink lehetnek. Egyebek közt azért is, mert itt szinte korlátlan tér nyílik a találekonyosság és az újító lelemény az eszközök és az újszerű társulási módok kínálta lehetőségek előtt.

Ha összegezni kívánjuk az eddig mondottak lényegét, leszögezhetjük: nem tudjuk pontosan, milyen lesz a belátható jövő, csupán a jelenből kihámozható, s e jövő felé vezető mozgásirányokat azonosíthatjuk. Ennek okait is tudni véljük. Megszűnt a partikuláris (regionális, nemzeti, csoportos) „jövőök” kora; a globális jövő korszakának küszöbén állunk. A változások egyre gyorsuló üteme és kiszámíthatatlanul cserélődő kezdeményező közege megnehezíti a prognózisok készítését. Ma még nem látjuk világosan a *jövőeszmé kompromittálódása* és az ember *szükségképpen jövőre ítéltsége* közötti feszültség erővonalainak alakulását. Ez egyaránt kezére játszhat mind a rövid távú, jelenbe ragadt hedonizmusnak, mind pedig a globálissá, sőt kozmikussá tágult és az egyént egzisztenciálisan érintő jövőorientációnak. Viszont ennek ellenében működnek a jövő horizontján kirajzolódó fenyegető árnyak.

Egyetlen dologban bizonyosak lehetünk: a jövő ezeknek és a hozzájuk hasonló *ellentmondásos tendenciáknak* a szembesüléseiből születik majd meg, ezért nem a bizonyosságok, hanem a *valószínűségek és lehetőségek* birodalma; semmi sincs benne eleve eldöntve, még a valószínűségeként kínálkozó alternatívák köre sem. Ennélfogva nem is lehet egyetlen általános és rövidre zárt formulával megragadni a várható lényegét, mint amilyen a „történelem vége”, a „civilizációk háborúja”, ennek vagy annak az eszmeáramlatnak a „diadala”, a „globalizált világ”.

Ezek rendeltetése inkább az, hogy hol *fatalisztikus belenyugvást*, hol pedig *diadalmaskodó optimizmust* sugározzanak, amiként azt ideologikus hátterük sugal-

mazza. Az életminőség-életmód kategóriája azért tűnik oly fontosnak, mivel benne testesül meg a jövőt hordozó ellentmondásos folyamatok integrációjának a kézzelfogható alakja, mindaz, ami *egyetlen emberi életciklusba „belefér”*.

S bár létezhetnek és léteznek is hivatásnak, családnak és közösségi szolgálatnak vagy aszkézisnek szentelt életutak, korunk tömegessé vált életmódmintájának és az életminőség megítélésének középpontjában – mint már láttuk – a fogyasztó ember érdekeltsege és érdeklődése áll. Nem is mindig vagyunk tudatában, hogy a fogyasztás tárgyai – e „titkos csábítók” – milyen leleményesen és szorosan bekerítene bennünket. (A fogyasztói igényeket támasztó találékonyság ékes példája lehet Scholl doktor, aki az emberi láb ápolásának ügyére egész iparágat épített fel.) A fogyasztó különös *kétarcú lény*; fél szemmel mindig az újat, a jobbat, a divatosat, a „modernebbet” lesi, ám egyúttal élvezni akarja azt, ami már hozzáférhető.

Ezért hol az új ágensének, hol a megszokott őrzőjének szerepében jelenik meg; a jelen – vagyis a már elérhető és élvezhető fogyasztás – mindig túlsúlyos lesz a bizonytalan jövővel szemben. A múlt paradigmatisztikus értéke egyre veszít jelentőségéből, s mind jellemzőbb lesz az „örök jelenidejűség” élménye és állapota. Erre utal az ősi bölcsesség: „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.” De erre int Berzsenyi is, midőn az antik sztoicizmus szellemében arra figyelmeztet: „messze ne álmodozz”, s a „jövendőnek sivatag homályiról” beszél.

A *rövid távú hedonizmus*, az „adj, Uramisten, de mindjárt!” logikája korszellemet tükröz. Persze mint minden kategorikus kijelentés, ez is vitatható; a kép bizonyosan árnyaltabb és megosztottabb. De hogy korunk mentalitásának egyik alapvető meghatározójáról van szó, aligha tehető kétségessé.

Több jel utal arra, hogy a politikai mező is átalakulóban van. Nem csupán a sokat emlegetett *„civil társadalom”* és a *társadalmi önszerveződés* egyre gyarapodó alakzatai jelzik, hogy a hagyományos politikai pártok mellett az önkormányzó társadalmi demokratizmus új formái épülnek ki. De a politikai pártok is, miközben megőrzik választási párt jellegüket, mind több *életmód-alakító funkciót* öltenek magukra.

A generációk látóhatára

A társadalom alig méltatja figyelmére, hogy a *nemzedéki szerkezet* két szél-ső pontján milyen mélyreható változások zajlanak, s hogy azoknak milyen messzeható következményeik lesznek. Miközben a posztindusztriális korszak mindinkább automatizált és elektronizált ipara gyorsan decentralizálódik, és felszámolja a nagy munkástömegeket koncentráltan foglalkoztató óriásvállalatokat, addig az *ifjúság körében* éppen ellentétes folyamat zajlik. Az ifjúságot törvény kötelezi, hogy 18 éves koráig iskolapadban üljön. Ám ha diplomát óhajt szerezni, akkor a 20-as éveire derekáig él ebben az életformában. A világ fejlett régióiban részarányuk eléri a 70–80%-ot is. Aki magasan kvalifikált értelmiségi pályára lép, annak akár 30 éves koráig is eltarthat felkészülési időszaka.

Az ifjúság *diákifjúság* lett, amely nagy létszámú tanintézményekben, több tízezres mamutegyetemen koncentrállódik; korunk legmozgékonyabb és legfüggetlenebb tömegalakzatává vált. Közre kíván működni saját tanulmányainak

és létfeltételeinek meghatározásában. Fogékony a társadalmi problémák iránt, és önálló közéleti szereplőnek tekinti magát. 1968 egyebek mellett ennek az ifjúságnak a „születésnap ünnepsége” volt. Azóta is fel-felhullámzanak az egyetemi tüntetések, sztrájkok, épületfoglalások. Érthető hát, hogy a politikusok szívesen keresik fel az egyetemeket; dialógusra érett partnereket és lehetséges híveket látnak a diákokban.

Ha az *iskolázás forradalma* világszerte beérik, a globalizáció fontos pillére épül ki. Ám egyúttal olyan gyúanyag halmozódik fel, amelynek hatásait ma még lehetetlen számba venni; csupán a fejlemények figyelmes és módszeres tanulmányozásával lehet rá felkészülni. Olyan fiatal generációk lépnek majd be, amelyeket biológiai-szexuális érettségük és tapasztaltságuk magas foka jellemez; birtokában vannak állampolgári jogaik teljességének; mindegyikük az információs társadalom érettebb szakaszában kezdi pályafutását. Mindeközben még kívül állnak a „felnőtt világ” felelősségi viszonyain, jóllehet az intézményes iskolázás kiterjedése következtében mind nagyobb részarányt képviselnek a társadalomban. Ennélfogva politikai szerepük és csábításnak való kitettségük is növekszik. Ilyen viszonyok közepette érthető lesz a sajátos *ifjúsági szubkultúra* mind markánsabb körvonalazódása. Az expresszív kultúra formái: a divat, a sportolás, a kapcsolati minták, a pénzkereseti módok, a testápolás szokásai, az együttes vándorlás megannyi eleme lehet az e szubkultúrában divó életmódmintáknak. S mivel mind kiélezettebbé válik a rés az egyén biológiai és társadalmi érettsége (vagyis a társadalmi munkamegosztásba való teljes értékű bekapcsolódása) között, egyre valószínűbbek lesznek az *indulati kirobbanások*, az indokolatlan cselekvések és a *radikalizmus* vonzásának tett engedmények.

A kiterjedt iskolázás kétségtelenül növelni fogja a társadalom általános műveltségi színvonalát. De ez inkább az „ebből is egy kicsit, meg abból is egy kicsit” logikáját fogja követni. Márpedig – képletesen szólva – a valódi zenei kultúrához nem az szükségeltetik, hogy mindenki tudjon egy kicsit furulyázni, hanem hogy legyenek briliáns szólisták, kiváló hegedűsök, zongoristák, kürtösök és bőgősök. Bizonyos, hogy az új fejlemények fényében újólágy szemügyre kell majd venni az iskolaügy szerkezetét, funkcióit és stílusát. Az *életmódiskola* más logikát követel, mint a mégoly sokfajta szabadsággal felruházott hagyományos iskola. Kedvező esetben ez a megnyúlt és tömeges diákéletmód a jövőképzetek egyik fontos és dinamikus generálója lehet. Ez a nemzedék, helyzeténél fogva, érzékeny és fogékony a jövőre, hiszen az még előtte van; még nem utólagosan kell értelmeznie saját életútját, hanem meg kell azt teremtenie.

A másik póluson zajlik az *idős generáció* tagjainak kivonulása a korábbi nagycsaládi keretből, és önkéntes vagy kényszerű elkülönülése a különböző színvonalú, szabadság- és komfortfokozatú nyugdíjas- és időotthonokban, apartmanházakban, lakóparkokban. Ez a tendencia mind az átlagéletkor növekedése, mind pedig a családi viszonyok átalakulása következtében erősödni fog. Eközben különös formák is kialakulnak, mint a lakókocsiban vándorló amerikai nyugdíjasok, vagy a hidegebb északi tájak és Florida között ingázók életmódja.

Várható, hogy megnő a „harmadik életkor” tagjainak *személyes és társadalmi aktivitása*. Már csak azért is, mivel mind többen szembesülnek a kérdéssel:

mit kezdjen a társadalom időseivel, s mit kezdjenek az idősek önmagukkal? A válaszokat keresve egyre többen vállalnak szerepet a nyugdíjasok érdekképviseleti szervezeteiben és a politikai fórumokon. Bekapcsolódnak a családi kerekéken túllépő foglalkoztatási formákba (tanácsadás, részfoglalkoztatás, alkalmi megbízás, közösségi funkciók). Mindezzel kiterjesztik a hasznos – az ön- és közhasznú – létezés határait. Ebbe az irányba hat a nyugdíjba lépés korának feljebb tolása is. A cél minden esetben az, hogy elejét vegyék az idősek társadalmi dezintegrálódásának, „generációs gettóba” rekesztésének. Persze az egyéni sorsok nem férnek bele semmiféle skatulyákba; mindig változatosak lesznek, s az érintett egyének szabad döntésének eredményeként alakulnak – már amennyire azt a feltételek megengedik.

Világszerte teret hódítanak az idősek szabad döntésén nyugvó tevékenységformák: a nyugdíjasok egyetemi és szabadegyetemi kurzusai, különféle szellemi és manuális alkotókörei és klubjai, „világjáró” csoportjai, nyelv- és internettanulási alkalmi, művelődési és szórakozási tömörülései. Természetes, hogy a felgyorsult változások következtében minden együtt élő generáció sajátos „emlékező közösséget” alkot. Szocializációjuk kritikus történései, alapélményeik, látókörük és tapasztalataik – amint arra már utaltunk – mind radikálisabban különböznek egymástól. Ezért mind kevésbé szolgálhatnak mintául az utánuk következő nemzedékek tagjai számára.

Az „apák és fiúk” problémája kielezettebb lesz, mint korábban bármikor. A nosztalgikus emlékezés és a kommunikáció sűrűsödése láthatóan inkább a nemzedéktársak világára korlátozódik. Várható, hogy a nemzedéki viszonyok és a *nemzedékváltás* folyamatai a jövőben bonyolultabbak lesznek és több feszültséget támasztanak.

Új tendenciák

Néhány további – ugyancsak markánsan kirajzolódó – fejlemény már ma is elővételezhető hatásával ugyancsak számot vehetünk, így mindenekelőtt a globális informatikai rendszer, a kép- és hírszórás permanensnek ígérkező hatásaival, a téri mobilitás (bevándorlás) felgyorsulásával és várható konfliktusaival, valamint a szabadidő növekedésének és a ránk szakadt szabadidő felhasználásának módjaival: a „szórakoztatás” világának felduzzadásával és egyre rafináltabb kínálatával.

Ezek mindegyike alapos, önálló elemzést érdemelne; ezúttal azonban meg kell elégednünk alapvonásaik jellemzésével. Ma még csak ízelgetjük a *másik ember* egyetemes és azonnali hozzáférhetőségének hatásait. Ritkán gondoljuk végig, mifajta új helyzetbe kerültünk. A család és a rokonság, a legtágabb ismeretségi kör minden tagja, az üzletfelek, sőt a névtelen „bárki”, a nyelvi és képi kommunikáció eszközeivel, *azonnal és közvetlenül* elérhető az informatikai térben. Gyökeresen átalakul az információszerezés és -kezelés technikája, valamint az egyén által kezelhető információ mennyisége.

Mindez mélyen érinti az iskolai oktatás és a hagyományos információhordozó eszközök eljövendő sorsát. Bizonyosnak látszik, hogy a tankönyvi ismeretekről

és a periodikus sajtóról áttérrelődik a hangsúly az információszerzés és -kezelés újfajta módjainak elsajátítására. A számunkra valamilyen szempontból fontos „másik ember” elvileg és potenciálisan szüntelenül jelen van életterünkben, és bármikor előhívható, jelenvalóvá tehető.

Nincs a földgolyónak olyan sarka, ahol ne lelhetnénk rá a keresett személyre. Tartós kapcsolatok létesülhetnek olyanok között is, akik életükben sohasem találkoznak személyesen. A *kapcsolatlétesítés* és *-fenntartás* vadonatúj módozatai jönnek létre. S ez érinti az intézmények és klienseik, az állam és polgárai kölcsönös kapcsolatát is; megteremtődnek az ügyintézés újszerű formái. Mindez új esélyeket nyit a *mindennapi demokratizmus* fejlesztése, a „szabadság kis körei”-nek gyarapítása előtt is (helyi és országos népszavazások, véleményközlési fórumok, önszerveződés, nyilvános tájékoztatás).

De a fejlemények fonák *árnyoldalait* is mérlegelnünk kell. Az ember feletti – családi és társadalmi – ellenőrzés technikai eszközei és módszerei korábban ismeretlen mértékűt érhetnek el. Az egyén *nyilvános láthatósága* és ennek révén intim szférájának fenyegetettsége állandósul. Nyilvánosan élven az új technikai eszközök nyújtotta lehetőségekkel, olykor akaratlanul maga is kiszolgáltatja önmagát véletlen publikumoknak. A járműveken manapság is fültanúi lehetünk mások magánéletét harsányan tárgyaló diskurzusfoszlányoknak. A *személyi autonómiát* nemcsak elidegenült diktatórikus hatalmak fenyegethetik, hanem a társadalmi kontroll finomabb és rejtettebb módjai is. A mind bonyolultabb világban való eligazodás képtelensége is hozzájárul a *nyilvánosság és az intim szféra* határainak ingatagságához és elmosódásához. Ez pedig kezére játszik a tekintélyelvű, rendteremtő hatalom iránti sóvárgásnak, az apakép autoritását sugárzó vezérkultuszunknak, vagyis a szavazatmaximalizálásra törekvő tömegpolitika manipulatív módszereinek.

A bonyolult világ ilyenkor egyszerű igen-nem, fehér-fekete, szeretem-gyűlölöm jellegű *gondolati és érzelmi sémákba* rendeződik, s egyszerűben átláthatónak és kezelhetőnek tűnik fel. A választási kampányok, különösen Obama csapatának sikere óta, világosan jelzik, miképpen hasznosítja a céltudatos tömegpolitika az új technikai eszközök fegyvertárát és a reklámoktól eltanult, *indulat terhelte jelszónyelvet*. Talán ezért is hiszik el sokan, hogy az új feltételek között lényegében véve azonos módszerekkel lehet eladni mosóport és politikust meg a politikáját.

A jövő esélyei felett töprengő kutató elme gyakran hajlamos arra, hogy valamely, már kitapintható tendenciát *apologetikusan* szemléljen. Csak a hozzáfűzhető kedvező várakozásokat ecseteli, kevés figyelmet fordít a nem szándékolt – ám előre látható – kedvezőtlen, konfliktusgerjesztő, ellentmondásos fejleményekre. Holott a társadalomban nem léteznek *kizárólag* egyértelműen minősíthető (maradéktalanul jó vagy rossz) tendenciák; mindig az *értékelő aktus* teszi őket ilyené vagy olyaná, legtöbbször azonban ilyené is, meg olyaná is.

Minden társadalmi tendencia *több-kevesebb kockázatot* rejt magában. A legtöbb, amit tehetünk: ezeknek a kockázatoknak éppoly gondos és felelős vizsgálata, mint a kedvező esélyek méltatása. A kockázatokat mellőző naiv optimizmus éppen olyan félrevezető, mint az esélyeket szem elől tévesztő katasztrófa pszichózis leverő pesszimizmusa. A nehézség abból ered, hogy racionális okfejtéssel

mindkettő indokolható. Személyes döntés kérdése, hogy – hajlamai és világszemlélete okán – ki melyik mellett tör lándzsát.

A tudatos jövőorientáció sok tekintetben vízválasztó; sajátságos pszichológiai tesztként elkülöníti a lehetséges lelkiállapotok típusait. Az *optimizmus és peszsimizmus* közötti választás ugyanis nem tudományos érdekű kérdés, hanem a *lelkiállapot* ügye. Körülményeitől függően ezért lehet az egyén hol ez, hol az. Ki vitathatná, hogy az internet bizonyos szempontból áldás? De máris látjuk azt is, hogy az *anonimitás mögé rejtőzködő* bloggerek mindegyre tömeghelyzetbe süllyednek, s így élük ki – nem csupán kreatív-szellemeskedő hajlamaikat, hanem – agresszív-gyűlölködő, mocskoló és perverz késztetéseiket is. A kép így teljes, s magával a jelenséggel is csak így kezdhethünk bármit is: a hozamot és a kockázatot együtt kell látnunk.

A kockázat olykor nem egyéb, mint a *vállalható „ár”*: a „haladás ára”, mint például a gépkocsibalesetek sok tízezernyi áldozata. A hintóknak valóban kevesebb áldozatuk volt. Az ár nagyságát azonban mindig vitatni lehet és érdemes. Máskor azonban magáért az ár igényéért is tiltakozni kell. Az elesett szegénység, a tömeges munkanélküliség, a diszkrimináció talán túlságosan nagy ár az egyenlőtlen gyarapodásért. S éppen ennek kapcsán eszmélhetünk rá a legsúlyosabb kockázatra: a mindinkább globalizálódott világnak nincsenek *globális ügyintéző, stratégia- és politikaalkotó instanciái*.

A globalitás – furcsa módon – mind felaprózódottabb partikularitások (szaporodó nemzetállamok és politikai tömbök) alakját ölti. Miközben pedig a szabályozásra – vagy legalábbis átlátásra – szoruló problémák planetáris, sőt kozmikus alakot öltenek. Sejtethető, hogy e tény körül sűrűsödnek majd a belátható jövő legsúlyosabb gondjai. Rossz kimenetel esetén a globalizáció egyetemes dezorganizációba fordulhat: a *fellázadt partikularitások szülte anarchiába*.

A globalizálódó „nyitott világ” alig felbecsülhető módon kitágította az *egyéni fizikai életterét*. Egyre gyorsabb ütemben számolja fel az élethossziglani helyhez és tájhoz kötöttség kényszerét és élményét. Még nem is olyan régen a közvetlen lokalitás színterén zajlott le az egyének tetemes részének egész életciklusa. Ez teljes mértékben jellemző volt a népesség többségét kitevő parasztságra és néhány egyéb társadalmi csoportra (kisnemesség, közalkalmazottak egy része). Főképpen a tudományos és művészértelmiség kelt vándorútra, de – mint Kassák példája szemlélteti – az iparoslegények is megjárták Európa útjait. (Tamási Ábele még Amerikába is elvetődött az erdélyi „rengetegből”.) A jelenség tehát nem ismeretlen a honi történelemben sem; tömeges vándorlások, kirajzások és lakosságcserek korábban is előfordultak. Így például a reformáció-ellenreformáció korában – a 16. és 17. században – az írástudók, a *nemzeti értelmiség* kiképzése jórészt külföldi egyetemeken folyt. A protestáns diákok ezrével sereglettek a német, angol és holland egyetemekre, míg a katolikusok a lengyel, olasz és francia intézményeket látogatták, mindenhol létrehozván a „földiek” szoros tömörüléseit.

Érdekes módon manapság is megmaradt a *külföldi iskolázás* kiemelkedő szerepe a karrierépítésben. Csak immár nem a hazai felsőoktatási intézmények hiánya a fő mozgatóerő, hanem a hírneves külföldi iskolák (és nyelvek) presztízsének vonzereje. A Yale, a Harvard vagy a cambridge-i egyetem elvégzése alighanem

merőben másfajta indulási esélyeket kínál, mint a kaposvári vagy nyíregyházi diploma. A kényszer diktálta döntés helyett immár a *minőségi forrásokhoz* való hozzáférésért folyik a versengés. Ennek érdekében tekintélyes anyagi eszközöket is latba vetnek, főként persze azok a szülők, akiknek erre módjuk van.

Az élethossziglani lakóhelyhez kötöttséget azonban másfajta – tömegesebb és súlyosabb – tényezők is lazítják: a munkavállalási lehetőséget kereső munkátlan népeesség *tömeges migrációja*, illetve az ugyancsak tömeges és egyre növekvő ütemű áramlás a *magasabb fogyasztási színvonalat* garantáló régiók felé. Ezek egymás kezére játszanak, és kölcsönösen támogatják egymás. A végzett diákok természetes módon a tudomány, a kultúra és a gazdasági-pénzügyi világ központjaiba törekszenek. A peremövezetekből Európába, az USA-ba és Kanadába vagy Ausztráliába áramló legális és illegális bevándorlók azonban egyszerűen csak jobban akarnak élni, úgy, ahogyan azt a globális kép- és hírszórás nap mint nap szemük elé tárja.

Magának a gazdaságnak a szerkezetében, területi telepítésében és a folyamatok irányításában is szakadatlan változások zajlanak, amelyek bizonyos helyeken kilökik és vándorlásra kényszerítik, máshol pedig magukba szippantják az élő munkát. Az *élethossziglani foglalkoztatás* japán eszméje és a vállalati hűség ösztönző erejének elismerése ma már bizonyára furcsa unikumnak minősül. Pedig korántsem bizonyos, hogy ez így van rendjén.

Várható, hogy a jövőben a „*gazdasági racionalitás*” és az „*emberi optimalitás*” mind gyakrabban és mind kiélezettebben szembesül majd egymással. Manapság senki és semmi nem kezeskedik azért, hogy ilyen esetekben ne az utóbbi húzza a rövidebbet. Még olyan látszólag mellékes területen is látványosan zajlik a folyamat, mint a sportélet, a prostitúció és a kriminalitás. Egyre több az olyan labdarúgócsapat, amelyben csak mutatóban akadnak hazai játékosok. A prostitúció – akárcsak a bűnözés – közismert módon globalizálódik. A fiatalok aspirációiban – legyen bár szó ifjú szakácsokról, kőművesekről vagy orvosokról és tudósokról – természetes módon jelen van a rövidebb-hosszabb külföldi pályaszakasz óhaja.

A *téri mobilitás* országon (régión) belül és kontinensek, nagyrégiók között egyaránt zajlik. Az USA polgárai átlagosan ötévenként lakóhelyet és munkahe-lyet cserélnek (olykor foglalkozást is váltanak). Európa déli államai és a Balkán, valamint a keleti-északkeleti határövezetek az *illegális bevándorlók* meg-megújuló s egyre növekvő hullámaival küszködnek. Az elapadó munkaerőforrások miatt akár szükség is lehet ilyen irányú népmozgalomra. Ámde elegendő körbepillantani Európában, hogy szemünkbe tűnjék, mifajta *új konfliktusgócok* kialakulása fenyeget. A párizsi külvárosok rebelliói, a dél-olaszországi bevándorlók táborai-ban kipattant rendzavarások, a svájci népszavazás a további mecsetek építésének tilalmáról, az öltözködési és vallási szimbólumok körül kirobbant viták, a terro-rista toborzás tényei és nem utolsósorban a jobboldali radikalizmusok megerősödése, valamint az iszlám fundamentalista rezervátumok szaporodása egyazon tőről hajtott ki.

A *multikulturalizmus* humanisztikus és türelmes eszméje helyett inkább az elzárkózó és elszigetelt *kulturális gettók* konfliktusteli egymás mellett létezése alakulhat ki, ha nem ügyelünk, s ilyen vagy olyan elfogultságok és dogmatikus

hittételek foglyai leszünk. A másfajú és máshitű tömeges bevándorlók kellő körültekintés és józan tárgyferűség híján könnyen Európa „cigányaiává” válhatnak, s életre hívhatják mindazokat a jelenségeket, amelyeket a saját bőrünkön is megtapasztalhatunk immár huzamos ideje. A megoldásuk is csak az irdatlanul messzi horizonton látszik. Változatlanul időszerű az intés: emberek, legyetek éberek!

Az egyetemessé tágult látóhatár, a „globális falu” képzete sok tekintetben *otthonát vesztette* teszi az embert. A glóbusz túlságosan tág tér ahhoz, hogy meghittén otthon érezhessük magunkat benne. Ha mindenkit egyaránt elérhetek csodálatos masináimmal, meglehet, a *túlságosan bőséges társas kínálat* inkább zavarba hoz. Nem tudom, hogyan szelektáljak, hogyan osszam meg csak néhány embernek szóló rokon- és ellenszenvemet, baráti érzelmemet. A szinte áttekinthetetlen bőség mindig zavart és bizonytalanságot idéz elő. Ez az alapélmény és a bizonytalanság csökkentésének indítéka is hozzájárul ahhoz, hogy a két amerikai szociálpszichológus (Baumeister és Leary) által „*odatartozási szűkséglet*”-nek („need to belong”) nevezett késztetés működése felerősödjön, és forrása lesz a neokollektivistikus társulási törekvéseknek.

Mint már láttuk, ennek ugyancsak számos tünete van kibontakozóban: a társas beágyazottság szomja (network-kultusz), lokálpatriotizmus, spiritualista mozgalmak és szervezetek, kötődési igények – egyebek közt az önfeladásig menő beleolvadás politikai mozgalomba, tömeghelyzetekbe, közös indulati állapotokba, a tradíciók szimbolikus jelentésvilágába. Az eljövendő korszak drámai dilemmája lesz az egyénekben zajló – tudatos vagy öntudattalan – küzdelem a globalizáció nivelláló és *primitív-uniformizáló* hatása és az *egyéni autonómia*, az individuális sajtóferűség, az önteremtő szabadság megóvása között. Ennek a motivációs tusának a kimenetele is kétesélyes; semmi sincs eleve eldöntve. A dolog az emberi minőségen és a közbölcösségen fordul majd meg.

A háttérben természetesen ott lappang az *individualizmus – kollektívizmus dilemmája*, amelyet a 20. század totalitárius-kollektivistikus ideológiai alapon eltorzítottak, és ezáltal ugyancsak kompromittáltak. E torzítás lényege abban ragadható meg, hogy egyén és közösség viszonyába bevezették a primátus elvét, vagyis a *hierarchia gondolatát*. Az elvont közösségi kategóriák (faj, nép, osztály, nemzet) eleve magasabbrendűnek minősültek, mint az egyén, ezért érdekei is elsőbbséget élveztek az egyén partikularitásával szemben. Holott ez a kérdésfeltevés hamis vágányra tereli a gondolkodást. Elkendőzi ugyanis a valódi összefüggést: a közösség *szabadon társuló szuverén egyének* műve, s jellegét és értékrendjét tagjainak minősége szabja meg. Akárhány nullát adunk össze, az eredmény mindig nulla lesz; uniformizált tömegemberek társulása csak tömeget hozhat létre.

Olybá tűnhetnék, hogy ebben az esetben értelmetlen a közérdek és közjó fogalmának használata; csakis a „*perszóna szuverenitása*” (Konrád György) létezik. Az elvszerű, ideologikus individualizmus hívei logikusan le is vonják ezt a következtetést. Ugyancsak Konrád írja legújabb, *Hangjáték* című művében: „*Téged a cég, a szakma, a nemzet szuverenitása érdekel. Engem a perszóna szuverenitása. A perszóna munka eredménye, ön maga és a saját alkotása, az önmagát alakító alany... a történelem*

álma az emberiségnek tömegből személyekké válása." (190. old.) Úgy véli, nem gondolhatjuk, hogy „*van valami magasabb, mint az egyes emberi élet*” (100. old.).

A szerző mély igazságokat mond az önalkotta egyénről, a történelemről és az emberi élet értékéről. De vajon nem lehet-e valami, ami nem „magasabb”, hanem egyszerűen *más*, más síkon fekszik, mint az egyén szuverenitásának ügye. Miért nem veszi észre a szerző, hogy művének szinte minden lapján szinte önkéntelenül is mélységes azonosulások képviselőjében szólal meg. Hol családja-rokonsága, szülővárosa és zsidósága, hol magyar patriotizmusa és írói mestersége, hol meg generációja vagy eszmetársai képviselőjeként, velük azonosulva, identitásukban osztozva – de persze mindig szuverén egyéniségként („perszónaként”) – mutatkozik meg. Talán méltán viselt írói rangjához is hozzájárult, hogy – miközben mívesen bibelődött személyes biográfiájával – egyúttal megjelenítette és reprezentálta azokat is, akiknek sorsában tudatosan, választott módon osztozott.

A kérdés azon fordul meg, belátjuk-e, hogy az egyén biológiai léte szükségképpen másfajta idői dimenzióban zajlik le, mint vállalt és azonosulásra készítő családi, etnikai-nemzeti, hivatásbeli és eszmei-hiedelmi csoportjainak – és még inkább az emberi fajnak – időbeli létezése. A következetes individualista nem értheti meg a diófaültető idős ember logikáját, az unoka jövőjéért áldozatot hozó nagyszülőt vagy a hosszú távú fenyegetések elhárításán buzgólkodó kutatót.

Freudnak igaza van: minden nemzedék láncszem az emberi nem történetének láncolatában. Önmagát fenntartván egyúttal nemét is fenn kell tartania. S hozzátehetjük: ép és fejlődőképes állapotban kell fenntartania, hogy – amennyire rajta múlik – kezeskedhessék az eljövendő nemzedékek sorsáért is. Ebben a tágasabb összefüggésben egyén és közösség eredendőnek és fatálisnak látszó ellentmondása elveszíti egyetemes és sorsszerű jellegét, s alakulása inkább meghatározott történelmi viszonyokhoz vagy szerencsétlenül alakuló személyes találkozásokhoz köthető.

Az ipari társadalmat megelőző korszakokban az ember egyébként is rövidebb életciklusa és napi aktív életideje nagyobb részét *munkában* kényszerült tölteni, kivált akkor, ha sorsa paraszti létre szánta. A munkaidő általános csökkenése, a megnyúlt szabadságidő és a hosszabb átlagéletkor már eddig is gyökeresen megnövelte, s várhatóan gyorsuló ütemben növelni fogja az egyén rendelkezésére álló, s általa *szabadon felhasználható idő* (szabadidő) mértékét. (A mind nagyobb tömegben fölöslegessé váló élő munka foglalkoztatása is csak az egyének munkaidejének radikális csökkentése árán érhető el.) Ennek következtében az ember vitális energiáinak és ingerszomjának mind nagyobb része terelődik az erőfeszítés és a huzamos koncentráció világából a lazább szórakoztató vagy egyszerűen csak divatkövető tevékenységekre. Szerencsés és kívánatos esetben az önművelőtájékozódó érdeklődés, kreatív öntevékenység, az amatőr művészkedés, a magas kultúra szelektív fogyasztása, a sport és a vándorlás vagy az egyéni lelemény más módjai jutnak vezető szerephez.

A jelek azonban arra vallanak, hogy kialakulóban van egy elüzletiesedett, szintelen-szagtalan, *globalizált és bulvárosított tömegkultúra*, amely ezernyi csatornán már ma is elárasztja a világot, s tömegessége miatt üzletként is kifizetődő. A sport is szerves része lett ennek a bulvárvilágnak. Héroszait kultiválja a tévé

és a sajtó, a könyv- és lemezkiadás, az internet és a reklám. Őket ismerik világszerte, nem pedig a tudomány vagy az autentikus művészet nagyjait. Ez olyan kulturális szakadásokkal fenyeget, amelynek méreteit és következményeit ma még nem láthatjuk.

Bizonyosnak látszik, hogy tudás és hatalom, beavatottság és sikeresség kapcsolata szorosabbra fűződik, mint bármikor korábban. A születési arisztokrácia helyét a *képzési-vagyoni és kulturális arisztokrácia* foglalja el; ennek jeleit már ma is láthatjuk. Valamely kiváló külföldi – lehetőleg amerikai vagy angol – egyetemi diploma; a szülők ehhez szükséges anyagi erőforrásai (netán sportolói vagy egyéb ösztöndíj); világlátás és kellő nyelvtudás; gyakorlat valamely neves cégnél vagy intézményben; nemzetközi network – s íme, előttünk van a *sikeres karrierkezdetnek* s az új arisztokráciába való bejutás nyitányának képlete. Várható, hogy a jövő társadalmában *valamilyen* esélyhez mindenki hozzájut, de az esélyek egyenlőtlensége – egyébként változatlan feltételek mellett – növekedni fog, és a *szélső pontok* kirívóan messze esnek majd egymástól. A tendencia elkerülhetetlen, mértékét azonban a társadalom megfelelő programokkal befolyásolhatja.

Bármiként alakul is, az eljövendő korszak alapkérdése lesz: mit kezdjen az ember a birtokába került szabadidővel? Mint láttuk, foglyul ejtheti azt a fogyasztási hisztéria; színtere lehet a hedonista élvezethajszolásnak és az önpusztító szenvedélyeknek; szolgálhatja az ember nemesebb, humanizáló hajlamait. A legvalószínűbb az, hogy mindezek a fejlemények együttesen, egymásra hatva és egymással tusakodva fejtik majd ki hatásukat. Bizonyosnak látszik azonban, hogy minden esetben érvényesülni fog az a feszültség, amely egyfelől az informatika és videotechnika jobbra *passzív-befogadó* jellegén, s így magányos élvezetességén, a képi kultúra túlsúlyán alapul, illetve másfelől a *társas-közösségi kerektekhez* kötött és nyilvános színtereken űzött tevékenységek között feszül (sport, művészeti csoportok, természetjárás, klubélet, táncház stb.). Már most is vannak arra utaló adatok, hogy az előbbi túlsúlya egyoldalúságokhoz, sőt a drogozáshoz hasonlatos függőségekhez vezethet. Ám hogy a *géphez bilincseltség* állapotát le lehessen küzdeni, ahhoz eszközökre és terekre van szükség.

A jövő *várostervezésében* ezért újfajta megfontolásokkal is számolni kell. Ma már sok helyt úgy építenek soklakásos bérházakat, hogy az alagsorban ne csak garázs, hanem uszoda és tornaterem is legyen. Lakóparkokat és tömbrehabilitációkat csak úgy volna célszerű kivitelezni, hogy közösségi színterek, sportpályák, funkcionális parkok, művelődési intézmények (tárak és olvasótermek) és klubok is létesüljenek. Az effajta változások nyilvánvalóan huzamos időt követelnek; olykor a telekárak is nehézségeket támasztanak. De a hosszú távú elképzelések első lépéseit már az elővátelezett jövő jegyében kell megtenni. Ehhez szemléletváltozás szükségeltetik, egyebek közt úgy is, hogy mindez ne a „hivatal” gondja legyen, hanem mindinkább az *öntevékeny civil társadalom* szervezetei és képviselői kerüljenek a *gazda szerepébe*.

Ha a jövő feletti gondolkodás vezérfonalának és integratív keretének az életmód-életminőség kategóriáját tekintjük, akkor ebből a politika számára is erednek bizonyos következtetések. Mint már említettük, a politikai pártoknak nem pusztán hatalmi gépezeteknek, hanem életmód-alakító tényezőknek is kell

lenniük. Amelyik előbb ráeszmél erre, és megleli a gyakorlati kivitelezés módjait is, az lépéselőnyben lesz versenytársaival szemben.

Tanulságos, hogy a legsikeresebb civil szerveződések rendszerint valamilyen életminőségi elvet vagy életmódelemet képviselnek és védelmeznek. A biciklis-tájak és a természetvédők, a zöldek és az állatbarátok, a lokálpatrióta városvédők, a karitatív mozgalmak résztvevői vagy életmódjuk természeti-tárgyi feltételeit kívánják emberibbé tenni, vagy önmaguk és embertársaik fizikai és erkölcsi „jólétét” kívánják szolgálni. Ennek tanulságait érdemes megszívlelni.

Az utópia dicsérete

Megszoktuk, hogy az „utópia” és az „utópisztikus” szavakra némi lekezelő és elutasító fölénytel tekintünk. Hiszen annak idején közhellyé kopott az untilag ismételt tétel: a szocializmus megalapítói „utópiából tudománnyá” változtatták az eszmét. Az alapítók nem tehetnek róla, hogy egyik-másik utódjuk kezében mivé vált ez a tudomány. Bár egynémely elgondolásuk önkényes értelmezésében (amilyen például a „proletariátus diktatúrája”) maguk sem vétlenek. Nem kétséges azonban, hogy az *utópia logikája* és nyelvezte, szerkesztésének módja merőben más, mint a tudomány tényszerű és racionálisan érvelő, minden ízében valóságához kötött megismerési és elméletképzési metódusa.

De az utópia szónak a tudománnyal szembefordított értelmezése mellett létezik egy másik – sok tekintetben *metaforikus* – jelentése is: *szabad és kötetlen gondolkodás a lehetséges és kívánatos jövőről*. Ez mindig magában rejtja a spekuláció elemeit, s egyúttal az ábrándozás és reménykedés, a tervezgetés képzeleti szárnyalását. A kívánatos mindig több, mint a lehetséges, hiszen *értéktételezéseket* is foglal magában: eszményeket is megvalósulni remél. A jövő elővételezhetőségét a képzelőerő teremti meg; ez utóbbi kitüntetett jelentőségét nem mindig szokás méltányolni.

Egyébként a mégoly tudományos igényű prognózisokban is jelen van a *bizonytalanság*, az előre nem láthatóság meghatározott mértéke, vagyis – ha úgy tetszik – az utópia mozzanata. Az utópia a szellem kalandja: a mindennapokba és a rutinba való beleszürkülés ellenereje, az elme izgatószerere. Joggal írta Habermas (1994, 306.) *A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése* című tanulmányában: *„Ha kiszáradnak az utópia oázisai, a banalitás és a tanácstalanság sivataga nyertet. Kitarok a mellett a tézisem mellett, hogy – csakúgy, mint eddig – az az aktuális tudat merít a modern kor öntudatából, amelyben összeolvad a történeti és az utópikus gondolkodás.”* Az embernek javára válik, ha alkalmanként látogatást tesz Utópiában. Bárki legyen is – tudós elme vagy analfabéta napszámos – mindig izgatni fogja a kérdés: „mi lesz velem és a világgal?” *Az utópiaképzés* az emberi lélek inherens tulajdonsága. A túlélés és alkalmazkodás sikere, a véges lét tudata, a kíváncsiság és a képzelőerő egyaránt a válasz felkutatására sarkallja az embert.

Németh László szinte egész életében a „jövő nagy utópiája” – a minőség forradalmában fogant értelmiségi társadalom eszménye – foglalkoztatta. A 20. századot már 1934-ben a *Tanú* 1. évfolyamában a kockázatok korán látta, s kockázatai mélyén a maga módján értelmezett „szocialista reményt” vélte felfedezni.

Ezért hirdette: „*Legyetek mindnyájan értelmiséggé!*” Az utópia számára nem egyéb, mint szabad és értéktételező pillantás a jövőbe. Ez minden emberi vállalkozás nélkülözhetetlen feltétele: valamifajta meghitt otthonosság és bizalom a jövőben. Persze az értéktételező bátorság alaposan megkopott; a bizalom is gyengébb lábakon áll. De az utópia önvédelmi erőforrás is. Mint Németh írja: „*Úgyis az utópia az a tudó, amellyel a vízbe merült úszó fejét föl-fölkapva a maga elemét lélegezheti. Az én egész tanítóskodásom sem más, mint utópizálás.*” (Válasz, 1946, 175)

Meglehet, mindebben nem kevés poézis és értelmiségi illúzió rejtezik. De talán mégsem lenne haszontalan megőrizni az utópiából táplálkozó erőforrásokat, összekapcsolván őket az erőszak és az intolerancia elutasításának indulatával. Németh csaknem háromnegyed évszázada a korszak nyelvén így fogalmazta meg a máig érvényes kérdést: „*Az emberhez méltó kérdés végül is nem az, hogy milyen gazdasági rendben élünk, hanem hogy milyenek legyünk, s e sokféle teroból, négyévesből, ötévesből végül mégis csak az fogja megragadni az emberiség képzeletét, ami ebben az alkotó dühben a leggazdagabb emberséget mutatja neki.*”

A jövő tétje valóban nem más, mint ez a „*gazdagabb emberség*”, szemben a fogyasztói gazdagsággal. Bizonyára ebben foglalható össze mindaz, amit korábban az eljövendő élet kívánatos minőségének nevezünk.

Irodalom

- Bán László (szerk.), 2009, *Száz év múlva. 21 beszélgetés a jövőről*. Budapest: Saxum
- Flechtheim K., 1870, *Futurologie. Der Kampf um die Zukunft*. Köln: Wissenschaft und Politik
- Fraisse P., 1984, *Perception and estimation of time*. Annual Review of Psychology, Vol. 35, 1–36.
- Habermas J., 1994, *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Osiris
- Heidegger M., 1989, *Lét és idő*. Budapest: Gondolat
- Lewin K., 1975, *Csoportdinamika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi
- Makarenko A. Sz., 1984, *Pedagógicseszkije szocsinyenyija*. T. 3. Moszkva: Pedagogika
- Pavlov I. P., 1951, *Reflex celi*. In *Dvadcatyiletnyij opit*. Moszkva: Medgiz
- Piaget J., 1946, *Le développement de la notion de temps chez l'enfant*. Paris: PUF
- Toffler A., 1970, *Future Shock*. New York: Random House
- Zimbardo Ph., Boyd J., 2008, *The new psychology of time*. New York: Simon and Schuster

Marosán György

Fenntartható-e a fogyasztói társadalom jövőképe?

(A kocsi vagy a kutyi dilemmája)

„Berendezni egy üres szobát bútorokkal, egy dolog. Folytatni azt és telezsúfolni, míg le nem szakad a padló, egészen más dolog. Ha képtelenek leszünk (mindenki számára) elegendő terméket előállítani, csak az emberiség régi és fájdalmas szerencsétlensége folytatódik. Ám ha szem elől tévesztjük azt, amit már megoldottunk, és nem vagyunk képesek továbblépni a következő feladathoz, az épp olyan tragikus volna.”
K. Galbraith: A bőség társadalma

Az elmúlt 500 év történelme öt szóban összefoglalható: nekilendülés, sebességváltás, felemelkedés, gyorsulás, megszaladás. Az elkövetkező évtizedek jelzője: „túllövés”. A 21. század történelmi kérdése pedig: vajon az emberiség az összeomlás vagy az alkalmazkodás nyomvonalát követi-e? Az 1492-től az 1648-ig tartó „hosszú 16. század”, a *nekilendülés* korszaka volt. Az élet legkülönbözőbb területein zajlottak forradalmak: a könyvnyomtatásé (Guttenberg), az üzletvitelé (L. Pacioli), a politikai gondolkodásé (Machiavelli), az életformáé (Erasmus), a tőkés vállalkozási formáé, a hadászaté (ágyúk és a robbanólövedékek elterjedése). Forradalom ment végbe a társadalmak szellemi viszonyait uraló vallásban is: a reformáció. Ám a reformáció egyben új, polgári értékrendet teremtett: az üzletelés becsületét, a kemény munka kötelességét, az adófizetés morális követelményét. A vallási köntösben zajló politikai összeütközések vezettek a parasztháborúknak, a „Szent Bertalan-éj” és a harmincéves háború mélységére. A kortársak tehát az átalakulásból jórészt az eszmei zűrzavart, a viszonyok összekuszálódását és a vallásháborúk borzalmaikat érzékelték.

A következő évszázadban Európa – *sebességet vált*. Előbb – mint egy autó – visszakapcsol, és némileg lelassul, majd a 18. század közepétől, magasabb fokozatban, gyorsuló növekedésbe kezd. A fejlődés fő mozgatói a nyereségvezérelt magánvállalkozások és a nemzetközi kereskedelem lettek. Az áruk nyomán terjednek az új találmányok, új gondolatok, és éppígy az új szokások, új divatok. A távoli vidékek, amelyekről sokáig csak mesészerű történetek adtak hírt, megbízható üzleti partnerekké, egyben kikerülhetetlen versenytársakká váltak. Így 1750-től már egyértelműen a *felemelkedés* (take off) korszaka kezdődött. Ám a lassú gazdagodás és civilizálódás ellenére a közállapotok még rettenetesek.

A halandóság, bár csökkenő, de a 20. századból visszatekintve magas. Rendszeresen járványok csapnak le Európa országaira. A hétköznapokat és a munka világát az erőszak uralja. A munkaidő a középkorhoz képest megnő, és az életfeltételek elborzasztóak. Az eseményeket a politikai ideológia különböző szemüvegein keresztül szemlélő gondolkodók vagy visszasírták az emlékezet által megszipített múltat, vagy a haladás üteméből egy virágzó jövő képét vizionáltak, de akadtak, akik a kor borzalmaiból a gyökeres változások szükségességét olvasták ki. Arra azonban már senki nem számít, hogy a változás lecsillapul.

S valóban, Európa a 19. században *gyorsulni* kezd, és elhúzza a civilizációk mezőnyétől. A 20. század azután a gazdagodás, a demokratizálódás és az egyéni jogok kiterjedésének reményével köszöntött be. S bár az elmúlt évszázadot joggal nevezik a szélsőségek századának, visszapillantva megállapítható, hogy az ígéretek jó része teljesült. A gazdaság szinte öngerjesztő módon hozta lendületbe önmagát. A növekedés minden korábbi korlátja – a szűk tér, a fejletlen technika, a lebélyezett motiváció – ledőlt. A dinamikusan fejlődő világgazdaság kielégíthetetlen igényeket vetített a vállalkozások elé. A technikai fejlődés a végtelenbe tolt ki a természeti határokat. Az „elszabadult” emberi vágyak hihetetlen lendületet kölcsönöztek a fejlődésbe bekapcsolódó nemzeteknek. A termelés és a fogyasztás minden addig elképzelhető határt túllépett. Az elmúlt évezredben a világ átlagos növekedési üteme 0,26%/év volt, az utolsó kétszáz évé 1,17%/év, míg az utolsó ötven évé 2,15%.

A tőke ifjúkorának állapotai – mai szemmel – rettenetesesek voltak. A mindennapi élet – a háborúk és a katasztrófák időszakáról most szót sem ejtve – egészen a 20. századig mindenütt (és ne feledjük, az emberiség jelentős része számára mind a mai napig) felfoghatatlan borzalmakkal és szenvedéssel, betegséggel, halállal, gyilkossággal, fizikai erőszakkal, éhezéssel, elviselhetetlen bűzzel, faggyal, fájdalommal, szennyel, mocsokkal és zajjal, volt/van tele. Ám a kapitalizmus végül mégiscsak meghozta a termelékenység emelkedését és a növekedés felgyorsulását. Az alábbi táblázat – amely a világ különböző régióiban élők egy főre jutó jövedelmét mutatja \$/fő-ben – világossá teszi a 20. századbeli robbanásszerű fejlődést.

GDP (\$/fő)	Időszámítás	1000 év	1500 év	1820	1913	1950	1998
Nyugat-Európa	450	400	774	1232	3473	4594	17921
Kelet-Európa	400	400	462	636	1527	2120	5461
USA	400	400	400	1201	5257	9288	26146
Latin-Amerika	400	400	416	659	1511	2554	5795
Ázsia (- Japán)	450	450	500	575	543	635	2936
Afrika	425	416	400	418	585	852	1368

(Madison. *The World Economy, 2000*)

Mindez döntően a polgári társadalom intézményrendszerén – a magántulajdonon, a piacon, a hatékonyan működő államon, az érdekek formálta törvényeken, a demokratikus politikai rendszeren és az autonóm személyek szabálykövető

magatartásán – alapult. Az adatok pontosságának és az összehasonlítás módszertanának finomságain még vitatkoznak, ám a trend nyilvánvaló: megnőtt az országok közötti, és módosult az országokon belüli egyenlőtlenség. A kapitalizmus a terheket a proletarizálódó rétegekre rakta, így a társadalmakon belüli különbségek növekedtek – ám csak egy ideig.

A 20. század – a válságok és a világháborúk ellenére – a *megszaladás* fogalmával jellemezhető. A megszaladást a pozitív visszacsatolás öngerjesztő folyamatai idézik elő. Ez fenyeget, amikor az atomreaktor, valamilyen ok miatt, irányíthatatlanná válik, ami robbanáshoz is vezethet. Ezt tapasztalhatjuk a biológiában, amikor egy populáció egyedeinek száma, a természeti korlátok hiányában, megállíthatatlan növekedésnek indul. A megszaladást a társadalomban is a növekedés természeti, társadalmi, politikai korlátjainak leomlása váltotta ki. Egyre több anyagot bányásztak ki, alakítottak áruvá, tukmáltak rá a vásárlóra, fogyasztottak el, majd alakult át hulladékká. A megszaladás rendre „kijátszotta” az önszabályozónak gondolt piacot és a racionálisnak vélt fogyasztót: ez idézte elő a globális válságokat. Ezzel együtt, a statisztikai mutatók és a társadalmi jelzőszámok ugrásszerű – és korábban elképzelhetetlen – gazdagságot jeleztek.

1900. január 1-jén a Dow-Jones tőzsdeindex 54.96, míg száz évvel később, 2000. január 1-jén 11.497 volt. A két dátum között – óvatosan becsülve – a tőkevagyon, és részben az állampolgárok személyes vagyona, 150-szeresére nőtt. A világgazdaságba bekapcsolódott országokban az elérhető „boldogság-javak” meglehetősen gyorsan terjedtek el. Egyre rövidült az idő, amely ahhoz kellett, hogy az autó, a telefon, a hűtőszekrény, a rádió, a tv, a számítógép, vagy éppen a mobiltelefon, kiváltságosok által birtokolt presztízstermékből, az átlagpolgár hétköznapi fogyasztási cikkévé váljon. Hasonlóképpen, szinte felfoghatatlan mértékben megnőtt az átlagpolgár számára elérhető javak választéka. 1899 karácsonyán a boltokban nagyjából 10 ezer árucikk közül válogathatott, akinek pénze volt rá, 2000 karácsonyán a bevásárlóközpontok polcain az átlag magyar polgár 1 milliárd termék közül kereshette és választhatta ki azt, amit szeretteinek meg akart vásárolni.

A megszaladás jelenségét különösen veszélyessé teszi a rendszerek természetes tehetetlensége. Emiatt, még a helyreállítást szolgáló akciók esetén is, a helyzet egy ideig tovább romlik: rendszer „túllő”. Ez következik be, amikor a villanytűzhelyre feltett tej a kikapcsolást követően – a villanytűzhely hőtehetetlensége miatt – mégis kifut. A megszaladás és a túllövés következményei – a környezet növekvő szennyeződése, a nyersanyagforrások fogyása, az élettér szűkössé válása, a fogyasztás káros mellékhatásai (elhízás, depresszió), vagy az egyenlőtlenség megnövekedése – robbanással fenyegetnek a 21. században. A robbanás nem metafora: a természetben a megszaladás mindig katasztrófához vezet: a csillag, az atombomba vagy a kémiai elegy felrobban. Az élővilágban, ha elegendő az idő, a faj alkalmazkodik, ha kevés, a populáció összeomlik, esetleg újra és újra végighalad a megszaladás és összeomlás hullámain. Az emberiség jövőjében is az *összeomlás* vagy az *alkalmazkodás* kimenetei rejlenek benne.

1. Egyenlőség és egyenlőtlenség – történelmi összefüggésben

A történelem hajnalának társadalmait szegénynek és egyenlőnek véljük. A valóságban az antropológusok e gyűjtögető közösségeket „jóléti” társadalomnak látják. A régészeti feltárások eredményeiből – egyebek mellett az elődök testmagasságából – a „jóléti” fogyasztás mintáját olvasták ki. Ezt a jólétet azonban szigorú – gyakran kifejezetten kegyetlen – szabályok (pl. gyermekgyilkosságok) tartották fenn. A vagyoni különbség viszont – bár már nyomot hagyott rajta a hatalmi szerkezet – még nem volt jelentős. Ennek a ténynek máig tetten érhető a hatása: az emberbe ekkor „programozódik be” az egyenlőség és az igazságosság értéke. A legkülönbözőbb fejlettségű közösségekben végzett vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy az emberek mindenütt „ösztönszerűen” kívánatosnak tekintik az egyenlőséget, és hajlamosak – még saját kárukon is – helyreállítani az igazságot. A nemrég végrehajtott – a potyautasság megítélését firtató – kísérletben azt találták, hogy a többség még a becsületesen szerzett vagyont is megsarcolná, és a gazdagoktól elvett javakat a szegényeknek adná. Az emberekben eszerint – bárhol éljenek is – mélyen gyökeredzik az igazságosság és egyenlőség igénye.

A neolitikus forradalom eredményeként az élelem mennyisége és biztonsága megnőtt. Ez az élethelyzet „felülírta” a korábbi szigorú népesedési szabályokat: a „gyarapodjatok, és sokasodjatok” lett az új módi. Amikor azonban a lélekszám túllépte az ellátás korlátját, az éhezés és a járványok visszaterelték a fenntarthatóság keretei közé. Az éhezés hétköznapi „élményére” utal, hogy az átlag testmagasság a középkorban 20 cm-rel volt kisebb a mainál (és a korábnál). A neolitikus forradalomnak azonban volt egy másik – máig ható – következménye is: az egyenlőtlenség megnőtt és rögzült. Egyre több felhalmozható jószág – föld, állatállomány, kincs – keletkezik, amelyet a szülők, a társadalmi intézmények mechanizmusain keresztül, utódaiknak átörökíthettek. Az átörökíthető vagyonnak három alapvető osztálya különíthető el: a személyes „sikerjegyek” (amelyek a génekben és a családi tapasztalatokban testesülnek meg), az anyagi javak (föld, állatállomány, pénztőke) és a kapcsolatok (az ismerősök és a közösségi támogatás esélye). A legújabb kutatások érdekes képet rajzolnak fel e három vagyonosztály változó szerepéről az eltérő társadalmakban.

A gyűjtögetőknél – érthető módon – kevés lehetőség volt az anyagi elemek felhalmozására és átörökítésére. Így ezekben a társadalmakban a különbségeket az egyéni adottságok, a család által átörökített viselkedésprogramok, valamint a kapcsolati tőkében megtestesülő hírnév és elismertség határozta meg. A letelepüléssel, majd pedig az ipargazdaság elterjedésével megnőtt az átörökíthető anyagi vagyon jelentősége. Az utódok legfontosabb öröksége előbb a föld és az állatállomány, majd a pénzben, ingatlanban, illetve gépekben megtestesülő tőke lett. Az egyén életesélyeit döntően az anyagi vagyon határozta meg. Ennek megfelelően az egyenlőtlenség számottevően megnőtt. Míg a letelepedés előtt a társadalmakban az egyenlőtlenséget mérő Gini-index 0.2 körül járt, addig a letelepedéssel ez 0.5-re emelkedett, majd a korai ipari társadalmakban 0.6-ra nőtt.

A történelem hosszú évezredei során – lásd a bemutatott táblázatot – a társadalmak között nem alakult ki tartós különbség. Még a 16. században is a különböző

térségek közötti – többnyire időleges – életszínvonalbeli különbségek, az áradás, az aszály, a járvány vagy éppen a háború következményei. A 19. századig a Föld lakói közötti különbségek – főként az országok közötti és kevésbé az országon belüli egyenlőtlenség növekedése miatt – nőttek. A 20. század első felében azonban – bármilyen különös is – az egyenlőtlenségek növekedése megállt. Az országokon belüli különbségek mérséklődtek, és ez ellensúlyozta az országok közötti egyenlőtlenség növekedését. A 20. század második felében az egyenlőtlenség a fejlett társadalmakban tovább csökkent, globális összehasonlításban azonban – az országok között ismét növekvő növekedési ütem különbsége miatt –, ha csekély mértékben is, szélesedett. Ezzel együtt a fejlett országokban az 1980-as évekig az egyenlőtlenség számottevően csökkent. (A Gini-index a fejlett országokban 0,25 – 0,45 közötti értéket mutatott.) Ez a csökkenés jellegzetes különbségeket takar: az USA-ban mindig is nagyobbak voltak a különbségek, mint például a skandinávoknál. A 80-as évektől azonban mind a globális, mind az országokon belüli egyenlőtlenség ismét növekedni kezdett.

2. A fogyasztás – áldás vagy átok?

A történelmen végighúzódik a fogyasztás sajátos kettős megítélése. Az egyik oldalon ott volt a társadalom túlnyomó többségének hihetetlen nyomora, amelyben az ember egyetlen öröme: megtönni a gyomrát. A másik oldalon ott az „értelmiség”, amelyik a fogyasztásnak ezt a mindent lebíró vágyát nem egyszerűen gyanakodva szemléli, de lenézi, és az emberi lényeg megcsúfolásának tartja. Platón volt az első filozófus, aki kikelt a fogyasztás megrontó hatásai ellen. Visszatérve Itáliából tapasztalatairól beszámolt tanítványainak, akik a következőképpen adták vissza gondolatait: *„az ottani élet... – az itáliaiak és szürakúziaiak módja szerint szakadatlan dőzsölések sorozata, amelyet még hozzá boldog életmódnak tartanak – megérkezése első perceitől kezdve ellenszenves volt neki. Semmiképpen nem volt kedvére való úgy élni, hogy naponta kétszer töltsen meg gyomrát és éjszakánként sohase háljon egyedül... Hiszen lehetetlen, hogy földi halandó, ha ifjúkorától kezdve efféle szokások között nevelkedett, valamikor is józan eszének használatához jusson, ehhez olyan csodálatos természetének kellene legyen, amilyen senkinek nincs.”*

A következő évezredek a lassú gyarapodás jellemezte, amelyet időről időre visszavetettek a katasztrófák és a háborúk. Közben azonban a hét főbűn „listavezetője”, a torkosság, és a protestáns etika által hirdetett mértékletesség egyaránt a fogyasztás negatív megítélésére utaltak. Ám a 20. század beköszöntével átszakadt a gát. A gazdasági növekedés ugrásszerűen felgyorsult, és a gazdaság rejtett – de valóságos hatalommal bíró – rábeszélői az átlagpolgárt felültették a hedonista mókuserékre. A hirdetésiparág egyre ellenállhatatlanabbul sugallta a vágyait addig kényszerűen visszafogó polgár számára: „Ne mondj nemet élvezeteidnek, engedj utat vágyaidnak, ajándékozd meg magad minél több örömmel. Csak semmi visszafogottság. Ha valami vagy valaki nem elégíti ki, azonnal szabadulj meg tőle. Szerezd meg, ami a szomszédodnak van. Birtokolj többet, és előbb másnál.” A neves közgazdász – K. Galbraith – így jellemezte a korszakot: „a szükségem van rá-t, felülírta az akarom”. Vagyis, az emberek nem azért vásá-

rolnak egy árut, mert valamilyen fizikai szükségletüket kielégíti, hanem mert a kirakatban vagy egy másik embernél meglátják.

Az értelmiség először meghökkenve, majd értetlenkedve, végül csalódással szemlélte a jelenséget. „Régen, ha az emberek elégedetlenek voltak, templomba mentek vagy forradalmat csináltak. Ma vásárolnak” – jegyezte meg kicsit szomorkásan A. Miller *Az alku* című darabjának főszereplője. Az értelmiségi számára a fogyasztásnak ez a fajta elutasítása még csak nem is képmutató. Hadd idézzek egy nemzetközileg ismert és – „boldogságkutatóként” – sokat idézett magyar közgazdászt, Scitovsky Tibort, aki saját élettörténetéből szűrte el tapasztalatait: *„Felnőtt életem során – (írta önéletrajzi írásában) anyagi értelemben – soha még csak meg sem közelítettem azt az életszínvonalat, amit annak idején szüleim háza biztosított, de aminek alig voltam tudatában, és egyáltalán nem törődtem vele. Csak most visszagondolva látom igazán át, hogy a pénzen megvásárolható, akár luxusszintű komfort milyen csekély szerepet játszik a jólétben, ha ezen a valódi jólétet értjük, azt, hogy az ember érdekesnek találja életét, és kielégülést talál benne. A legtöbb gondolkodó ember előbb vagy utóbb valószínűleg eljut ehhez a felismeréshez, és nem csap nagy hűhót körülötte. Bennem nyilván azért vált ez tudatossá éppen Párizsban, mert egyszerre tapasztaltam elkölthető jövedelmem drasztikus csökkenését, és az élet teljességének növekvő élvezetét.”*

Az átlagember a fejlett országokban azonban nemigen törődött az értelmiségi fanyalgással. Igyekezett megszerezni, megvásárolni, birtokba venni és élvezni mindazt, amit a történelem tőle és elődeitől addig megtagadott. És – szemben az értelmiség egy részének károgásával – kifejezetten jól érezte magát. Az élettel való elégedettséget tudakoló kutatók felmérései két tényről tanúskodtak. (1) Minél magasabb egy társadalomban a GDP/fő, a megkérdezettek annál nagyobb százaléka válaszolja: egészségben elégedett az életével. (2) Egy adott társadalmon belül minél magasabb az egyén fogyasztása, annál nagyobb arányban válaszolja: alapjában véve boldog. Úgy tűnt tehát, lineáris kapcsolat van a fogyasztás és a boldogság (pontosabban az elégedettség) között. A 20. század második felében minden a világgazdaságba bekapcsolódott országban robbanásszerűen bővült a fogyasztás. Így az amerikai életmodell mintáját – mintegy évtizedes késéssel – követte a nyugat-európai, az ausztráliai, a kanadai, majd a japán, végül a dél-amerikai és a kelet-európai társadalmi trend. Mindenütt rögzült a „fogyasztás = boldogság” egyenlet.

Am a gazdasági növekedés – miközben összekapcsolódott az elégedettség folyamatos emelkedésével – fokozatosan két különös jelenségre vezetett. A két jelenség negatív hatásai – érdekes módon – egyaránt, bár nem egyenlő mértékben és formában, sújtotta a legfelső és az átlagos társadalmi csoportokat. Először Kaliforniában – a szilícium-völgyben – figyeltek fel a „hirtelen meggazdagodás” (sudden wealth syndrome) tünetére. A piacgazdaság legsikeresebb és gyorsan nagy vagyonra szert tett fiataljainál lépett fel ez a jelenség. A korábbi társadalmi csoportjukból kiszakadó, a „rájuk szakadt” vagyonnal értelmesen kezdeni nem tudó, többnyire igen fiatal személyek képtelenek „feldolgozni” a meggazdagodás kihívásait. A média – az affluence (gazdagság) és az influenza szavak összevonásából – megalkotta a affluenzának nevezett tünetegyüttest, amelyet mint ritkán halálos, de kellemetlen, rossz közérzetet okozó és az életet megkeserítő „betegségként” írtak le.

A másik jelenség: az addiktív fogyasztás mértékének növekedése az átlagembernél. A felmérések azt mutatták, hogy az átlagfogyasztók körében egyre nő azok száma és aránya, akik ellenállhatatlan vásárlási kényszerről számolnak be. Az ő vásárlási döntéseiket nem a fizikai vagy a társadalmi szükséglet váltja ki. Saját pszichológiai problémáikat igyekeznek vásárlással orvosolni: a felgyülemlett stresszt oldják fel ilyen módon, vagy egyszerűen önmagukat „jutalmazzák” meg. Egyre gyakrabban az elhibázott vásárlás előidézte frusztrációt csökkentendő, vásárolnak újra és újra. Kiderült, hogy szinte minden, a bevásárlóközpontok polcain fellelhető áru – a csokoládétól és az ajándék műtűröktől kezdve, a táskán és a cipőn keresztül, a bugyiig – az addiktív vásárlás tárgyává válhat. Az emberek által megvásárolt termékek 15–25%-a használat nélkül a szemébe kerül: az élelmiszer megrohad, az ajándéktárgyat egy héten belül kidobják, a konyhai felszerelést soha nem használják, a ruhát soha fel nem veszik, a cipőt soha nem hordják. Még a „megvalósult szocializmusba” is átszivárgott vagy újra megjelent ez a „fogyasztásgyanús” szemlélet. A 60-as években megjelent „fridsziderszocializmus” kifejezés – amelyet nem az MSZMP ideológusai, hanem a kor értelmiségei alkottak meg – arra a beállítódásra utal, amely a szocializmust féltette a fogyasztástól. Tették ezt egy olyan korban, amikor a társadalom túlnyomó részének még sem autója, sem fridsziderje, sem pedig tévéje nem volt. Nem véletlen tehát, hogy a magyar polgárok a „rendszer leváltásának” politikai aktusát – az 1990-es szabad választásokat – közvetlenül követő első szabad döntésű tette a bécsi bevásárlás volt.

A történelem során tehát az emberek – ha teheték – mindig a bűnösnek kikiáltott fogyasztást választották. Figyelmen kívül hagyták az ésszerűsége hivatkozó intéseket, a túlvilági büntetés fenyegetését, és „kezüket, lábukat törve” igyekeztek megszerezni, megkaparintani, magukévá tenni, elfogyasztani mindazt, ami egyáltalán megvásárolható. Még saját pénzügyi korlátjukat áthágva is igyekeztek fogyasztásukat bővíteni. Ennek tükrében nagyon is kérdéses: ha eddig oly sokszor és oly sokan igyekeztek korlátok közé szorítani a fogyasztást, és ezek az ideológiai és hatalmi próbálkozások rendre zátonyra futottak az átlagember törekvésén (emlékezzünk csak a bevásárlóközpontok nyitó akcióit kísérő tumultuózus jelenetekre), miért éppen a 21. század beköszöntével jönne meg az emberek esze?

3. Túl a billenési ponton

Az emberek fogyasztói viselkedésének az előttünk álló évtizedekben két ellenállhatatlannak tűnő tendencia szab határt: a környezet korlátja és a fogyasztás erősödő negatív mellékhatásai. A környezet korlátozottságát illetően az elmúlt években három fontos – magunk, és még inkább gyermekeink sorsát befolyásoló – kutatási eredmény született. A tudósoknak sikerült számszerűsíteni – az elmúlt évtizedben divatossá vált – billenési pont (tipping point) meghatározó elemeit. A billenési pont egy rendszer fejlődésének azt a kritikus küszöbértékét jelöli, amelyen túl a kibontakozó változások visszafordíthatatlanná és meghatározókká válnak. A billenési pontot átlépve a rendszer jellege megváltozik: új – és nem

mindig pozitív értékű – minőség nyer teret. A billenési pontot – sokkoló hasonlattal – az öngyilkosnak a hídról való elrugaszkodásával szokták jellemezni. Ezt megelőzően még be lehet avatkozni: lehet tanácsokat osztogatni, rá lehet kiabálni, vissza lehet tartani. Az elrugaszkodást követően azonban a történések nem befolyásolhatók, a zuhanás már nem állítható meg. A külső szemlélő csak dermedten áll és nézi, amint a végzet beteljesedik.

A Föld ökológiai rendszerének billenési pontját változók egész csoportja, a billenési tényezők határozzák meg. A kutatók azt találták, hogy a természeti környezet 12 billenési tényezőjéből legalább kettő – a sarki tengerek és Grönland jégtakarója – már túl van a kritikus küszöbértéken, további öt pedig a közelében van. Ezek a változások arra utalnak, hogy a globális rendszer ökológiai egyensúlyi helyzete felbomlóban van. Korábbi hasonlattal élve: az öngyilkos már átlendült az ablakpárkányon, de még kétségbeesetten megpróbál megkapaszkodni néhány kiálló kavicsban. A végzet elszabadult, a negatív hatások fokozódásának kell elébe néznünk. A nemkívánatos következmények már csupán enyhíthetők, de nem küszöbölhetők ki. Ám ahhoz, hogy „elkerüljük a kezelhetlent és kezeljük az elkerülhetlent”, mindenkinek – az egyéneknek, az országoknak és az egész emberiségnek – alapvetően változtatni kell viselkedésén.

Figyelmeztető jel, hogy az idő előrehaladásával a helyzetleírás egyre komorabb lesz. Ez arra utal, hogy az emberiséget fenyegető veszély nagyobb az átlagpolgár által érzékeltnél. Azt gondolnánk, hogy az emberek – belátva a helyzet súlyosságát – készek viselkedésük megváltoztatására. Ám a tudósok eredményei nem adnak alapot az optimizmusra. A vizsgálatot a napjainkban egyre divatosabb befektetési játékok módszerével végezték el. Hatfős csoportokat alakítottak ki, amelyek tíz meneten keresztül hozhattak döntést arról, hogy a rendelkezésükre bocsátott pénzt megtartják-e, vagy egy részét a „közösségre” áldozzák. A helyzet a közismert szociális dilemmát modellezte: az önkéntes adakozás az egyének költséget jelent, míg befektetések hasznát az önzők is élvezik. Ez a helyzet a táptalaja a potyautas-szindrómának, amelyben egyre többen másoktól várják a közösség támogatását. A játékban a Föld – billenési ponthoz közelítő – ökológiai helyzetét azzal érzékeltették, hogy ha a csoport nem hozott össze a 10. fordulójáig bizonyos összeget, az egyes tagok megtakarításai nagy valószínűséggel elvesztek. Vagyis hiába volt valaki csak magára gondoló potyautas, a játék végén így is elveszíthette megtakarítását.

A játék az ismert anekdotát mintázta, amikor a székely lakodalomba meghívottaktól azt kérték, hogy hozzanak bort, amit majd összeöntöttek volna. Mivel azonban mindenki úgy gondolkodott: hozzanak a többiek, én magam csak vizet viszek – az a kevés víz úgysem tűnik majd fel –, végül is mindannyian vizet ittak. Bár a kísérlet résztvevői nem „székely góbék” voltak, de viselkedésük visszatükrözte az anekdotában leírt, racionálisnak látszó, ám irracionális végkifejlethez vezető logikát. Az eredmények azt mutatták, hogy az első lépéseket követően – amikor a nekibuzdulás elhalt – az önkéntes befektetési hajlandóság lecsökkent. A csoportok alig 15%-a volt hajlandó és képes összeadni ökológiai katasztrófa elkerüléséhez szükséges forrásokat. Meghökkenítő volt látni, hogy akik úgy vél-

ték, potyautasként nagy eséllyel megőrizhetik forrásaikat, egyáltalán nem fektetnek be a közös fenyegetés elhárításába.

A kutatások harmadik iránya a Föld különböző régióira jellemző fogyasztási modelljeinek a glóbusz ökológiai helyzetére gyakorolt hatását foglalta össze. A kutatók a világot az átlagos jövedelem alapján három – alacsony, közepes és magas jövedelmű – régióra, vagyis szegényekre, feltörekvőkre és gazdagokra osztotta. Alacsony jövedelműnek minősítették a világ népességének 32%-át, a „középréteghez” tartozónak 50%-át, míg magas jövedelműnek a világ 18%-át. (Magyarország e két utóbbi határán van.) A vizsgálat keretében az 1961–2000 közötti időszakot elemezték abból a szempontból, milyen következményekkel járt a fogyasztás, bizonyos környezeti jellemzők – a klímaváltozás, az ózonlyuk alakulása, a mezőgazdaság iparosítása, az erdőpusztulás, a halállomány csökkenése, végül az esőerdők állapota – szempontjából. Arra a kérdésre kerestek választ, mekkora az eltérő fogyasztási mintájú régiók felelőssége a billenési tényezők alakulásában.

Az eredmények – bizonyos szempontból – meglepték a kutatókat. A figyelem homlokterében többnyire a gazdagok luxusfogyasztása áll – nem véletlenül. Kiderült azonban, hogy a glóbusz ökológiai állapotát valamennyi régió befolyásolja. Így például, a klímaváltozásban jelentős szerepet játszó CO₂-kibocsátás szempontjából a legszegényebbek negatív hatásait a szerzők 13%-ra, a középső régióét 45%-ra, míg a leggazdagabbakét 42%-ra számolták. Ezt is figyelembe véve, a klímaváltozás negatív hatásaiban az egyes régiók 29%-, 45%-, illetve 25%-kal „működtek közre”. Ez arról tanúskodik, hogy nem csupán a gazdagok, de a szegényebbek életmódja is jelentősen közrejátszik az éghajlat egész emberiségre nézve negatív változásában. Ebből következik, hogy a Föld minden lakójának alapvetően módosítani kell viselkedését. A változtatás azonban nehéz. Az egyik akadálya, hogy drága. Valamennyi tényezőt tekintetbe véve a negatív hatások ellensúlyozásához szükséges költségek megoszlása régióként: 20%, 60% és 20% volt. Vagyis mindenkinek, még a legszegényebbeknek is, komoly forrásokat kell összpontosítaniuk a negatív hatások enyhítésére. Ám még a költségeknél is komolyabb akadály, hogy – az előző kísérlet tanulsága szerint – ha az emberek, országok, régiók egyéni menekülési utat vélnek felfedezni, kezelhetetlenül magas lesz a potyautasok aránya. Ez végső soron azt eredményezheti, hogy az emberek egy részének előrettekintő és altruista viselkedése ellenére a végeredmény globális összeomlás lehet.

Ezek az eredmények – különösen a koppenhágai csúcs eredményeinek tükrében – újra megerősítik G. Hardin jó három évtizeddel ezelőtt született, a „közlegető tragédiája” néven elhíresült cikkének eredményeit. Akkor sokakat megrázott a kutató következtetése, miszerint az egyébként racionális és előrettekintő, de önző viselkedés szükségszerűen vezet a közös lét alapjainak összeomlásához. Napjainkban azonban a tét nem a községi legelő, hanem az egész Föld. A katasztrófa elkerüléséhez pedig, nem néhány tucat egymást ismerő gazda, hanem hatmilliárd ember viselkedését kellene összehangolni. Magyarország a globális fogyasztási piramis felső harmadának alján helyezkedik el. Mint az itt levők túlnyomó hányada tekintetét a leggazdagabbakra szegezi, és részét követeli a közös

javakból. Ugyanakkor sokkal kevésbé hajlandó elfogadni, hogy vállalnia kell a változás rá eső költségeit, és még kevésbé azt, hogy változtasson viselkedésén. Szeme előtt a meggazdagodás álma lebeg, és szeretné magát minél zavartalanabban átadni a fogyasztás örömeinek. De így van ezzel glóbuszunk legtöbb lakója is. Amikor tehát a kutatók arról „papolnak” neki: gondolj unokáidra és a Föld többi lakójára, hangosan egyetért. Halkan meg azt mondja magának: majd ha megőrültem, gondoljanak rájuk mások. Így a kutatások egyaránt táplálhatják az optimizmust és a pesszimizmust. A jó hír: a Föld képes eltartani viszonylagos – „kelet-európai” – jómódban 10 milliárdnyi embert. A rossz hír: ennél többet nem, és ennyit is csak akkor, ha lakói alapvetően változtatnak eddig követett termelési, társadalmi és értékrendszerükön.

4. A fogyasztói társadalom posztmodern jövőképe

A viselkedés megváltozását előidéző második tendencia: a fogyasztás „boldogság-generáló” hatásának lecsökkenése. *„Csak akkor tudjuk meg – írta Ruskin – hogy mi az elég, amikor túlléptük azon”.* Az emberiség fejlettebb társadalmi – a kutatások tanulsága szerint – túljutottak az elégen. A határt – szinte észrevétlenül – éppen a 2000. év során léptük át. A 21. században a globális „fogyasztási piramis” az emberiséget három kasztba – a 20 ezer \$ felett (670 millió ember), a 20–4 ezer \$ között (2 milliárd fő) és a 4 ezer \$ alatt (4 milliárd fő) keresők csoportjába – osztja. Mindenki látja, hogyan élnek a csúcson, s mindenki úgy véli: ez neki is jár. Pedig ez így nem igaz. A fejlett világ polgárainak tudomásul kell venni: egy korlátozott világban ők sem élhetnek a leggazdagabbak módjára. Valójában még az eddig folytatott – elégedetlenségüket kiváltó, valójában pazarló – életmódjuk sem folytatható. Elkerülhetetlen, hogy a csúc 670 millió lakója „visszafogja” fogyasztását. A fejlődő világ előtti kihívás azonban még súlyosabb: csak úgy javíthatnak helyzetükön, ha – miként a nekilendülés korának Európájában – a gyors növekedést lehetővé tevő piaci modellt választva egyetlen nemzedék alatt megvalósítják azt a társadalmi és gazdasági átalakulást, amelyhez az öreg kontinensen 500 év szenvedése kellett.

Kérdés azonban, mi veszi rá az embereket, hogy tudomásul vegyék a helyzetüket. Az elmúlt évtizedben több olyan tendencia bontakozott ki, amelyik alapvetően módosította a fogyasztás = boldogság egyenlet érvényesülését. A korábban idézett – a fogyasztás és az elégedettség közötti lineáris kapcsolatra utaló – trend a gazdagodás során fokozatosan módosult. A 20 ezer dollár/fő jövedelemszint felé közeledve a görbe ellaposodott, majd telítésbe ment. Ez azt jelentette, hiába nőtt tovább az egyén jövedelme, a felmérésekben önmagát elégedettnek nevező emberek aránya nem emelkedett tovább. Annak ellenére, hogy a fejlett országokban a GDP/fő az elmúlt 30 évben mintegy kétszeresére nőtt, az életével teljesen elégedettek aránya 30% körül stagnál. (Ha hazánk példáját vesszük: 2000 és 2007 között az átlagos fogyasztás, figyelembe véve még a világgazdasági válság hatását is, legalább 38%-ra nőtt – gyorsabban, mint szinte bármikor az elmúlt században! – az elégedettség soha nem látott mélybe zuhant!) Ez azt a helyzetet vetíti előre, amelyben a boldogság (elégedettség)

alapvetően nem a fogyasztástól függ! Ez a tény több összefüggő tényező következtében jött létre.

A fogyasztás finanszírozásának időigénye egyre nő. Mivel vásárlásainkban egyre nagyobb a márkatermékek részaránya (a „no-name” farmer helyett az annál ötször drágább Calvin Klein farmert keressük), ugyanazt a fizikai szükségletet egyre drágábban tudjuk kielégíteni. Vagyis a pénz megszerzése kényszerének nyomására a rendelkezésünkre álló „szabad”-időt „munka”-idővé alakítjuk.

A fogyasztás közvetett időigénye is megnő. A választék hihetetlen kiszélesedése miatt egyre több idő szükséges, hogy a nekem megfelelő terméket megtaláljam. Kezdetben a „shoppingolás” kellemes időtöltésnek tűnt, ám egyre többen élnek azt meg kényszerként.

A választék szélesedése nem várt kedvezőtlen mellékhatásra vezetett. A bővülő választék a 20. század során önmagában elégedettség-növekedést eredményezett. Ennek pszichológiai alapja a kognitív diszonzancia jelensége: vásárlásunkat követően meggyőzzük magunkat arról, helyesen döntöttünk. A kutatások azonban feltárták, amikor a választék további szélesedésével, a döntésünket követően nem a „jól döntöttem”, hanem éppen a „biztos rosszul választottam” érzése erősödött meg. Az áttekinthetatlenné vált választék tehát éppenséggel csökkenti a vásárlás generálta elégedettséget.

A kényszerszerű – a társadalmi nyomás miatti – fogyasztás mértéke egyre nő. Olyan dolgokat vásárolunk, olyan termékeket fogyasztunk, amelyek nem elégítenek ki tényleges szükségleteket, ám amelyekről úgy véljük, társadalmi pozíciónk miatt nem engedhetjük meg magunknak, hogy ezt vagy azt a tárgyat és szolgáltatást ne vegyük meg.

A fogyasztás szennyező hatása egyre nő. Az emberiség ökológiai lábnyoma az 1980-as években lépte túl a Föld méreteit. A fejlett társadalmak ökológiai lábnyoma messze túlhaladta az adott társadalmak határait. (Magyarország ökológiai lábnyoma nagyjából 2000-ben lépte túl az ország tényleges földrajzi határait!) Ez azt jelenti, hogy a világ átlagos polgára, részben más emberek kárára, részben a jövő nemzedékek rovására él. Nem mindig látjuk azonban világosan, hogy a társadalmak ökológiai lábnyoma, végső soron az egyének – sokféle tartalmú – ökológiai lábnyomából tevődik össze. Csak egyetlen különös példa: egy farkaskutya vagy egy macska ökológiai lábnyoma nagyobb, mint egy Toyota Land Cruiseré, illetve egy Volkswagen Golfé. Az előttünk álló évtizedek kérdése: kocsik vagy kutya?

A fogyasztás egészségrontó hatása egyre nő. Pontosabban, miközben egyre nő az egészségtudatosság szerepe, a kövérség és az addiktív fogyasztás előidézte depresszió a modern társadalmak legsúlyosabb problémájává vált. Ma a világban jóval többen halnak meg kövérségtől, mint az éhezéstől, többen szenvednek a fogyasztási kényszerek előidézte depressziótól, mint a valóságos szegénységtől.

Az idézett trendek egy különös új törvényszerűség, a „csökkenő határboldogság” törvényének a megjelenéséhez vezettek. A 20. századig logikusnak tűnt, hogy minden egyes újabb termék megszerzése, majd elfogyasztása arányos boldogságnövekedést vált ki. Ám, miként a gazdaság más területein – pl. a természetben a csökkenő határhaszon esetén – a vagyon, a jövedelem, majd a fogyasztás

újabb és újabb elemeivel nem feltétlenül nő arányosan a boldogságérzet. Némi túlzással: az első (használt) Trabant megszerzése nagyobb boldogságot jelentett, mint az új Skoda, és amikor azt Zsigulira cseréltük, majd azt Fordra, a Fordot pedig Volvóra, a viszonylagos boldogságnövekedés egyre csökkent. A „csökkenő határboldogság” jelensége az adaptációs szint elméletéből (is) fakad. Ennek lényege: az emberek boldogságérzetét nemcsak az befolyásolja, amit elértek, hanem az is, amire számítottak, hogy elérik, vagyis a várakozásuk. Az emberek boldogságérzetét, úgy tűnik, nem az befolyásolja, amit ténylegesen elértek, hanem: (1) az, amire számítottak, (2) az, amit közben mások – akivel önmagukat összevetik – elértek.

Befejezés

A világban ma zajló politikai választások – globális, európai és hazai szinten – csodavárást tükröznek. A globális rendszer polgára, éljen szinte bárhol a világon – sokféle szempont alapján és sokféle indítatásból –, elutasítja a változásokat. Azt mondja a politikusoknak: „nem érdekel, hogyan éred el (az sem, elérhető-e egyáltalán), csak biztosítsd, ne kelljen változnom”. A politikusok pedig – ezt visszaigazolván – azt üzenik: „bízd csak rám magad, nem kell változnod”. A polgár tehát olyan vezetőkre adja a szavazatát, akik – vagy konkrétan, vagy csupán sugalmazva – csodát ígérnek neki. Az elmondottak alapján azonban ez hiú ábránd. A világ minden lakójának alapvetően változtatnia kell eddigi – nem feltétlenül szeretett, de legalább megszokott – életformáján, ahogyan él és ahogyan dolgozik.

Az emberiség túlélése azon múlik, hogy 50 év múlva a Föld társadalmi között a jelenleginél jóval kisebb lesz-e a különbség, miközben a fogyasztás szintje (és természetesen szennyező mértéke) sem nőhet az elmúlt 50 év ütemében. Ennek eléréséhez nem az eszközök, hanem az akarat hiányzik. A kényszerek azonban – amelyeket a tudomány nehezen érthető fogalmakkal (billenési pont), és nem különösebben izgalmas mutatókkal (potyautasarány), és nem a média megszokott sokkoló szavaival tár elének – egyre nőnek, és nincsenek tekintettel az átlagpolgár vágyaira és elvárásaira. Az olvasó elgondolkodhat, vajon optimista vagy pesszimista forgatókönyvnek látja-e a cikk jövődőlését: az emberiség számára kizárólag az alacsony „fogyasztástartalmú”, viszont magas „alkotástartalmú” kultúra kínál fenntartható jövőt.

Bartha Eszter

„Ma mindenki magányos harcos”

Az emberi kapcsolatok változása a rendszerváltás óta
Kelet-Németországban és Magyarországon

Bevezetés

A tanulmány* két olyan kutatási kérdést szeretne összekapcsolni, amelyek közül az egyik nagyobb figyelmet kapott a hazai szociológiai irodalomban, a másik kevésbé. A rendszerváltás utáni emberi kapcsolatok alakulása témájában sok izgalmas, és a laikusok érdeklődésére is számot tartó kutatás született az elmúlt évek folyamán.¹ A munkások témakörében viszont kevésbé szívderítő a kép. A magyar szakirodalomban nagyon kevesen foglalkoztak a munkások sorsának alakulásával a rendszerváltás után. A szociográfiában is kevés írás született a témában: ritka kivétel Tábori Zoltán *Vasmű* című könyve.² Ha a társadalmi struktúrát nézzük, akkor még nagyobb lehet a hiányérzetünk: egyedül Szalai Erzsébet tett kísérletet arra, hogy felállítson egy modellt a munkásosztály átalakulásáról.³ Szalai Erzsébet más írásaiban is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az egykori államszocialista rendszer legnagyobb társadalmi osztályának valójában mit is jelentett a rendszerváltás.⁴ Ha csak a megszűnt álláshelyek statisztikáját nézzük, nehezen vitatható, hogy az egykori szocialista munkásosztály nagy része a vesztesek közé tartozott, de még azok is „lemaradtak” a középosztály felemelkedő rétegeitől (a menedzserek, a pénzügyi és a kereskedelmi szektor alkalmazottjai, az új tőkésék stb.), akik meg tudták őrizni állásukat. Szalai megkülönbözteti a hazai szektorban, jobbra lemaradt infrastruktúrában dolgozó, „buheráló” munkásokat a multinacionális vállalatok jobban fizetett alkalmazottjaitól. Ugyanakkor hangsúlyozza a munkásság erősen differenciált

* A tanulmány a Magyary Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány támogatásával készült.

1 Gondolok itt Angelusz Róbert és Tardos Róbert hálózatkutatásaira, Utasi Ágnes munkáira (*Éltető kapcsolatok: a kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Budapest, ÚMK, 2008; *Feláldozott kapcsolatok: a magyar szingli*. Budapest, PTI, 2004), de itt szeretném megemlíteni Somlai Péter családkutatásait is, amelyben bemutatja a magyar családstruktúra változásait. Somlai Péter (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007.

2 Tábori Zoltán: *Vasmű*. Budapest, Sík Kiadó, 1998.

3 Szalai Erzsébet: *Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság*. Kritika, 2004, 9. sz.

4 Szalai Erzsébet: *Baloldal – új kihívások előtt*. Budapest, Aula Kiadó, 2003.

jellegét és a hazai szakszervezetek gyengeségét mint két olyan faktort, ami jelentősen megnehezíti a munkásság „tudatos” osztályformálódását.

A munkások „alulreprezentáltsága” a mai szociológiai szakirodalomban elvászthatatlan a rendszerváltás politikai kontextusától. Az egykori szocialista munkásosztály kétszeresen is rosszul járt a régió historiográfiájában: az államszocializmus idején az állampárt erőltette rájuk legitimációs ideológiáját, a rendszerváltás után pedig a bukott rezsimmel azonosították őket. Sőt, sok közgazdász szemében, akik, ha lehet, éppolyan dogmatikus tanná avatták a neoliberalizmust, mint korábban a kommunisták a tervgazdaságot, a „létező szocializmusból” örökölt munkások voltak a jól működő piacgazdaság kerékkötői, akik, úgymond, nem képesek alkalmazkodni a posztindusztriális társadalom kihívásaihoz, hiányzik belőlük az új rendszerben megkövetelt kezdeményezőkézség és rugalmasság, és elvárják, hogy az állam tartsa el őket. A „munkásosztály” mint fogalom pedig minden értelmiségit kínosan emlékeztetett a kommunista legitimációs ideológiára, ami az 1980-as évekre már nemcsak az értelmiség, hanem a munkások körében is hitelét veszítette.

Ha társadalomtörténetileg vizsgáljuk meg ezt a korszakot, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkások politikai veresége korántsem csak Kelet-Európában következett be; ellenkezőleg, Kelet-Európa csatlakozott „megkésve” ahhoz a történelmi folyamathoz, amelynek eredményeképpen a fejlett kapitalista országokban jelentősen lecsökkent a „klasszikus” nagyipari munkásosztály létszáma és politikai befolyása. Nagy-Britanniában a filmtörténetből is jól ismertek a hagyományos iparágak leépítésének társadalmi-emberi következményei (gondolok itt az olyan filmekre, mint az *Alul semmi* vagy a *Billy Elliot*). A rendszerváltás után Magyarországon is készültek olyan filmek, amelyek felszínre hozták a kapitalizmushoz fűződő illúziók szétfoslását és a rendszerváltásnak azt a munkástanúságát, amiről a „véleményformáló” médiumok jelentős része nem akart tudomást venni – hiszen ez megkérdőjelezte volna azt a legitimációs ideológiát, hogy a kapitalizmus visszaállítása mindenképpen elkerülhetetlen, sőt kívánatos volt Kelet-Európában. Példaként említhetem Schiffer Pálnak a székesfehérvári Videoton gyár munkásairól készült dokumentumfilm-sorozatát, vagy Almási Tamás Özd-sorozatát.

Itt szeretnék felvázolni a mai kapitalizmusról egy elméletet, amelyet magam is osztok. A nyugati szakirodalomban jól ismert elmélet a fordizmusból a posztfordizmusba történő átmenet⁵, amelynek következményeképpen a fejlett kapitalista országokban az 1970-es évektől jelentősen csökkent a hagyományos nagyipari munkásosztály létszáma és társadalmi súlya. Weber nyomán Boltanski és Chiapello a kapitalizmus új szellemének nevezik ezt a fordulatot.⁶ A szerzők a kapitalizmus három, egymást követő „szellemét” különböztetik meg: az első, a kapitalizmus vállalkozó szelleme az 1930-as évek nagy válságának idején tűnik el; a kapitalizmus második szelleme már nem a vállalkozót eszményíti, hanem a

5 Az elmélet kifejtését lásd Somlai Péter (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcen-sokról*, i. m.

6 Boltanski, Luc – Chiapello, Eve: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso Books, 2005.

nagy cég sikeres főnökét. Könnyű észrevenni a szoros párhuzamot az individualista, protestáns etikára épülő kapitalizmusból a „szervezeti ember” korporációs-menedzseri kapitalizmusába való, jól ismert átmenettel. Az 1970-es évektől megjelenik a „kapitalizmus szellemének” új figurája: a kapitalizmus feladja a termelés folyamatának hierarchikus, fordista struktúráját, és helyette kialakít egy hálózat-alapú szervezeti formát, amely teret enged a munkavállalói kezdeményezésnek és a munkahelyi autonómiának. A hierarchikus-centralizált irányítási lánc helyett kiterjedt hálózatokat kapunk résztvevők sokaságával, a munkát „teamekben” szervezik, vagy projektek alapján, figyelembe veszik a vásárlói megalégedettséget, és általánosan mobilizálják a munkásokat, hogy megvalósítsák vezetőik vízióit. Ily módon a kapitalizmus maga is átalakul, és új legitimitációt nyer, mint egy egyenlősítő projekt: miután kiemeli, úgymond, az önálló interakciót és a spontán önszerveződést, még a szélsőbal munkás-önigazgató retorikáját is kisajátítja, és antikapitalistából kapitalista jelszóvá alakítja át. A kapitalizmus fejlődésének eme modelljét a zárófejezetben alkalmazom.

A jelen tanulmányban a fent kifejtett két témát szeretném összekapcsolni – vagyis arra a kérdésre keresem a választ, hogyan látják a munkások az emberi kapcsolatok alakulását az újkapitalista társadalmakban. Negyven-negyven életútinterjút készítettem 2002 és 2005 között a magyar Rába gyárban és a német Carl Zeissnál – mindkettő egykori szocialista „mintavállalat”. A két gyárat privatizálták; az átalakítás során a munkáslétszám jelentősen megfogyatkozott. Az interjúalanyok valamennyien negyven év felettiak voltak; így mindkét rendszerből volt munka- és élettapasztalatuk. Felüknek folytonos volt a munkaviszonya a két vizsgált vállalatnál; másik felüket a leépítések során elbocsátották. Mindkét mintába egyenlő számba kerültek be férfiak és nők. Az interjúalanyok között voltak fizikai dolgozók, művezetők, adminisztratív munkakörben dolgozók, voltak szocialista brigádvezetők, párttagok és nem-párttagok egyaránt.

Közösségi élet a „létező szocializmusban”

Az emberi kapcsolatokat két ok miatt is érdemes kiemelni az életút-interjúkban említett témák közül. Az első és a legnyilvánvalóbb ok, hogy szinte valamennyi interjúban nagy szerepet kapott az emberi kapcsolatok minőségében bekövetkezett változás kritikája – lett légyen szó a munkahelyi kollektívákról vagy a szomszédi, baráti, netán hobbiközösségekről. A második észrevétel már az elemzés eredménye: noha a magyar munkások sok negatív tapasztalatot szereztek az elmúlt húsz év folyamán, nem fordultak szembe a kapitalizmussal mint rendszerrel; inkább úgy érveltek, hogy Magyarországon „elrontották” az új rendszer bevezetését. A németek sokkal inkább rendszerkritikusok voltak, annak ellenére, hogy ők több pozitív változásról számoltak be, mint a magyarok. Kivételt jelentett az emberi kapcsolatokban és a közösségi életben bekövetkezett változások értékelése: itt a magyarok és a németek egyöntetűen az újkapitalista rend következményének látták a régi kollektívák szétesését, és a társadalmi és a kis csoportos szolidaritás gyengülését (ezt éppúgy igaznak látták a családokra, mint a munka- és lakóhelyi közösségekre). Azt mondhatjuk, különösen a szoci-

alizmus alatt élvezett közösségi étellel való összehasonlításban, hogy az emberi kapcsolatok dimenziója volt az egyetlen, ahol egyértelműen megfogalmazódott – mind a magyar, mind pedig a keletnémet interjúalanyok körében – egy baloldali, antikapitalista kritika.

A fentiekhez természetesen hozzá kell tenni, hogy az emberi és közösségi kapcsolatok témája mind közül talán a legszubjektívebb, különösen a múlttal való összehasonlításban, hiszen ilyenkor szinte magától adódik az ellenvetés: az emberek valójában a fiatalságukat „sírják vissza”, amikor a legtöbben beletartoztak egy nagyobb közösségbe. Ezért elsősorban nem a rendszernek, hanem generációs „sajátosságnak” kell tulajdonítanunk az újkapitalizmusban hiányzó – vagy legalábbis a szocializmushoz képest jelentősen meggyengült – közösségi életre vonatkozó megfigyeléseket. A téma magyar szociológiai irodalma mindenképpen óvatosságra kell, hogy intsen a szocialista kollektívák vonatkozásában, hiszen, ahogyan Utasi Ágnes, Szalai Erzsébet és H. Sas Judit kutatásai is megmutatják, a gazdasági stagnálással párhuzamosan a második gazdaságot egyre inkább arra használták fel az emberek, hogy ott keressék meg a magasabb fogyasztáshoz szükséges jövedelmet, és így egyre kevesebb idejük maradt rekreációra, közösségi életre, és sokszor a saját családjukra is.⁷ De említhetem Tardos Róbert 1980-as közvélemény-kutatását, amely szerint a megkérdezettek többségének (60%) az lenne a válasza a család anyagi helyzetének romlására, hogy megpróbálna többletmunkát vállalni. Amikor az 1980-as évek folyamán ez sok családnál tényleg bekövetkezett, a második gazdaságban végzett munka fokozásával vagy túlórák vállalásával igyekeztek javítani helyzetükön. Így mindenképpen óvatosnak kell lennünk, mielőtt túlságosan is idilli képet festenénk a Kádár-korszak szocialista közösségeiről.

A magyar helyzet éppen a piac kiszélesítése és a szocialista vegyes gazdaság irányába mutató reformok megléte miatt specifikus a régióban, és természetesen az NDK-hoz képest, ahol Ulbricht elbukott „új gazdasági rendszere” (NÖS) után nem került sor több reformkísérletre a gazdaságban. A fogyasztói szocializmust – függetlenül annak gazdasági fenntarthatóságától a létező rendszer erőforrásaival – a szocialista irodalom is komolyan bírálta, vagy legalábbis reflektált annak az emberi kapcsolatokra, közösségekre gyakorolt negatív hatásaira. Fejes Endre klasszikusa, a *Jó estét nyár, jó estét szerelem* (1969) még „csak” arra az anomáliára világít rá, hogy a foglalkozási presztízs – szemben a szocialista propagandával – koránt sincs arányban a társadalmi presztízzsel, amit egyértelműen az anyagi helyzet határoz meg.⁸ („»Maga nyolc általános iskolát végzett. Nekünk módunk van beiskolázni. Ezzel a rendkívüli szorgalmával érettségizhet, később diplomázhat. Mérnök is lehet magából.« »Na ne mondja« – így a regény főhőse, »És akkor mi van? Leszek egy szar magyar mérnök.«” Amikor viszont pénzes külföldinek hiszik, „meghajolnak előttem. Frakkban, szmokingban”).

7 Lásd Utasi Ágnes: *Fogyasztói magatartástípusok mint az életstílusok egyik vetülete*. Budapest, 1984; Szalai Erzsébet: *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Budapest, Pénzügykutatási Intézet Kiadványai, 2. sz., 1986; H. Sas Judit: *Szubjektív történelem 1980–1994*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1995.

8 A foglalkozási és anyagi helyzet közötti státusinkonzisztenciát Róbert Péter kutatásai is megerősítik.

Fejes Endre *A fiú, akinek angyalarca volt* (1982) című regényében már sokkal pesszimistább: ekkorra lényegében kialakult egy egyenlőtlen, polarizált társadalom és egy domináns fogyasztói morál, ami éppúgy jellemzi a pártfunkcionáriusok, úrgazdagok, stb. világát, mint a józsefvárosi egyszerű embereket. Érdekes, hogy a fogyasztás valamiképpen mindig a nőkhöz kapcsolódik: a „kiváltságosak” világában a főhős anyja az, aki az anyagi előnyök reményében halálra hajszolja a férjét, akit közben megcsal fiatal szeretőjével, míg a „másik”, józsefvárosi oldalon Eszter, a becsületes, ámde kemény öklű fodrász felesége rendel alá mindent – férjet, húgot, családot stb. – az anyagiaknak (igaz, neki szeretője sincs, ő leginkább a magára aggatott arany által szimbolizált gazdagságba szerelmes).⁹ Ebben a regényben már egyáltalán nincsenek közösségek, sem pedig szolidaritás: valójában mindenki elárul mindenkit, miközben az annyira vágyott „arany” birtoklása még az eltorzult személyiségű Esztert sem teszi boldoggá, ahogyan ez kiderül egy monológjából. A „régí világból” már senki nem menekülhet, legalábbis erre utal a főhős öngyilkossága, a férj „végső” bosszúja Eszteren, akit megfoszt biztosnak tekintett anyagi támaszától (és a további arany karkötőtől), és a jószívű komédiás agglegény, Valentin bácsi szépen berendezett, harmonikus kis világának pusztulása, a bohóc maszkja mögött rejtőző magányosság leleplezése, ami egyébként sok tekintetben „rímel” az Angyalarcú által választott kiútra. Mintha a szocialista vegyes gazdaság világa – morálisan – már egyáltalán nem lenne megreformálható: az egyedüli pozitív értéket a regényben a domináns fogyasztói értékeket elutasító, szegény fiatalok képviselik, akik megpróbálnak egy kommunát alapítani – ami, a regény pesszimista végét ismerve, mintegy az író által igenelt jövőképet is (előre) jelezheti.

Természetesen nem kell klasszikusokhoz nyúlnunk, ha a magyar helyzet specifikumát szeretnénk érzékeltetni; mint ahogyan az is igaz, hogy noha a fogyasztói modell átvétele egyre inkább aláásta az annyit propagált szocialista morált és a szocialista közösségeket, az 1960-as évek kelet-európai reformkísérletének bukása után éppen a gazdasági és óvatos politikai liberalizálás tette Magyarországot a „legvidámabb barakká” a régióban. Noha Magyarország még az 1980-as években is távol állt a valódi piacgazdaságtól, sőt a buharini vegyes gazdaságtól is, a fogyasztói értékek – mind a szociológiai felmérések, mind pedig a szocialista irodalom tanúsága szerint – ekkor már nagyobb hatást gyakoroltak a lakosságra, mint a hivatalosan propagált szocialista, közösségi értékrendszer.

Érdemes egy-két irodalmi példán keresztül megnézni, kik azok, akiket könnyűszerrel „megvesz” a fogyasztói társadalom. Fejes Endre idézett két regényében elsősorban a nők azok, akik a fogyasztás növelésére hajszolják a férfiakat; de idézhetnék a téma szempontjából egy tanulságos példát az ifjúsági iroda-

9 A két világ egyébként valójában nem is áll olyan messze egymástól; legalábbis erre vall a főhős kifakadása anyjának a regény végén, hogy valójában az egész kerületben híres szép férfi, a fodrász fia. Ezt egyébként a két szereplő közötti konfliktus is alátámasztja, ami sokkal inkább hajaz a „klasszikus” apa-fiú rivalizálásra („A bácsi ütni tanít. A bácsi jól tanít”), mint az unatkozó úrigyerek kötekedésére egy „proletárral”. Ráadásul a szép fodrász – ha hihetünk a fiú keserű kifakadásának – valamikor „bírt” az édesanya szerelmét, míg a férjébe soha nem volt szerelmes, ahogyan azt egy bizalmas beszélgetés során fiatal szeretőjének elismeri.

lomból.¹⁰ Molnár Géza *A tizennyolcadik születésnap* (1988) című regényének két fiatal munkásszarmazású hőse is könnyű prédája lesz immáron nem a szocialista, hanem a nyugati típusú fogyasztói társadalom „csábításának”. Az egyik édesapja Nyugaton járt szakember, aki a regényben otthagyja a gyárat és saját vállalkozást alapít, ahová a fia is betársul, feláldozva továbbtanulási terveit. Míg a másik hős édesapja megmarad egyszerű munkásembernek, a lánya már sokkal jobban átlátja az új morált: „*Manapság a piacon nincs értéke annak, hogy hűséges vagy, meg szemérmes, meg szűzies, meg illedelmes, meg rendes, ezeket elsodorta az élet... A mi nemzedékünk sokkal gyorsabban akar mindent megszerezni, mint az öregeink. Gyorsabban és könnyebben! Hiszen itt van körülöttünk egy olyan óriási civilizáció, amilyen még soha nem volt az emberiség történetében. Csak megnyomom ezt a gombot, és már szól a zene. Kinyitom a frizsidert, benne a friss kaja! Fölemelem a telefonkagylót, tudok beszélni Los Angeleszsel is, ha akarok.*” A regény mindenestre kifejezi, hogy ekkorra már a rendszer maga sem bízott abban a szocialista munkásosztályban, amelyet a rezsim fő társadalmi támaszának deklarált; más kérdés, hogy mennyiben „segítette elő” a szocializmusból való kiábrándulást a ’68-as reformmal elindított gazdasági liberalizáció.

A fenti kitérővel azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a piacsocializmus modelljével kísérletező Magyarország kiinduló helyzete – a tanulmányban tárgyalt téma szempontjából – már az 1980-as években is különbözött a kollektivista modellt a végsőkig megőrző NDK-tól. Az NDK közösségi életét egy másik tényező is megkülönböztette a magyar esettől. Míg Magyarországon az egyre elterjedtebbé váló második gazdaság megnyitott egy alternatív „időtöltést” az emberek előtt – akkor is, ha sokan ezt nem teljesen önként, hanem a háztartás gondjait enyhítendő, a rokonság, család, házastárs stb. nyomására választották –, addig az NDK-ban az állami elnyomás politikája valóban „összezárhatta” a munka- és lakóhelyi közösségeket. Ez még akkor is így volt, ha a közösségépítést az állam „felülről” és számos eszközzel támogatta.

A két országban épülő szocializmus közötti különbség – és itt szeretnék egy „erős” érvet felhozni arra, hogy az interjúk nem pusztán egyes emberek szubjektív világnézetét vagy az életkorból fakadó nosztalgiát rögzítik, hanem kifejeznek egy makrostrukturálisan is megragadható társadalmi valóságot – a két mintában is tükröződik. A magyar esetben elsősorban a munkahelyi kollektívákat említették. Tudnunk kell, hogy a Rábában a vezérigazgató nem engedélyezte a gmk-k működését, azzal az indoklással, hogy a „géemkázás” aláássa a munkafegyelmet. A magyarok közül jóval kevesebben beszéltek a lakóhelyi közösségekről, és akik igen, azok mind az új lakótelepeken laktak, ahol a szomszédok egy része a Rábában dolgozott. Ha az interjúk összképét nézzük, akkor elmondható, hogy a német mintából egy közösségibb társadalom képe rajzolódik ki még a létező szocializmus idején.

Ugyanakkor a megszólalók mind a két mintában az újkapitalista rendszerrel vetették össze korábbi tapasztalataikat – és így jutottak arra az egyértelmű követ-

¹⁰ Bartha Eszter: *Szegény gazdagok: A késő Kádár-rendszer képe az ifjúsági irodalomban*. Magyar Hírlap, 2004. máj. 15–16.

keztetésre, hogy a szocializmus idején sokkal összetartóbbak voltak a közösségek, és jobban számíthattak egymásra az emberek. Szeretném kiemelni, hogy az emberi kapcsolatok témája mindegyik interjúban nagy szerepet kapott, és *mindegyik interjúalany* úgy látta, hogy a közösségi szellem hanyatlott a kapitalizmusban – teljesen függetlenül attól, hogyan értékelték magát a rendszerváltozást, és a vesztesek avagy a győztesek közé sorolták-e saját magukat. Ez nézetem szerint nagyon valószínűtlenné teszi, hogy itt csak „nosztalgiáról” lenne szó, vagyis az emberek azért vágnak vissza a szocializmusba, mert akkor voltak fiatalok. Ahogyan fent már jeleztem, itt valódi kapitalizmuskritikáról van szó – akkor is, ha a magyar társadalom már az 1980-as években is távol állt a szocializmus azon kollektív modelljétől, amelyet a keletnémet vezetés igyekezett meghonosítani.

Amin érdemes elgondolkodni, az inkább az, hogy míg a rendszerváltozás negatív gazdasági tapasztalatai (az egykor virágzó „mintagyár” leépülése, az életszínvonal csökkenése, a munkanélküliség fenyegetése) a magyar esetben nem eredményeztek valódi antikapitalista kritikát, addig a két mintában az összes interjúalany reflektált az újkapitalizmusban megerősödő individualizálódásra, ami nézetük szerint nemcsak a kisközösségeket, hanem a szélesebb társadalmi együttélést is veszélyezteti. A németek könyöklő társadalomról beszéltek, de ugyanez a kritika – a szolidaritás hiánya, a közösségi értékek visszaszorulása, a társadalmi bizalom megfogyatkozása – a magyar interjúkban is megjelenik. Noha más dimenziókban sokkal súlyosabb „leépülést” hozott a munkásoknak a rendszerváltozás, érdekes módon a közösségi tapasztalat volt az, amire mind a németeknél, mind pedig a magyaroknál ráépült egy határozottan antikapitalista társadalomkritika. A tanulmány gondolatmenete is ezt a logikát követi: a szocialista közösségek szétesésétől jut el egy szélesebb társadalomkritika megfogalmazásáig, amibe éppúgy beletartozik a munkahelyi individualizáció, a főnök-beosztott viszony, mint a közösségi szolidaritás vészes mértékűnek tekintett megfogyatkozása, ami sokak szerint már-már a társadalmi rend túlélését is veszélyezteti. Az emberi kapcsolatok változásának megítélése – természetesen – szubjektív, de ez nézetem szerint nem gyengíti a tanulmány következtetéseit. Ahelyett, hogy a kritikára rásütjük, hogy „osztalgia”, éppúgy felvethetjük azt a kérdést: milyen lehet az újkapitalista társadalom, ha a magyar mintában megszólalók ennyire pozitívan emlegetik azt a társadalmat, amely a kortárs szociológiai vizsgálatok és a szépirodalom egybehangzó tanúsága szerint már maga is éppen eléggé individualizálódott, és közösségi szempontból (is) megújításra szorult?

„Összetartóbb közösségeket lehetett akkor egy-egy munkahelyen összehozni”

Ahogyan a bevezetőben hangsúlyoztam, mindkét mintában általánosnak tekinthetjük a címben idézett véleményt, hogy a szocializmus idején jobbak, összetartóbbak voltak a munkahelyi közösségek, mint az újkapitalizmusban. Erre nézve tulajdonképpen az összes interjúból hosszan idézhetnék részleteket; azonban hozzá szeretném tenni, hogy ez nem feltétlenül jelenti az államszocializmus dicséretét. A szocialista brigádmozgalom erőteljes állami és párttámogatást

kapott. Természetesen nehéz utólag, az interjúk fényében nyilatkozni arról, hogy a munkások hogyan látták a brigádmozgalmat *annak idején*, a két gyár megmaradt levéltári anyagai és az interjúk együttes elemzése alapján viszont megkockáztatom azt a feltevést, hogy a mozgalom által is támogatott közösségi életet a munkások az állammal szemben, és nem a pártért vagy az államért szerették. Ez egyébként megmagyarázhatja azt a látszólagos ellentmondást is, hogyha a munkások többségének jelentettek valamit a szocialista közösségek, akkor miért nem tudták ezek mobilizálni az embereket a rendszer válsága idején. Azt mondhatjuk, hogy éppen azért nem, mert a rendszer politikai céljait ekkor már a többség alapvetően elutasította; amit egyébként az is alátámaszt, hogy a németek körében sokan egyenesen azt mondták, hogy a brigádban és a szakszervezetben szívesen tevékenykedtek, de semmi kedvük nem volt a párthoz csatlakozni, amit elsősorban azok tettek meg, akik a párt segítségével kívántak karriert építeni. Egyébként a magyar mintában is elhangzott, hogy a párt „nem nekünk való”, ami lényegében ugyanezt fejezte ki.

Ha előre akarunk szaladni a politikai és társadalmi tudat alakulásáig, megkockáztatható a kijelentés, hogy ennyiben *mindkét* rendszer „demobilizálta” a munkásokat: hiszen a „saját” tömegszervezeteikben nem a politikai célokat látták (illetve amit láttak, azt nem fogadták el, hiszen a valóság nyilvánvalóan ellentmondott a szocialista ideológiának a dogmatikus NDK-ban is), hanem lehetőséget arra, hogy kívül kerüljenek az állami ellenőrzés intézményein. *Ennyiben* a munkások valóban védtelenek voltak az újkapitalista rendszerben, hiszen kevesen hittek abban, hogy a szakszervezeteknek komoly politikai szerepe is lehet. Ezt a felfogást nagyon jól demonstrálja az alábbi interjúrészlet (ami egyúttal azt is igazolja, hogy itt *nem* az ifjúság „visszasírásáról” van szó): „*Akkor más volt a közösség, azt mondják, az a szocialista brigád, az ilyen látvány, meg akármilyen kommunista, nem, énszerintem nem, most nem lehetne egy ilyen megszervezni, hogy menjünk el együtt, meg kimentünk óvodákba is dolgozni társadalmi munkában, én nem sírom vissza azt az időt, mert az se volt prima, de más volt az emberek egymáshoz való viszonya, kötődése.*¹¹ *Most abszolút nem törődnek egymással, fásultak, más kor van, más stílus van, más szellem. Mindenki azt mondja, nem volt az olyan rossz, pincébe jártunk, borozni, szalonnát sütni, könyvtárba mentünk, voltak ilyen eminens könyvtári tagok, én is az voltam, nagyon szeretek olvasni. Volt a brigádnapló, szépen kidíszítettük, előadások, a szocializmust terveztük, erre emlékszem [nevet], mozi... Nem volt az rossz, a közösség akkor teljesen más volt, jó, volt az a sok marxizmus, de azt nem vettük ám olyan komolyan. Láttuk az egész értelmetlenségét, hát nem lehetett minket se mindennel bevetni.*¹² *A munkásórség, az nagyon tisztított engem, pedig voltam ifjúgárdista. A második évben aztán nem vállaltam. Nem hitte el az ember... szóval, nem hitte el.”* (Katalin, 49)¹³

Természetesen nehéz utólag rekonstruálni, hogyan gondolkodtak a munkások az 1970-es és az 1980-as években, és mennyire érezték át valójában a rendszer

11 Kiemelés – B. E.

12 Kiemelés – B. E.

13 Az interjúalanyok keresztnevét megváltoztattam.

válságát. Mindenesetre érdemes ehhez idézni Tamás véleményét, aki a megyei pártbizottságban képviselte a Rábát és az ipari munkásosztályt – noha akkor már művezetőként, később pedig mérnökként dolgozott: „Az irányító pártszervezetek azt hitték, hogy napi politizálás folyik az alapszervezetekben, hát egy francot folyt. Vasas üzem lévén, ahol nehéz dolgokat kell emelgetni, az alapszervezeti taggyűlés legfontosabb témája az volt, amikor Kis Pista, Nagy Józsi, Kovács Zoli felszólalt, hogy miért nincs elég targonca a Szereldében, miért késik a Szombathelyről érkező kocsival a dugattyú, és miért kell nekünk ezért nap mint nap túlórázni, amikor nyugodtan meg tudnánk csinálni két műszakban a követelményt, ha időben megkapnánk az alkatrészt. Ilyenek voltak. Más. Hangulatjelentés. A pártvezetés igazából kíváncsi lett volna arra, hogy az országos megyei döntések milyen fogadtatásra találtak az emberek körében, mekkora a társadalmi támogatottsága ennek a döntésnek. És az első titkár megkérdezett engem, hogy a motorgyárban tényleg ez a véleményük, hogy miért nem lehet Győrben gyerekcipőbe való cipőfűzőt kapni? [Később] Nem hurrogták volna le. Felállhatott volna. Nem érdekelték ezek a dolgok. Ő sértve érezte magát, hogyha elvárják tőle azt, hogy gondolkodjon valamiről, és alkosson róla véleményt, és álljon föl, és mondja el.” (Tamás, 65) Érdekes, hogy a rendszer ellen lázadó Jan véleménye tulajdonképpen sok tekintetben egybecseng a megyei végrehajtó bizottság egykori tagjának gondolataival: „Nekem az nem tetszett, hogy nem lehetett saját véleményem. Az ember nem mondhatta ki, amit gondolt, az a spicliskezés, hogy állandóan figyelték meg kihallgatták az embert, még egy kocsmában vagy a gyáron belül is. Minden államellenes tevékenységnek meg felfogatásnak minősült. Ezt elhibáztátok – ilyet nem lehetett mondani. A párt dönt el mindent, a párt nélkül nem nő fű, nincs levegő – ez volt a hozzáállás. Az emberek gondolkodni akartak, javaslatokat tenni, javítani – meg se hallgatták őket. A pártnak mindig igaza van, te menjél dolgozni, ne gondolkodjál. El akarták venni az emberektől azt a képességet, hogy gondolkodjanak. Mindenki csak dolgozzon, tegye a dolgát, fent intézik a komoly dolgokat. Ez nézetem szerint ma sem változott. Akik fent vannak, azok továbbra sem akarják, hogy az emberek gondolkozzanak.” (Jan, 52)

A szocialista kollektívák állami támogatása tehát távolról sem jelentett valódi demokratizálást abban az értelemben, hogy ezek a közösségek komoly döntéshozás, pláne politikai tevékenység színhelyéül szolgáltak volna. Éppen ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy a komoly politikai tevékenység élesen elvált a közösségi élettől – legalábbis a munkások többsége szemében. Erre nézve tanulságos az alábbi német interjúrészlet (az interjúalany, Frieda férje párttag és művezető volt, de maga Frieda nem csatlakozott a párthoz): „A férjem rendőr volt, ott ez [a párttagság] szinte elvárás volt akkor. De én nem. Pedig velem is beszélt az üzemezetóm, hogy a te férjed párttag, akkor te miért nem lépsz be? Amikor már nagyon nyugagattak, megmondtam a nőnek, aki mindenképp be akart léptetni: »Na jó, ha a te férjed belép, akkor majd én is belépek«. Mert tudtam, hogy a férje nem párttag. És ezzel el volt intézve. Én ezzel úgy voltam, mint sokan mások az üzemben: az ember minden hónapban fizeti a tagdíjat, aztán nem tudja, miért és kinek? Meg a gyűlésezésre se volt nekem időm. Én egyáltalán nem voltam a rendszer ellen, csak ebben a dologban. Ott volt például a május 1-jei felvonulás. Arra mindig kimentem. És nem azért, mert engem valaki is kényszerített volna, ahogyan ma sokan mesélik. Az akkor hozzátarto-

zott. A gyerek kicsi, kell neki az élmény. De a felnőttek se kényszerből mentek. Ma úgy mesélik, hogy listát vezettek arról, ki van ott, meg ki nincs. Hát én ilyen listát sose láttam. Énnekem sok szép emlékem van a brigádról, sokat jártunk el kirándulni, volt borkóstoló, tekészés, csináltunk családi napot. Mondtam magának, én a pártban nem voltam benne, de arra rábeszéltek, hogy vállaljak el egy tanulócsoporthoz az iskolában. Régen volt politechnikumi oktatás hetente egyszer, ott lettem mestertanár, azt nagyon élveztem. Elosztani a gyerekeket, gondoskodni, hogy legyen munkájuk, értékelni a munkát – a tanulócsoporthoz nekem nagy örömet szerzett, ma is szívesen emlékszem vissza rá.” (Frieda, 55)

Katalin, Tamás, Jan és Frieda nagyon eltérő módon viszonyultak a pártállamhoz; éppen ezért választottam a fenti négy interjúrészt, annak demonstrálására, hogy a munkások szemében a szocialista kollektívák elsősorban nem a politikai mozgalom, hanem a közösségi élet helyszínei voltak, és ezt a kettőt az emberek tudatosan is elválasztották egymástól. Ezt a legplasztikusabban Katalin fejezte ki („Jó, volt az a sok marxizmus, de azt nem vettük ám olyan komolyan”), de a ’80-as években a keletnémetek többsége is kiábrándult a „létező szocializmusból”, ami nemhogy a tévében látott nyugatnémet életszínvonalat nem tudta produkálni, de a végén már az alapvető fogyasztási cikkek sem tudta biztosítani.¹⁴ A szocialista brigádmozgalom a többség fejében nem kapcsolódott össze a mozgalmi célokkal; ami megmaradt belőle, azt véleményem szerint jól érzékeltetik Éva szavai (amik egybecsengenek a fenti idézetekkel): „Akkor nagyon összetartó társaságok voltak. Nekem mindenhol szerencsém volt. Mindig, mindenhol nagyon rendesek voltak. Volt olyan, hogy a főnök elzavart a festőműhelyből, hogy neked ott semmi keresnivalód, mert nehéz neked. Szóval nagyon-nagyon jó társaságokban fordultam meg. Sokan meghaltak ebből a társaságból. Ez a sok átszervezés, én már csak a férjemnél látom, mert le vagyok százalékolva, nem dolgozom, ez nem tett jót. Sokkal jobbat tettek a szocialista brigádok, tehát amikor egymásra is oda tudtunk... akkor azt mondták, hogy egymásra is kell figyelni. Papír szerint. De akartak is egymásra figyelni.¹⁵ Mert én emlékszem, hogy voltunk babalátogatóban meg moziban, meg amit el lehet képzelni, mindenhol. Vetélkedőn... és a közösség jobban összeforrt, tekézni, futballozni, abban az időben mentünk mindenhova. Nem azért, mert vállalta a papírforma szerint. A csudát. Azért, mert jól is érezte magát.¹⁶ És kevés volt az az ember, aki ebből a társaságból kihúzott.” (Éva, 54).

Természetesen kézenfekvő kérdés, mit is értettek az emberek „közösségi élet” alatt. Én azt hiszem, többé-kevésbé jól leírták, mire gondoltak, amikor arról beszéltek, hogy régen összetartóbbak voltak a munkahelyi közösségek: a kollégák több időt töltöttek együtt a munkaidőn kívül, jobban ismerték egymás magánéletét, családját, gyakrabban osztották meg egymással a problémáikat, és több együttérzésre, segítségre számíthattak a másiktól. Az interjúalanyok nem

14 Felix, aki előbb keletnémet riporter volt, majd asztalosként dolgozott, elmondása szerint abból vette észre a rendszer válságát, hogy nem kapott elég szöveget a munkájához. Felix az interjúkészítés idején az egyik helyi napilap főszerkesztője volt, akit eredetileg azért kerestem meg, mert egy hírdetést adtam fel a lapban, hogy megtaláljam az interjúra vállalkozó volt Zeiss-munkásokat.

15 Kiemelés – B. E.

16 Kiemelés – B. E.

kívánták idealizálni a múltat. A fenti idézetek valójában éppen azt bizonyítják, hogy noha az állampárt erőteljesen szorgalmazta a szocialista kollektívák kialakítását, és a keletnémet esetben különösen feltűnő nagy állami ünnepeket, tömegrendezvényeket stb., valójában egyre kevésbé tudta befolyásolni az emberek politikai gondolkodását és munkástudatát. Itt szeretném megjegyezni, hogy az egyébként nagy hagyománnyal rendelkező munkásművelődés felkarolása sem váltott ki osztatlan lelkesedést. A németeknél elsősorban azt kifogásolták, hogy a továbbtanulást összekötötték a dogmatikus marxista-leninista ideológia propagálásával, és nemegyszer a párthűséggel, míg a magyaroknál többen megjegyezték, hogy a kultúrát „felülről” erőltették rá az emberekre: *„Írtuk ketten a szocialista brigádnaplót, hazudtam, mert kellett. Akkor ugye irányított politika volt. Voltak ezek a kulturális vállalások, hát nem azt mondom, hogy tízen elmentünk egy-egy előadásra, amit beírtam, de azért ötven-hatan biztosan ott voltunk.”* (Ákos, 51)

A magyar interjúalanyok közül jó néhányan elmondták, hogy régebben volt színházberletük, míg az újkapitalista rendszerben le kellett mondaniuk erről a „fényűzésről”; de ugyanígy említették a könyvek és más kulturális termékek árának emelkedését, ami sokuk számára megfizethetlenné tette a kulturális fogyasztást. A kulturális igények természetesen a mintában sem voltak egyformák; ettől függetlenül azonban egész egyszerűen nem igaz az a rendszerváltás után „ellenkezőjére” fordult sztereotípiá, hogy a munkásokat valójában soha nem érdekelték a polgári művelődésnek olyan formái, mint a színház, a komolyzenei koncertek vagy a könyvtár (és így persze nem is baj, ha kiszorultak a kultúra fogyasztásából, hiszen amúgy sincs rá igényük).¹⁷ Én inkább azt emelném ki – a munkásművelődést a rendszerpropagandával azonosító, „lesajnáló” érvelés helyett –, hogy az újkapitalista rendszerben azoknak is le kellett mondaniuk a kulturális fogyasztásról, akik korábban rendszeresen jártak színházba, moziba; le kellett mondaniuk az újság-előfizetést, amit korábban járattak; és voltak, akik megemlítették, hogy korábban vásároltak könyveket, amit most már nem tudnak megengedni maguknak. Ezt az oldalt éppúgy érdemes (lenne) idézni, mint azt, hogy a kultúra erőltetésével az állampárt sokszor csak lejáratta a munkásműve-

¹⁷ Homogén munkásosztály – szociológiai értelemben – természetesen soha nem létezett. Nagy különbségek voltak a szakmunkások és a betanított munkások között, de a falusi és városi munkásság életmódja is nagyon különbözött. Paradox, hogy a szocialista korszak ma „tapintatosan” elfelejtett munkásklasszikusai valójában alátámasztják a munkások alacsony kulturális igényeiről kialakult sztereotípiát: ide tartozik a *Rozsdatemető*, de Kertész Ákos *Makrája* is élesen szembeállítja a lázadó értelmiségi Valit a földhözragadtabb, megalkuvóbb Makrával, aki minden férfiúi vonzereje és tehetsége ellenére sem meri vállalni a saját álmait, amik túlmutatnak a prózai „munkásléten”, de még az egész rosszul berendezett világ ellen lázadó szerelmét sem, holott tudatában van Vali igazának. (A regény természetesen több síkon értelmezhető; társadalmilag azonban 1956 éppen ellentmondani látszik a lázadó értelmiségi-megalkuvó munkás szembeállításának, hiszen a harcoló tömegek nagy részét a munkásfiatalok adták.) Hozzá kell tennünk, hogy a *Rozsdatemető* Hábeter Janija egy „lumpenproletár” családból jön, mint ahogyan a regényben szereplők is sokkal inkább csavargók, a társadalom perifériájára szorult emberek, esetleg sikeres (vagy sikertelen) kalandorok, semmint a „klasszikus” munkásosztály tagjai. Ugyanilyen társadalmi környezetet fest le a *Mocorgó*, mintha Fejes Endre „igazi” világa valójában a rejtői – vagy egy másik közép-európai példánál maradva –, a haaseki világ folytatása lenne, ahol Švejk azért tarthat tükröt kora társadalma elé, mert egyetlen társadalmi osztályhoz sem tartozik, és kiábrándulva a Monarchia meghaladottnak ítélt társadalmából, nem is célja már az integráció.

lődés ügyét, mint ahogyan a brigádban mindenki tudta, hogy a „kulturális vállalások” egy része csak a látszatot szolgálta: „*Nagyon kritikusan látom a hozzám hasonló emberek sorsát. Nagyon kritikusan. Az embernek csökken a jövedelme, azzal, hogy mindent emelnek, csak a fizetést nem. Úgyhogy muszáj az embernek összebb húzózkodni, csökkenteni a kiadásait. Én előfizettem a kábeltévére. Most kijött a papír, hogy 1680 Ft-ról felemelték a díjat 2460 Ft-ra. És ezt a kutya se veszi számításba. Pedig ez is 600 Ft. Igaz? Úgyhogy írtam nekik egy levelet, hogy lemondok a drágábbik csomagot, pedig nagyon szerettem a Discovery csatornát. Sok érdekes filmet adtak, amit szívesen néztem. De egyedül élek, egyedül fizetem a lakást, egyre több probléma van egészségileg. Egy példa, elmegyek orvoshoz, 5000 Ft. Ebből indulok ki, hogy minden rosszabb lett.*” (Balázs, 56)

Miközben az interjúalanyoktól távol állt a szocialista múlt idealizálása, a keletnémet és a magyar mintában is egyhangúan kijelentették, hogy „régebben” sokkal jobbak voltak a közösségek, mint most. Ez – természetesen – szubjektív kijelentés. Mivel azonban kivétel nélkül mindegyik interjúalany úgy látta, hogy a társadalom individualizálódott, sőt mi több, ezt valamennyien negatív változásnak érezték – függetlenül attól, hogy egyébként hogyan ítélték meg a rendszer-változást és a régi rendszert –, nem írhatjuk az egyéni szubjektivitás számlájára ezt a véleményt. Jeleztem, hogy a „közösségi élet” is nehezen definiálható és ezért kritizálható fogalom. Az emberek azonban – ahogyan a fenti idézetek illusztrálják – többé-kevésbé világosan meghatározták, mit értettek a szocialista közösségek alatt, illetve mit tekintettek pozitív értéknek a felülről (is) jócskán támogatott szocialista kultúrából.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy egy lépéssel továbbvigyem ezt az érvelést, és megmutassam, hogyan fogalmazódik meg éppen a szocialista közösségek pozitív tapasztalata alapján az individualista új rendszer antikapitalista kritikája, ami az interjúk alapján nagyon hasonló tapasztalatokat fejez ki a két mintában. A munkások természetesen nem használták az elidegenedés fogalmát. Én azonban szeretném megmutatni, hogy az egykori kollektívák szétesése és az új rendszerben megerősödő elmagányosodás – ami minden interjúban megjelenik, mint negatív tapasztalat – lényegében egy olyan kapitalizmuskritikát táplál, ami sok tekintetben „megfelel” a ’60-as évek új baloldali irányzatának, ami az osztályharc helyett előtérbe állította a kapitalizmus elidegenítő hatásait.¹⁸

18 Nem véletlenül fedezte fel újra a fiatalkori Marxot a ’60-as évek új baloldala. Az elidegenedés problémájának filozófiai tárgyalására nem vállalkozhat ez a dolgozat; pusztán néhány irodalmi példán keresztül szeretném érzékeltetni az elidegenedés egyik – Marx által is tárgyalt – formájának, az egyén közösségtől való elidegenedésének megjelenését. Az egyik „örök” klasszikus itt Franz Kafka; míg Švejk szándékosan „hülye”, vagyis tudatosan szegi meg annak a társadalmi rendnek a szabályait, amelyet meghaladottnak, képmutatónak és igazságtalannak érez, addig *Az átváltozás* Gregor Samsája nem akar lázadni a társadalom ellen, ellenkezőleg, mindent megtesz azért, hogy „jó fiú” legyen a polgári és családi elvárások szerint. Ez a társadalom azonban valójában részvétlen és közönyös; amikor a tisztviselő féreggé változva hasznavehetetlenné válik mind a főnökei, mind pedig a családja számára, éppolyan részvétlenül takarítják el, mint ahogyan eltaposnak egy gusztustalan svábbogarat (csak úgy tűnik, itt a méretek nagyobbak). Azt nem tudjuk, hogy Kafka mennyit sejtett meg „előre” a 20. század vérzivatarából; az azonban bizonyos, hogy nagyon korán felismerte a kapitalista társadalomban gyökerező elidegenedést, amit a modern irodalom egyik „alapélményének” tekinthetünk. *Az átváltozás* talán máig az egyik legkegyetlenebb reflexió arra, hogy mit is ér az ember a magáénak tekintett világ

A tanulmányban azt kívánom bebizonyítani, hogy erre az elidegenedésre a munkások is reflektáltak; sőt, ahogyan látni fogjuk, éppen ez volt az a dimenzió, ahol mind a két mintában megfogalmaztak egy *következetesen* rendszerellenes kritikát.

Az első lépés a társadalomkritika felé, hogy valamennyi interjúalany szembeállította a szocialista közösségeket az új rendszerben kritizált individualizációval. A németeknél különösen nagy szerepet kapott a munkanélküliség kritikája: sokan ezt tartották az újkapitalizmus legszörnyűbb fenyegetésének. A munkanélküliek nemcsak kiestek a korábban „természetesnek” tekintett kis csoportos közösségekből, hanem sokan egyre jobban izolálódtak, és a végén maguk is elutasították a társas együttlét formáit – vagy inkább azt mondhatjuk, alkalmatlanná váltak a társas életre. Miközben a német mintában előfordultak szélsőséges esetek – alkoholizmus, klinikai depresszió, öngyilkosság –, a magyar interjúalanyok nem említették az elszigetelődés ilyen extrém példáit. A mintában egy interjúalany volt súlyos alkoholbetegségben szenvedő, leszázalékolt férje, aki nyilvánvalóan képtelen lett volna saját magát egyedül fenntartani. Az interjúalany fejében azonban egyáltalán nem vetődött fel a válás gondolata. Azt mondhatjuk, legalábbis a két minta alapján, hogy a magyarok a rendszerváltozás után sikeresebben tudták mozgósítani a kis csoportos erőforrásokat (ha ideértjük a családot), mint a néme-

és a szeretteinek tekintett emberek számára, ha elveszíti a „hasznosságát”; hiszen Gregor belső énje (lelke, ha úgy tetszik) az átváltozás ellenére *ugyanaz* maradt. Úgy tűnik, az ember „lelkét” – egyéb hasznosság híján – meglehetősen közönyösen fogadja az embertől elidegenedett világ, benne Gregor hűgával, akiért a testvére elvállalta a fárasztó banki robotot, feláldozva egy másik, kreatívabb életre irányuló vágyait. Az *átváltozásban* megjelenik ugyan az áldozatvállalás motívuma, de a konklúzió – hogy ti. az ember haszon nélkül semmit nem ér – meglehetősen ellentmond a keresztény hagyománynak; noha lehet egyfajta ítélet a „protestáns etikából” kinőtt (vagy attól elrugaszkodott) társadalom felett. De Zola *Germinal*-jában is van utalás arra, hogy a kapitalizmusban az emberek nyomorúsága nemcsak a kizsákmányolásból fakad: „Ekkor előntötte a harag, s dühödten ordított: 'Kenyeret! Mintha más nem is kellene, ti barmok!' Ő ehetett, s mégis majd belepusztult a kínba. Feldúlt családi tűzhelye, egész gyötrelmes élete egyetlen szörnyű csuklásban tört most fel belőle. Ha az embernek kenyere van, azzal még nincs minden rendben. Melyik bomlott agyú találta ki azt, hogy az ember boldogsága e földön a vagyon arányos elosztásában rejlik? Lerombolhatják az egész társadalmat ezek az ámokfutó forradalmárok, felépíthetnek helyébe egy másikat, azzal, hogy mindenkinek kijár majd a maga vajjas kenyere, egy jottányival sem tesz ki boldogabbá az emberiséget, egy jottányival sem enyhítik kínjait. Sőt, csak boldogtalansággal árasztják el a földet, csak azt érik el, hogy egy napon az egész emberiség veszett kutyaként vonít, mert a kielégített ösztönök békés közönyéből a csillapíthatatlan szenvedélyek gyötrelmes piédesztálgjára emelték.” A regényben nincs igazi megoldás; az világos és érthető, hogy a munkások (is) emberhez méltó életet követelnek, de az nem, miképpen és mitől tűnne el az a fajta elidegenedtség, amiről az idézetben a mérnök beszél. Az azonban egyértelmű, milyen „megoldást” utasít el az író: és valóban, a társadalom (akármilyen) legveszedelmesebb ellensége nem az a munkástömeg, amelyik őrzöngésében nem riad vissza a hullacsonkitástól sem, hanem a „magányos” anarchista, aki a rombolás „szent” célja érdekében habozás nélkül feláldozza a leszálló bányászokat, köztük a barátját, akit szerelmes férfiként egyébként is „hasznavehetetlennek” tart a mozgalom szempontjából. Az emberi élet iránti közönyében azonban az anarchista veszedelmesen közel kerül a kapitalista világ azon logikájához, aminek Gregor Samsa is áldozatul esik. Valójában azt mondhatjuk – ha a regényben több figyelmet kap Szuvarin alakja –, akkor Zola az anarchistában megteremtette az embertől elidegenedett világ végső „produktumát”: azt az embert, aki uralja a technikát (ezért képes sokkal szörnyűsebbe pusztítást véghezvinni, mint a gépbomboló munkástömeg), de Kafka „ártatlan” hősével ellentétben, nem köti semmiféle érzelem senkihez, és ahogyan a barátai feláldozásával bizonyítja, már nem is akarja a kötődést.

tek – bár ehhez rögtön hozzátehetjük, hogy az előbbieket jóval kevesebb „egyéb” (állami, munkahelyi, szociális stb.) erőforrásra támaszkodhattak.

Miközben a szociológiai felmérések tanúsága szerint a magyarok társas kapcsolatai a rendszerváltozás óta egyre inkább szűkülnek (és a második gazdaság elterjedése okán azelőtt sem jutott olyan sok idő az emberi kapcsolatokra), érdemes összevetni a magyar mintát a keletnémettel. Noha természetesen nem beszélhetünk „reprezentatív” mintákról, megkockáztatnám a feltevést, hogy az a fajta elidegenedés, amiről a németek panaszkodtak, elterjedtebb a posztfordista társadalmakban, mint az iparilag kevésbé fejlett területeken. Míg a német munkanélküli Jan egyértelműen megfogalmazta, hogy a gépek feleslegessé teszik az embereket, a magyar mintában senki nem beszélt arról, hogy a Rábában „feleslegesek” a munkások. A keletnémet mintával való összevetésben érdemes arra is rámutatni, hogy a magyarok közül senki nem érezte úgy, hogy csak saját magára számíthat; mint ahogyan Flórának eszébe sem jutott, hogy sokkal könnyebb lenne a háztartás és a saját maga helyzete, ha megszabadulna súlyosan alkoholbeteg élettársától. A német esetben a családi kapcsolatok is sok tekintetben individualizálódtak: Dora elfogadta, hogy nem tud segíteni férje depresszióján, és a férfi nélkül tért vissza Jénába; Jan beszélt arról, hogy volt egy élettársa és egy fia, de az élettársa talált magának egy új partnert, és úgy gondolták, jobb, ha Jan minél kevesebbet találkozik a fiúval. A németek ezeket az élet tényei között említették, elfogadva, hogy az embereknek jogukban áll szabadon megválasztani, hol és kivel akarnak élni, és az egyéni döntés szabadsága fontosabb a korábban kialakult kis csoportos kötődéseknél. A magyar mintában, éppen ellenkezőleg, az emberek a kis csoportok fennmaradását tekintették elsődlegesnek. Miközben tehát számos kritika éri a magyar emberi kapcsolatokat, a német mintával való összevetésben azt mondhatjuk, jóval kevésbé „előrehaladott” Magyarországon az individualizáció.

Annak ellenére, hogy a mintában szereplő magyarok nem találkoztak az elidegenedés olyan szélsőséges formáival, mint a németek, és a kis csoportos (első-sorban családi) közösségek szilárdabb támasznak bizonyultak Magyarországon, mint Németországban, nyugodtan egymás mellé tehetjük az alábbi idézeteket, amelyek mind kritikusan ítélik meg az új rendszerben megerősödő individualizációt: *„Akkoriban egészen más volt a közösségi élet, minden az üzem körül forgott. Rengeteg rendezvény volt, brigádestek, brigádünnepek, nagyon sok ilyen alkalom volt, és rendszeresen találkoztak a kollégák – a brigádban, a műhelyben, a részlegen, meg az egész nagy gyár szintjén is voltak rendszeres és állandó rendezvények. Én nem voltam nagy kommunista, ezt mondtam magának, de össze se lehet hasonlítani azokat a közösségeket a maival. Nálunk nagyon jó hangulat volt az üzemben, rendszeresen összejártunk a kollégákkal, segítettünk egymásnak például tapétázni, építkezni, ez akkor teljesen normális volt. Akkor az teljesen természetes volt, hogy az emberek segítettek egymásnak. Ez ma már egyáltalán nem így van. Az a régi közösségi szellem, ami akkor volt, az ma elveszett. A mi üzemiünkben a száz emberből ma alig néhány dolgozik a Zeissnél, a többit mind kirúgták. Egy ideig még összejártunk, aztán ez abbamaradt. Ma mindenki »magányos harcos«, magával foglalkozik, és csak azzal törődik, hogy neki sikerüljön, a másik nem érdekli. Mindenki csak magára gon-*

dol. Régebben sokkal kollegiálisabbak voltak az emberek. Akinek ma jól megy, az nem törődik avval, akinek rosszabbul mennek a dolgai.” (Carmen, 54)

„A legfájdalmasabb változás? A régi vagongyári szellem, ami volt a munkahelyemen. Tíz-tizenkét órát dolgozott az ember naponta, nem volt mindegy, kikkel és milyen légkörben dolgozik. Szóval, azt nagyon sajnáltuk. Annak teljesen vége. Teljesen. Nyomai még vannak, de az, ami régen volt, nekem valóban hiányzik. A többi emberre levetítve nagyon jónak tartottam a gyerekek üdültetését, a táborozásokat meg hasonló. A gyerekeknek jó volt. Hülyeség volt abbahagyni. Más énnekem nem hiányzik abból a rendszerből.” (Sándor, 59)

„Másképpen kellene elosztani nálunk a munkát... Akinek van munkája, attól egyre többet követelnek, akinek meg nincs, az otthon unatkozik. Az NDK idején rengeteget ünnepeltünk, mindig volt valami közösségi dolog. Sokkal többet voltunk együtt a kollégákkal. Sokkal több időt töltöttünk akkor közösségben. Ez ma nem így van. Mindenkinek más az érdeklődése, munka után ma már egyáltalán nem szokás, hogy eljárjanak valahova együtt a kollégák. Nincs olyan intenzív közösségi élet, mint régen az NDK-ban. Régebben egészen mások voltak a lakóközösségek is. Mi lakótelepen laktunk, közösen nyírtuk a fűvet, ültettük a virágokat, a férfiak együtt bütykölték hétvégén az autót, nagy kerti partikat rendeztünk, meg voltak gyerekzsúrok, születésnapisúrok is. Rengeteget ünnepeltünk együtt, ahogy így visszagondolok. Az emberek mindent együtt csináltak. Ma szerintem sokkal rosszabbak az emberi kapcsolatok. Az emberek csak magukkal, a saját problémáikkal vannak elfoglalva, például ha valaki munkanélküli, vagy más gondja van. Nincs meg a régi összetartás, és ez szerintem nagyon szomorú.” (Martha, 52)

„Összetartóbb közösségeket lehetett akkor egy-egy munkahelyen összehozni. Mondom ezt mint brigádvezető. Egy évben kétszer-háromszor is össze tudtam hozni az embereket ezen a kis horgásztanyán. Ha az első sikerült, a többire szívesen jöttek. Alkalmuk, módjuk volt arra, hogy megismerjék egymást, és akarták is megismerni egymást. Ma ugyanaz a társaság, ugyanazon a munkahelyen – jó, nem ugyanaz, mert az életkor már hármát, négyet kipiszkált onnan, igaz, helyettük vannak újak –, hát nézze, ha össze akarja hasonlítani. Tíz évvel ezelőtt összejöttek itt hatvanöten, mert családostul jöttek, olyan is volt, aki elhozta az anyósát. Most huszonketten. Ezért nem ér rá, azért nem ér rá, fáradt ő az ilyesmíhez. Komoly kifogása talán egy embernek volt. Délután azért eljött, most meg a harmadát nem lehet összeszedni. Ki is ment a divatból, az egyéni problémák is olyanok lehetnek, hogy nem nagy hajlandóságot mutatnak arra, hogy társasági életet éljenek. De ezt a házunkról is el tudom mondani. Nyolcvan lakás, amikor beköltöztünk oda, az első szilveszter napján a nyolcvan lakásból legalább harmincötben jártam. De nálunk is. Keresztül-kasul mászkáltunk együtt, jól éreztük magunkat, sőt – felkelek, hát az egyik vendég ott aludt a padlón. Ma? Nem cserélődtek úgy a lakók, mégis úgy mennek el az ember mellett, hogy egyszerűen nem köszönnek. Valahova villanyszerelőt hívtak, látom, nyomkodja ki összevissza az órákat, mert nem tudja, melyik lakáshoz tartozik. Kérdezem, mit művel? Fel van háborodva: »Csak nem képzeli, hogy válaszolok?« A fene tudja, mi ez. Megjön, nyitja az ajtót, aztán kattan a kulcs a zárban, zárja belülről az ajtót, és hogy mi történik a szomszédban, nem törődik vele. Felettünk lakik egy nő, elég hangos, mindig zörög. Két napig csönd. Nem tudjátok, mi van vele? Nem láttátok? Nem hallottátok? A gyerekek nem jöttek?

Aztán mire a gyerekek megjelentek, kulcs belül van, feltörtük az ajtót, a mama még élt, aztán leültek tanakodni, mit is kéne csinálni. »Hát majd szólunk a mentőknek«, és indultak el. És érdekes, hogy egy ilyen eset se készteni arra a szomszédot... vagy nem törődik vele. Számomra ez egy nagyon elfogadhatatlan befelé fordulás. Mi nem ilyenek vagyunk.» (Tamás, 65)

Amit kiemelhetünk a fenti idézetekből az az, hogy a magyarok *ugyanúgy* reflektáltak az egyén és a közösség viszonyának megváltozására, az egyén közöségtől való elidegenedésére, mint a németek. Itt lényegében megegyeznek a rendszerváltozás utáni tapasztalatok; a munkások mind a két mintában egyként tették szóvá a munkahelyi közösségek szétesését, a kollégák és a szomszédok közti kapcsolat lazulását vagy teljes eltűnését és az emberek csökkenő igényét egy intenzív társas életre. A közösségi élet intenzitásának csökkenését és a növekvő individualizálódást mind a németek, mind pedig a magyarok – ezúttal következetesen – az új rendszer számlájára írták, amely „magányos harcosokat” nevel (ez volt a németek kedvenc kifejezése, amit nagyon sok interjúalany előszeretettel használt), és nem igényli azt a fajta kollektív együttműködést, amit egyöntetűen a brigádok és az egykori szocialista közösségek pozitív örökségének érezték az interjúalanyok. A németek világosan látták, hogy az új, posztfordista kapitalizmus kíméletlenül versenyztetni az embereket, és a rendszer úgy van megoldva, hogy csak az egyéni teljesítményt értékeli, akkor is, ha közös projektekről” vagy „teammunkáról” beszélnek. Ehhez idézném Karlt, aki egyértelműen megfogalmazott egy rendszerellenes kritikát: *„Ma nem is akarják, hogy egy munkahelyen ilyen közösség legyen. Beszélnek »csapatszellemről«, de a cél az, hogy versenyeztessék az embereket, vagyis egymás ellen dolgozzanak, ne egymásért. Egy célért dolgoznak ugyan, de mindenki a magáét hajtja, vagyis önmagából kell kihoznia a maximumot. Én azt mondanám, hogy ma egyértelműen rosszabbak az emberi kapcsolatok, mint az NDK-ban annak idején. Mindenki csak a maga munkáját, a maga érdekeit nézi, csak arra koncentrál, hogy a sajátját teljesítse. Mindenkít annyira lefoglalnak a saját dolgai, hogy a másik problémái nem érdekesek a számára. Én ezt rossznak tartom. És azt hiszem, ez tulajdonképpen ebből a rendszerből fakad. Ma mindenhol hallja, ahogy mondják: »könyöklő társadalom«, mert mindenkinek saját magának kell kiverkedni a helyét a társadalomban. A másikat félre kell tolni, hogy az ember maga előrejusson, vagy hogy érvényesüljön. És erre rengeteg példát talál a hétköznapokban. Mondhatok magának egyet: hárman dolgoztunk a Sparkassénél, hasonló munkakörben. Megmondták, hogy meg akarják szüntetni ezt a fiókot. Mind a hárman ugyanazt csináltuk. Az egyik nekem azt mondta, hogyha arról lesz szó, hogy egy munkahelyért kell harcolnunk egymás között, akkor ő minden eszközzel harcolni fog. Ezt így megmonda. Szerintem ma mindenhol nagyon kiélezett a harc, sehol se keresik a kompromisszumot. Nem az van, hogy nemcsak mindig a magam javát nézem, hanem együtt átbeszéljük a problémát, és próbálunk rá egy közös megoldást találni. Meglátásom szerint ezt ma szinte sehol nem csinálják. Ezért mondom magának: az emberi kapcsolatok minősége szerintem ma minden téren romlott, mindegy, hogy a munkahelyre gondol, vagy a magánéletre. Mi például egy negyvennégy lakásos lakótelepi házban laktunk, volt egy nagy lakóközösségünk, akikkel nagyon sokat ünnepeltünk együtt, sok közös programunk volt. Ez ’89 után megszűnt. Sokan*

elköltöztek, házat vettek, építkeztek, de nem csak ezért. Az egész léggör megváltozott. Mindenki inkább otthon maradt, bezárkózott, nem érdekelte már a közösségi élet úgy, mint régen. Az emberek már nem akartak úgy együtt lenni, mint régen. Korábban gyerektáborokat is rendeztünk a lakótelepen, nagyon szerették a gyerekek. Ma már senki se csinál ilyet. Régebben ott volt a Stasi. Az emberek féltek, hogy valami olyat mondanak, de szerintem ma sokan még jobban félnek, hogy mond valamit, a másik besúgja a főnökének, és esetleg elveszíti a munkáját. Talán ezért sem keresik egymás társaságát. Senki nem akar olyat mondani, amit a másik ellene felhasznál. A privát problémáikat is jobban takargatják ma az emberek, mint régen. Régebben rendszeresen voltak háziünnepségek, amikor a szomszédok összeültek, elbeszélgettek egymással. Ma már senki nem akar ilyet. Nem akarnak olyan bizalmasan összeülni, a dolgairól beszélgetni, mert hátha olyat mondanak, amiből a másinak származik előnye¹⁹... ma mindenki ódzkodik attól, hogy az ötleteit vagy a gondjait másokkal megossza, és ebből neki valami hátránya származzon. Ma szerintem nem is kívánatos az a rendszer szempontjából, hogy a munkahelyen vagy bárhol valódi közösségek alakuljanak. Egy bizonyos szint alatt nem is akarják, hogy az emberek között olyan sok kapcsolat legyen.” (Karl, 51)

Karl szavait azért idéztem ilyen hosszan, mert a beszélő találóan összefoglalta azt, amit a németek többsége elmondott. Az új rendszerben a verseny a munkahelyekért és a munkahelyek megtartásáért kiélezettebbé vált, és az egyének közötti harc ellehetetlenítette a munkahelyi kollektívákat. A „könyöklő társadalom” mint kifejezés szinte mindegyik német interjúban szerepelt ugyanúgy, mint amilyen gyakran beszéltek a „magányos harcosokról” is. A többség arról is őszintén beszélt, hogy az anyagi különbségek új falakat emeltek az emberek közé. Azok, akik rendszeresen megengedhették maguknak a külföldi utazásokat, az egészség- és sportközpontok látogatását és a szórakozás más, költséges formáit, általában nem tartottak kapcsolatot a náluk szegényebbekkel – de ugyanígy, a megszólaló munkanélküliek egy része is azt mondta, hogy nem szívesen találkozna olyanokkal, akik jobb módúak és sokkal többet engedhetnek meg maguknak, mint ők.

Az új egyenlőtlenségek megjelenésével nőtt az emberek egymástól való félelme és következképpen a bezárkózásra való hajlamuk. Megjelent a gyanakvás, hogy a másik elsődleges célja – mind a munkahelyén, mind pedig a privát életben –, hogy valamilyen előnyhöz jusson, és ezért semmilyen közösködés (ötletek, információk stb. megosztása) „nemkívánatos”, ahogyan Karl fogalmazott. Mivel a bizalmas beszélgetésekben az emberek kiadhatják a gyenge oldalakat, vagy előnyhöz juttatják a másikat azáltal, hogy elismerik: segítségre vagy tanácsra szorulnak, egyre kevésbé akarják egymással megosztani a problémáikat. Így lesz az egyes ember „magányos harcos”, aki meg van győződve arról, hogy a boldogulásért folytatott harcában csak magára számíthat. Több interjúban is megemlítették, hogy míg korábban egyáltalán nem volt titok, ki mennyit keres, ma ennek elárulása akár felmondást is vonhat maga után. Így lényegében olyan információból is „titok” lesz, amit egy „normális” társadalomban éppolyan nehezen lehetne a cég érdekével megmagyarázni, mint ahogyan nevésséges volt

19 Kiemelés – B. E.

a SED²⁰ azon igyekezete, hogy legalábbis a nyilvánosság előtt elfojtsanak minden kritikái megnyilvánulását.

Azt, hogy a munkatársak sok helyen egyáltalán nem kollegiálisan, hanem gyanakvással tekintenek egymásra, a német mintában többen is megfogalmazták: „Nagyon jó kis kollektívák voltak az NDK idején. Megvolt az az összetartozás érzése, nagyon sok mindent csináltunk együtt. És ez az összetartozás a rendszerváltással elveszett, mert mindenkinek harcolnia kellett a munkahelyéért, és ez... nekem szerencsém volt, de nem szívesen emlékszem vissza arra az időre. Volt egy szociális terv, hogy akinek kisgyerekei voltak, de sok mindent mi se értettünk. Valahol mindenkit érintett. Persze akkor mindenki csak magával foglalkozott. [Később] De ugye itt még nagyrészt a régi Zeiss-törzsgárda dolgozik, és ez az összetartozás köztünk megmaradt. Ma is megünnepeljük a kollégák születésnapját, de szerintem ez azért van, mert a régi törzsgárdánk nagyon összetart. Még most is. Dolgoznak nálunk ideiglenes szerződéssel emberek, akiket egy ügynökségen keresztül szerződtettek, és meg kell mondanom, sokunkban visszatetszést kelt, mert ők munkanélküliek, és persze munkát szeretnének, és sokszor olyan eszközökkel, hogy odamennek a főnökhöz, hogy X. vagy Z. túl gyakran tart kávészünetet. Meg kell mondanom magának őszintén, hogy mi itt a régi törzsgárdából nem nagyon szeretjük ezeket a szerződéseseket.” (Jutta, 54)

Mások, mint Katharina, szemléletes példákkal is alátámasztották a szocialista korszakban megszokott kollektivizmus és az újkapitalizmusban megjelenő individualizmus közötti különbséget: „Ma attól, aki dolgozik, sokkal többet követelnek, mint régen, és ezért lényegesen nagyobb a stressz és a megterhelés, mint az NDK idején. És aki sok pénzt keres, az még többet akar, vagy állandóan attól retteg, hogy lemarad. Énszerintem nagyon hiányzik az a társas közeg, ami megvolt az NDK-ban. Én nagyon szép időket éltem meg akkor a brigádommal, és ilyen élmények ma nincsenek. Remek kollektívánk volt, még ma is tartjuk a kapcsolatot. Rengeteg mindent csináltunk együtt, közös hétvégi kirándulások, születésnapok, brigádesték – és ezek olyan dolgok, amiket az ember ma nem tapasztal meg a munkahelyén. Nagyon ritkán van az, hogy az emberek tényleg együtt dolgoznak. Ma sokkal inkább harc folyik minden munkahelyen: mindenki saját magának akarja kitaposni az utat, vagy azért hajt, hogyha leépítés van, ne őt küldjék el, hanem a másikat. Beszélnek ugyan »csapatszellemről« meg »projektekről«, de ez a »munkaközösség« csak papíron létezik. Korábban nem ez volt. A brigádban egészen más volt a légkör. Ott valóban volt egy közösség, ami összetartotta az embereket. Mondhatok egy példát: volt egy kolléganőnk, aki, ha rájött, akkor elég sokat ivott. De a brigád mindig ott volt, amikor szüksége volt rá. Meg tudta tartani a munkáját. A rendszervoáltás után aztán sajnos teljesen alkoholista lett.” (Katharina, 46) Katharina és Karl között nem volt kapcsolat; érdekes, hogy mégis mind a ketten nagyon hasonló kritikát fogalmaztak meg a posztfordizmus új, rugalmas munkaszervezéséről, ami csak látszólag rugalmas, hiszen valójában fokozza a megterhelést és nyújtja a munkaidőt.

20 A keletnémet kommunista párt.

Katharina és Karl a rendszerváltás után elvesztették munkájukat a Zeissnél, de mindketten újra el tudtak helyezkedni. Jutta a Jenoptik²¹ után a cég egyik kiszervezett részlegéhez, az Olbéhoz került (ami fennmaradását – az Olbe munkásaival folytatott interjúk alapján – az üzem egykori gazdasági igazgatója ügyességének köszönhette). A munkások tehát igen különböző utakat jártak be a Zeiss után; az egybehangzó kritikát tehát nem magyarázhatjuk azzal, hogy egyszerűen azt mondják vissza, amit a gyárban hallottak. De idézhetem itt Giselát, aki végig megőrizte a munkáját a Zeissnek abban az optikai üzemében, amit a rendszerváltozás után átvett az oberkochen-i rivális, a nyugatnémet Zeiss: *„Akkor sokkal jobban összetartottak a kollektívák – többes számban mondom, mert akkor sokkal többen dolgoztunk egy-egy üzemben. Sokkal több közös programot csináltunk az üzemi kollégákkal. Eljártunk tekézni, voltak nagy kerti partik, a gyerekeknek is sok mindent csináltunk. Meg nagyon sokat ünnepeltünk munka után. Ez ma már nincs így. Az ember eljár dolgozni, leteszi a munkát, hazamegy, aztán becsukja az ajtót. A szomszédokkal is egészen más ma a viszony, mint régen. Akkor volt egy házközösségünk – így hívták, mind fiatalok voltunk, huszonhárom-huszonnégy évesek, egy-két gyerekkel, akkor kaptunk lakást, nagyon sok közös témánk, közös gondunk volt, sok időt töltöttünk együtt. Neveltük a gyerekeket, szórakoztunk, klubesteket rendeztünk. Akkor nagyon sokat ünnepeltek együtt az emberek. Ma ez másképp van, talán mert az embereknek más gondjaik vannak, nem akarnak már egymással úgy összejárni, mint régen. Azt mondja a szomszédjának, jó napot, és behúzza az ajtót. Ez a mai rendszerből jön. Ebből a rendszerből [csend]. Ahogy ma az emberek visszahúzódnak – nem, ennek semmi köze a szegénységhez. Én azt hiszem, ez azért van, mert ma egy csomó olyan gondjuk van, ami az NDK idején nem volt. Akkor mindenkit, vagy szinte mindenkit egyenlően kezeltek.²² Mindenkinek megvolt a munkája, tudta, mennyi jövedelemre és kiadásra számíthat. Ma minden bizonytalan, az emberek félnek a jövőtől. Akkor senkinek nem voltak igazán nagy problémái. Megvolt az emberek munkája, a gyerekek helye az óvodában, az egészségügyi ellátás... ma mindent magának kell elintézni az embernek, és ezért sokkal több a stressz. Az embereknek nincs idejük a közösségre.”* (Gisela, 48)

Szeretnék rámutatni, hogy az, amit Gisela leír – az emberi kapcsolatok minőségének megváltozása és a közösségi léttől való visszahúzóódás –, tökéletesen megegyezik Tamás tapasztalatával a horgásztanyán és a lakótelepen. Arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy a megszólalók kivétel nélkül az újkapitalista rendszerrel hozták összefüggésbe az individualizációt; mint ahogyan az is általános nézet volt, hogy a régi szocialista kollektívákhoz hasonló közösségeket ma nem lehetne létrehozni, mert nem olyan a „környezet”, ahogyan Katharina fogalmazott. Valamennyi interjúalany érezte a környezetnek ezt a változását. Jellemző módon az emberek nem csak a munkahelyi kollektívák széteséséről beszéltek, hanem kifejezésre juttatták, hogy ez a változás egy szélesebb társadalmi folyamatba illeszkedik.

21 A Jenoptik igen jelentős állami támogatást kapott a szövetségi kormánytól a munkahelyek megmentése érdekében.

22 Kiemelés – B. E.

A tanulmány elején jeleztem, hogy elsősorban azt szeretném megmutatni, hogyan jutnak el a munkások a szocialista közösségektől az antikapitalista kritikáig. A fenti idézetekkel ezt a folyamatot kívántam illusztrálni, illetve összegezni, mit is tekinthetünk antikapitalista elemnek az egyébként nagyon megegyező véleményekből a két mintában. Határozottan antikapitalista elemnek tekintem az emberi kapcsolatok minőségének romlását, amit minden interjúalany felpanaszolt. A munkások ezt két dologgal hozták összefüggésbe: az anyagi egyenlőtlenségek növekedésével és az új rendszerben megjelenő általános individualizálódással. A németek egyhangúan bírálóan beszéltek a posztfordizmus individualizáló hatásairól: a munkások közötti verseny fokozódásáról az egyes munkahelyekért, az egyéni teljesítmény abszolút felértékeléséről a közösségi munka rovására, és mindezzel összefüggésben az egyének fokozódó bezárkózásáról, akár azért, mert félnek attól, hogy kiadják magukat a versenytársaknak tekintett munkatársak előtt, akár azért, mert nem látják hasznosnak vagy kifizetődőnek a társas együttlétet. A magyarok kevésbé vették észre a posztfordizmusba való átmenetet; a jelenség, amit leírtak (az individualizálódás és a közösségtől való elidegenedés) azonban lényegében megegyezett az elidegenedés német tapasztalataival. Tamás mellett Évát is idézhetem, aki ugyanúgy az újkapitalista rendszerrel hozta összefüggésbe a kollektív szellem hanyatlását, mint Karl, Katharina vagy Gisela – annak ellenére, hogy rokkantnyugdíjasként élt a Rábában dolgozó férjével egy kis faluban (ahova éppen az alacsonyabb megélhetési költségek miatt költöztek ki iskolás lányukkal).

Éva életkörülményei egészen másként alakultak, mint a németeké: *„A mai fiatalokban nincs meg az a lelkesedés a munka iránt, nincs meg az a munkaszeretet. Én emlékszem a társadalmi munkákra, amikor azért maradtunk benn, mert hat ládának kitörött a lába, aztán gyereünk gyorsan, csináljuk meg. Megcsináltuk, nem vártunk érte köszönetet, nem vártunk érte semmit, de megcsináltuk. És akkor meg lehetett. Szóval valahol hiányzik az az összetartás, az az összefogás. Itt most mindenki irigy a másokra, hogy az esetleg 5 Ft-tal többet keres, vagy 1000-rel, vagy lehet, hogy 10 000-rel. Szóval ez egy ilyen dolog. Nagyon megváltoztak ma az emberek, én ezt így látom. Nem úgy van, mint régen, hogy kiosztják a fizetést, borítékban, tied, tied, tied, aztán mindenki látja a másikat. Most már nem így működik. Most már azt sem tudja az a másik. Nincsenek meg azok a munkahelyi közösségek... régi összeszokott társaság volt. Ha egyszer összeszoktak, kimarták azt, aki nem úgy állt hozzá. De hát az a régi törzsgárda mára már csak nyomokban létezik. Hallgatom, amiket a férjem mesél, sokszor el sem akarom hinni, hova jutott ez a gyár.”* (Éva, 54)

A versenyszellem növekedése mellett mind a két mintában említették, hogy az embereknek ma sokkal több mindenről kell gondoskodniuk, mint régen, és ezért eleve lecsökkent az a szabadidő, amit hajlamosak feláldozni az olyan „haszontalan” tevékenységekre, mint a társas együttlét. Noha erről a munkások nem beszéltek, de az idő fogalma maga is átalakult. Az emberek „tudatosabban” kezdtek el gazdálkodni vele, mintha az új rendszer sikeresen megtanította volna őket arra, hogy az elfecsérelt idővel pénzt vagy más, jobb lehetőségeket veszítenek el. Azt mondhatjuk, hogy a tartós munkanélküliek – főleg a német mintában – kimondatlanul is fenyegetésként jelentek meg: így járnak azok, akik

nem gondolkodnak előre, nem törődnek a jövővel, elvárják, hogy mások gondoskodjanak róluk. Noha a megszólalók (főleg azok, akiknek tartósan munkanélküli családtagjaik voltak) kritizálták ezt a felfogást, nyilvánvaló, hogy valójában mélyen benne volt a köztudatban, olyannyira, hogy a munkanélküliek többsége társadalmi kudarcként élte meg helyzetét.

Az emberek világosan megértették és kifejezték, hogy a közösségi embert *nem* értékeli az új társadalom; a „könyöklő társadalom” és a „magányos harcos” olyan gyakran felbukkanó mentális képe egyértelműen tükrözte a németek azon meggyőződését, hogy egy szélsőségesen egoista, a többiekkel szemben kíméletlen magatartást jutalmaz a legjobban a rendszer, miközben a perifériára szorítja azokat, akik az új, kiélezett versenyhelyzetben nem tudnak vagy nem akarnak harcolni magukért. Miközben a magyar munkások a többi társadalmi csoporttal szemben élték meg romlásként a helyzetüket, a németekhez hasonlóan kifejezték, hogy az újkapitalista rendszer nem egy közösségi logikával működik: *„Az biztos, hogy akkor jobb volt az emberek közötti légkör. Régen volt olyan, hogy elmentünk együtt színházba a kollégákkal. Ezek már megszűntek, ilyen már nincs. Megmondják, hogy kilencvenhat embernek menni kell. Betegállományban voltam. Felhívtam a kollégát, azt mondja, te nem vagy benne, hogy te még maradtál. De akkor már kilencvenhat embernek menni kellett. Aztán eltelt egy bizonyos idő, még utána harmincötöt lapátra tettek. Aztán kitudódott, hogy ki az, akinek menni kell, már nem is figyeltek a kollégák se azokra, akikkel addig a legjobb viszonyban voltak. Már mint az idegen, úgy, mint aki csak belekeveredik a... Akkor már úgy voltak vele, hogy te már nem is ide tartozol. Pillanatok alatt megváltozik a légkör. Addig még biztosítva volt, senkinek nem volt az, hogy idegeskedjen, hogy holnap nem lesz munka. Jobban összetartott a jónép. Két-három ízben is voltam benn, de hát már láttam, hogy nem is úgy foglalkoznak az emberrel, pedig nagyon jó viszonyban voltunk. Már nem is úgy állnak a dologhoz. Már egy félelem volt bennük, hogy ő ott van, miért van ott, és ők azért kikapnak. Nem szabadott két embernek megállni és beszélgetni, mert ha ezt a főnök meglátja – egyfajta terror, karhatalom ez szinte. Tehát messziről látszott, hogy itt megváltozott az élet teljes mértékben.”* (Zsolt, 56)

A tanulmány elején említettem, hogy a kortárs szociológiai felmérések szerint Magyarországon a második gazdaság jelentősen lekötötte az emberek szabadidejét. Ez azonban nem feltétlenül jelentett individualizálódást, hiszen sok tevékenységet az emberek közösségben, családban végeztek. A második gazdaság lehetőségeinek beszűkülésével – főleg a falvakban – nemcsak a lakosok mellékkeresete csappant meg, de a közös munkára alapozott tevékenységek köre is beszűkülte: *„Hát énszerintem a falun most rosszabbul élnek, biztos, hogy rosszabbul. Ha akkor az ember érvényesülni akart, dolgozott, és ha én azt akartam, hogy nekem jövőre valami legyen, akkor nekem lett. Tehát ha mi azt mondtuk, hogy gyerekek, szedjük a málnát idén meg jövőre, az ekkora gyerekeknek volt kisvödör a kezében, az a kisvödört szedte, és versenyben szedtük a málnát, és szedtünk egy Zsigulit egy nyáron. Akkor volt értelme. Nehogy azt higgye, hogy mi most gonosz szülők voltunk, hogy megszakadt a gyerek, mert mindegyik a maga erejéhez mérten, nem rosszalkodott addig, hanem csinálta és örömmel csinálta, mert tudta, hogy van egy cél. Most*

ez a cél nincs.²³ Tizenöt-tizenhét ház is épült abban az időben. Új házak. Ha ma családot alapítanak, születik a gyerek, egy-kettő, aztán nem tud mozdulni, mert nem tud. Mi leéltük a fiatalságunkat úgy, hogy végigdolgoztuk. Örültünk, ha lejöttünk málnaszedés után a gyerekekkel a strandra, mert ez is meg volt ígérve a gyerekeknek, hogy délelőtt leszedjük a málnát, és délután strand. De a városi ember mindig elment nyaralni. Mi állandóan fejlesztettünk. Nem elég hosszú a ház, oda egy disznóolat, és benne van a sok pénze a falusi embernek, és most ott állnak üresen az épületek, mert mindenki visszafejlesztette a gazdaságát, mert hát így van értelme állapotot tartani, ha nem tudom eladni? Nincs plusz, nem tudunk pluszt termelni, amit a mi generációnk tudott. A mostani fiatalok nem tudnak úgy előrelépni. 25–30 fokos melegben egész nap kinn lenni – nem semmi. Na de 5–6000 Ft-ot is felmarkoltunk, három felvásárló is volt faluban. Most már rájövünk lassan arra, hogy odaadjuk a földet is, mert nem érdemes vele foglalkozni. Csak annyi legyen, hogy a saját szükségletre. Van három gyerekünk, de traktorunk az nincs. És mindent bérmunkával csináltatni, az sok. Nekünk nincsenek gépeink.” (Fanni, 50)

Az idézet több dologra is rávilágít. A falu-város ellentét annyira volt tartós, hogy a Rába levéltári anyagaiban az 1960-as és az 1970-es években is állandóan visszatérő kritika, hogy a falusiaknak nincs idejük a mozgalomra, a társadalmi munkára vagy a továbbképzésre, mert rohannak haza megművelni a földjüket (míg a falusiak védelmében a források azt is megjegyzik, hogy a városi munkások irigykedve nézik a falvakban épülő új házakat, és kérdezzétek, hogy miből telik erre falun az embereknek). A második gazdaságnak természetesen rengeteg formája létezett, kezdve a málnaszédéstől a komolyabb vállalkozásokig. Több szociológus, köztük Szelényi Iván és Róna-Tas Ákos is osztotta azt a meggyőződést, hogy a második gazdaságba való bekapcsolódás elősegíti a kapitalista (vállalkozó) szellem kialakulását, és így jó alapja lehet a piacgazdaságra való áttérésnek. A második gazdasággal foglalkozó hazai közgazdászok, akik először írtak könyvet a témáról, nem osztották ezt az elképzelést, amit egyébként a rendszerváltozást követő fejlemények igazoltak.²⁴

Fanni történetéből is kiderül, hogy második gazdaságbeli tevékenységük a szocialista iparra és mezőgazdaságra épült; és megfelelő pénztőke hiányában nem is lehettek volna vállalkozó farmerek, függetlenül attól, hogy milyen szellemet alakít ki bennük a málnaszedés. Ugyanakkor szeretném kiemelni azt a pszichológiai motívumot, amit a magyar munkások többsége explicite is kiemelt: hogy akkor, a régi szocialista rendszerben volt egy cél, amiért igaz, hogy sokat kellett dolgozniuk, de reális esély volt arra, hogy elérjék. Az interjúalanyok óriási többsége szegény családból származott; a lakását, a házát és a kocsiját a maga erejéből, munkájából szerezte. Kereső korú gyermekeikről beszélve igen kevés

23 Kiemelés – B. E.

24 Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. A szerzők később arra is rámutattak, hogy ez a privát szektor az állami iparhoz csatlakozott (vagyis jórészt állami megrendeléseket teljesített). Ezért szkeptikusak voltak afelől, hogy ez a „második” gazdaság egészében képes lesz talpon maradni egy kapitalista struktúrában. Tézisük hamarosan beigazolódott, hiszen a „második” gazdaság jó része – főleg a mezőgazdaságban – leépült a rendszerváltás után.

esélyt láttak arra, hogy azok önerőből képesek lesznek saját maguknak otthont teremteni. Ez a perspektíva-vesztés különösen erősen jelentkezett a falvakban élő interjúalanyoknál, ahol a materiális lehetőségek beszűkülése a közösségi életre is kihatott: „Változtak, az biztos, de hogy jót-e, rosszat-e, én azt mondom, hogy rosszfelé. Rosszabb. Hát nehezebb az élet. Nehezebb az élet. Amikor mi fiatalok voltunk, több jutott, pedig '67-ben építkeztünk. Akkor egy házat fel lehetett építeni. Ezért mondom. Hát akkor a vállalattal elmentünk kirándulni, nyaralni, üdülni. Hát bizony azóta nemigen. Itt vagyunk mi, nyugdíjasok, nem tudunk elmenni üdülni, vagy mit tudom én. Én, ha a gyerekeimhez viszonyítom a mi fiatalságunkat, akkor... mert én azt mondom, énnekem már jól van úgy, ahogy van, ami van, jól van, csak azt látnám, hogy a gyerekeimnek meg az unokáimnak... (sír). [Később] Hát sok jót nem látok öbennük se. Pedig mindenki dolgozik a családban, a lányom itt van az iskolában, a konyhán van, a vőm is, másodállásban, a fiam meg azért hajóz, hogy több legyen, márciustól novemberig nincs itthon. A menyem elkezdett már építeni, és akkor a fiam elvette, akkor utána rendezték. De akkor azóta is ott megállt a tudomány, mert nincs miből. Nem tudják a felső szintet rendbetenni, hát nem tudják. Ott a négy gyerek. [Később] Ilyen problémák vannak. Nem tudom. Nem sok jót látok a gyerekek jövőjében sem, mert én azt mondom, énnekem már jól van így a lakás, majd ha amelyik gyereké lesz, majd az rendezze, de nem látok jobb jövőt a gyerekeknek sem. Nem.” (Márta, 60)

Ahogy jeleztem, a magyar mintában nem találok az elidegenedés olyan szélsőséges formáival, mint ami előfordult a németeknél, mintha a kis csoportos közösségek (elsősorban a család) erősebb védelmet jelentettek volna Magyarországon. Olyan eset azonban előfordult, amikor az új anyagi egyenlőtlenségek a szülő-gyerek kapcsolatot is felbomlasztották. Flóra beszámolóját azért idézem részletesen, mert arról is képet ad, hogyan ásta alá a falu közösségi életét az új különbségek megjelenése és a sokakat fenyegető elszegényedés: „Mindenkinek megtartottuk a neve napját. Buliztunk. Sokszor hajnalig itt szólt a zene, olyan jó volt! Danoltunk meg minden. Ez most már nincs, mindenki a maga, minden megszűnt, mert miért? Mert egyik is, másik is elkezdte, én ezt már nem tudom csinálni. Nem tudok három-négy kiló húst megcsinálni, meg öt-hat féle süteményt, meg italt meg minden, hogy dárídó legyen! Hát ha én ezt megcsinálom továbbra is, három hétig nem ehetek utána, mert egy nap elszúrtam azt a három heti dolgot, amiből éltem volna. Nem engedhessük meg, megszűnt. Nagyon szépen összejártunk, volt úgy, hogy egy névnapon voltunk huszonöt-harmincan. Kipakoltuk a bútorokat, táncoltunk, harmonikáztunk, meg minden. Nagyon jó volt. Összejártunk... de most már nem engedhessük meg, nincsen. Folyamatosan ezek mind megszűntek. Nem bírtuk csinálni tovább. A sógorom – ők a mai napig is tartják, de már csak szűk baráti körben. Mondják, miért nem megyek, hát nem megyek el, mert akkor már vegyek ajándékot, ha már lemegyek, ők visszajönnek, ha visszajönnek, nem tudom nekik azt biztosítani, amit ők biztosítottak. Inkább nem csinálom. [Később] Hát a gyerekekre visszatérve. A lányom, ennek valóságos betege vagyok. Hozzáment egy jó módú fiúhoz. A házatól kezdve minden megvolt. Abból álltuk ki a lakodalmat, a disznókból, akkor még tészvilág volt. Nem voltunk mi akkor szegények, de azok meg még gazdagabbak voltak. Aztán eltávolodott, megszűnt minden kapcsolat. Ma már szóba

se áll velem, se a testvéreivel. Mert olyan nagyra vitte, nagymenő vállalkozása van, kereskedők, gyönyörű kocsijai, minden. És hát bizony lenéz bennünket. Olyannyira, hogy még az öccsének az esküvőjére se jött. És mikor hívtam – két-három éve hívtam utoljára telefonon, megtudtam a számát, aztán felhívtam, hogy jöjjön haza, mert az unokámat nem láttam, hívtam, hogy jöjjön haza, úgy szeretném, ha együtt lenne a három gyerekem, aszonta, anyu, bocsnát, nem is mondta, hogy anyu, ki se mondta, felejtetek el bennünket, és ne keress többet telefonon, mert vedd tudomásul, hogy nem vagy az anyám. És mondom, ezt most miért mondod énnekem, hát nem ezért neveltünk fel. Mire azt mondta: »Tudod mit? Még kifizetem, amiért felneveltél.« »Nem, lányom, énnekem ne fizessél te ki semmit. De ha nem jössz el, legalább annyit engedj meg, hogy én elmenjek, legalább a kisgyereket hadd lássam.« »Nincs arra szükségem, hogy átlépd a küszöbömet.« Mondtam, akkor boldog új évet kívánok. Azóta nem keresett. Nem is fog keresni.” (Flóra, 53)

Más, már idézett interjúkban is szerepelt, hogy a korábbi „majdnem egyenlő” kollektívák eltűnésével az anyagi egyenlőtlenségek növekedése létrehozott egy társadalmi távolságot is az emberek között, és már a gimnáziumban megnézik, ki milyen családból jött (ti. a gyerekek társas érintkezésében is különbséget jelent, ki mennyit engedhet meg magának). Különösen nagy hátránnyal „indultak” a gyermekeiket egyedül nevelő szülők. Az idézett német interjúkban mindenhol megjelent az a vélemény, hogy a szocialista rendszerben többet törődtek az emberekkel – a brigádban elmondhatták a gondjaikat, az üzemnek kötelessége volt segíteni, vagy legalábbis kivizsgálni a munkások panaszát, erősebb volt a munka- és lakóhelyi szolidaritás – mint a posztfordista rendszerben, ami minden eszközzel erősíti az individualizációt és az egyének közötti kíméletlen versenyt. Noha a magyaroknál a posztfordizmus igencsak felemásan tudott kibontakozni, érdekes módon itt egybecsengett a magyarok és a keletnémetek véleménye. Mindkét mintában úgy gondolták, hogy a munkások érdekérvényesítő ereje nagyon meggyengült.

A kollektív problémakezelés intézményei – és hangsúlyozom, itt tökéletesen megegyeztek a német és a magyar vélemények – vagy megszűntek, vagy annyira eljelentéktelenedtek, hogy nem képesek arra, hogy betöltsék ezt a funkciót: „A múlt rendszerben volt egy szociális háló, ebben a rendszerben ilyen nincs. A múlt rendszerben volt egy olyan rendelet, hogy aki három hónapnál többet nem dolgozik, azt már letartóztatták, közveszélyes munkakerülő volt, azt ők elhelyezték. A múlt rendszerben volt egy olyan, hát ha nem dolgozol, mutasd meg, miből élsz. Most nem kell megmutatni. És mégis, hány ember van, aki sokkal jobban öltözik, meg sokkal jobban elvan, mint az, aki dolgozni jár. A bérből és fizetésből élő meg nem keres. És hol a szociális háló? Nem volt az utcán ennyi csöves, mert ugye voltak a munkásszállók, a munkásszállón el tudott helyezkedni, most meg elmegy egy albérletbe, húszszert kérnek egy ágyért, hát azért ácsi! Miből fizesse ki a szerencsétlen? Vagy aki ilyen helyzetbe került, megnézte a szakszervezet vagy a párt is. Bár én nem voltam kommunista, de mindenesetre volt egy szociális háló, utánanézték a szakszervezetben még így is, hogy akkor szerezzünk neki munkahelyet, ha a gyárban nem tudunk, akkor hová tudjuk elhelyezni. De akkor volt ám olyan, hogy felhívta a ruhagyár a vagongyárat, hogy segítség, hova tudjuk elhelyezni. Most ilyen már nincs. Akkor a

szakszervezet kemény volt. Nem, mint most, igazándiból most nem is tudom, minek a szakszervezet, bocsi, annak ellenére, hogy elnökségi tag voltam, de igazándiból nem tud segíteni, mert elvették a javait.²⁵ Annak idején, ha valahol tényleg valakinek a főnökével problémája volt, felhívtuk, felvettünk egy jegyzőkönyvet, odamentünk és letárgyaltuk a főnökével. Most ez már nem is igen működik, mert azt mondják, ha nem tetszik, elmehetsz máshová dolgozni.” (Zsóka, 51)

Miközben a magyar mintában valamennyi szakszervezeti aktivista panaszkodott a szakszervezetek ellehetetlenüléséről, mind a Zeiss, mind a Jenoptik üzemi tanácsának elnöke úgy vélekedett, hogy mindkét vállalatnál jól működik a munkavállalói érdekképviselet. Szerintük a kis cégeknél dolgozó munkavállalók vannak igazán kiszolgáltatott helyzetben, ahol sokszor a tulajdonosok is akadályozzák az érdekképviseletek megalakulását. Mindkét elnök munkásként dolgozott a szocializmus idején. Tanulságos adalék lehet a régi és az új közösségek összehasonlításához, hogy noha elégedettek voltak a vállalatok által biztosított munkásképviselettel, mindketten nagyon hasonló kritikát fogalmaztak meg a régi közösségi szellem eltűnéséről, mint az interjúkban megszólaló munkások: „Régen sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a valódi csoportmunkára: vagyis a brigádon belül úgy osztották el a munkát, hogy mindenki a képességeinek megfelelő feladatot kapott. Az emberek kölcsönösen segítették egymás munkáját, volt egy kollektív összedolgozás. Ez ma már nincs. Ma az egyén van a középpontban, egyre kevesebb a hajlandóság az emberekben arra, hogy a másiknak segítsenek. Az a társadalom, amiben ma élünk, a könnyöklő társadalom, ahol mindenkinek magának kell érvényt szerezni az akaratának, és fontosabb az, hogy az ember helytálljon magáért, mint az, hogy a másiknak segítsen. Az a baráti viszony, ami korábban fennállt a kollégák között, gyökeresen megváltozott. Az az összetartás, ami régen volt, ma már nemkívánatos.²⁶ Az új rendszernek nincs szüksége ilyesmire, amit én nagyon sajnálatosnak tartok. Most előtérbe került az irigység és a félelem, hogy a másiknak többje van. Ez a társadalom nem támogatja, hogy az embernek sok barátja vagy nagy ismeretségi köre legyen, akikre számíthat. Mindenki a maga életét éli, megpróbálja saját magát a felszínen tartani, megtartani a munkahelyét, megvalósítani magát a munkájában. Ez a rendszer csak az egyéni teljesítményt értékeli, egyáltalán nem számítanak a közösségi kapcsolatok, mint korábban. Énszerintem ez nagyon nagy kár. Ebből a szempontból az NDK-ban sokkal szociálisabb, emberibb volt a hozzáállás a munkához. Nagyon sokat számítottak a barátságok. Ma csak a siker számít. Aki a második, az már sikertelen és frusztrált. Sokszor elnézem ezt az új generációt, és sajnálom, hogy ők már csak ezt ismerik.” (Thomas, 60)

Thorsten, miközben kiemelte a Zeiss-munkások jó helyzetét, pesszimistán nyilatkozott a munkás-érdekképviselet általános helyzetéről. Hangsúlyozta, hogy a posztfordista munkaszervezés nem kedvez sem a munkásközösségek, sem pedig a szolidaritás kialakulásának, ami megnehezíti a szakszervezetek helyzetét: „A munka világa teljesen megváltozott. Az NDK-ban mindenkinek joga volt a munkára. Természetesen a hatalomnak megvoltak a maga politikai elvárásai,

25 Kiemelés – B. E.

26 Kiemelés – B. E.

de a munkához való jogot, azt mindenkinek biztosították. Ez ma alapvetően megváltozott. Én azt mondom, hogy a munkások kiszolgáltatottsága különösen nagy, a kis- és középüzemekben. A legtöbbször egyáltalán nincs érdekképviselet. A törvény ugyan kimondja, hogy az öt főnél többet foglalkoztató üzemekben kell üzemi tanács, de 80%-uknál az történik, hogy a munkaadó azt mondja, ha ti itt üzemi tanácsot csináltok, azonnal kirúglak benneteket. Ugyanez vonatkozik a szakszervezetre. Pedig különösen a kisüzemekre jellemző, hogy munkaidőn túl dolgoztatják az embereket, késnek a fizetéssel és hasonlók. A munkaadó meg azt mondja nekik, hogy örüljétek, hogy van munkátok. Ezért hiába mond bármit a törvény, akkor sem lesz munkásképviselet. Csökkent a társadalmi szolidaritás, ez az én tapasztalatom. Én annak idején [a rendszerváltásnál] azért lettem szakszervezeti aktivista, mert azt gondoltam, itt az ideje, hogy végre a munkások is szót kapjanak. [Később] Régen az emberek mindent együtt csináltak, mindent közösségben. Meg rá is voltak kényszerítve, hogy segítsék egymást. Ma az ember befejezi a munkát, beugrik a kocsijába, megy haza, és akkor már csak a saját gondoljait foglalkoztatják, nem a közösségi dolgok, mint régen. Régen az emberek simán becsöngettek a szomszédhoz, ha kellett nekik valami segítség, vagy csak beszélgetni akartak egy kicsit. Akkor az benne volt, hogy mindenki számíthatott a másikra. Ez elveszett, az az én tapasztalatom. Mindenki csak a maga dolgáért vállal felelősséget, azt gondolja, nekem elég a magam baja, oldja meg a másik is a sajátját. Az, hogy az ember a másikért is felelős – az az érzés elveszett. Mi a régi kollégákkal, noha már rég nem dolgozunk együtt, még mindig rendszeresen eljárunk – volt egy kis csoportunk annak idején, akikkel együtt sátoroztunk, együtt jártunk nyaralni, mentünk Csehszlovákiába, meg ahova lehetett. Ez még ma is megvan, de én úgy látom, hogy egyre kevesebb az emberek között az ilyen közösség. Az a régi együttlét, a közösség érzése énszerintem mára elveszett. Az emberek akkor a munkán kívül is szívesen találkoztak, együtt voltak, megbeszélték a problémáikat. Ma sokkal kevésbé ismerik egymást a munkatársak, és igény sem nagyon van rá, hogy a munkahelyen kívül is összejárjanak. Az egész társadalmi közeg megváltozott, és szerintem ez nagyon szomorú. Én egyáltalán nem sírom vissza az NDK-t, és nagyon örülök a rendszerváltozásnak, de sokkal jobban szerettem volna, ha egy darabka közösségiség megmarad.” (Thorsten, 52)

A tanulmány elején azt ígértem, hogy megpróbálom megmutatni, hogyan épül fel az elveszett szocialista közösségek talaján egy antikapitalista társadalomkritika. A fenti interjúkból azokat az elemeket emelem ki, amelyek teljesen egybecsen-
genek – függetlenül attól, hogy a keletnémet társadalom nem lépett a piacodás útjára, mint Magyarország, és a rezsím összeomlásáig a szocializmus egy kollektív modelljét próbálta megvalósítani. Fontos elemnek tekintem azt az egybehangzó német és magyar véleményt, hogy a szocializmus idején a közösségek sokkal jobban működtek, mint az újkapitalizmusban. Mindegyik interjúalany úgy vélekedett, hogy ez a társadalmi közeggel volt összefüggésben: az embereknek nem kellett versenyezniük az állásokért, sokkal nagyobb volt az egyéni biztonság, nem voltak akkora társadalmi egyenlőtlenségek, mint az új rendszerben, és az embereknek több idejük és kedvük volt másokkal foglalkozni. Annak ellenére, hogy a posztfordizmus mint termelési mód Magyarországon csak „felemásan” tudott kibontakozni, az új rendszer elidegenítő hatásaira a németek és a magyarok egy-

ként reflektáltak. Azt a kritikát, hogy régen sokkal közösségibb gondolkodásmód jellemezte az embereket, és nagyobb érdeklődéssel, szolidaritással fordultak munkatársaik és szomszédaik felé, mint ma, éppúgy megtaláljuk a német, mint a magyar elbeszélésekben. Tulajdonképpen azért helyeztem egymás mellé az idézeteket, hogy ezt az egybecsengést demonstráljam; noha az interjúalanyok mai életkörülményei, tájékozódási lehetőségei nagyon különböztek egymástól, mind a magyarok, mind a németek úgy ítélték meg, hogy az újkapitalizmus lényegesen rontotta az emberi kapcsolatok minőségét és a közösségi összetartozást.

A munkások nem használták az elidegenedés fogalmát, de az interjúkban elmondott nagyon hasonló tapasztalatok véleményem szerint pontosan leírják az egyén és a közösség viszonyának elidegenedését és a munkahelyi individualizációt. A németek világosan elmondták: a munka az újkapitalizmusban valóban a nyilvános és a privát szféra szigorú szétválasztását jelenti, és az új rendszerben a munkahelyi közösségek létrejötté „nemkívánatos”. Megint visszatérnék itt a „magányos harcos” sokat emlegetett metaforájára. A német interjúalanyok túlnyomó többsége egy olyan társadalmat vizionált, ahol az emberek magukra vannak hagyatva, és ha nem képesek arra, hogy helytálljanak magukért, akkor tulajdonképpen be kell érniük a perifériára szorult tartós munkanélküli alacsony rendű státusával.²⁷ A „harc” metaforáját a nagy többség nagyon tudatosan használta; mint ahogyan azt is egyértelműen megfogalmazták, hogy az új rendszerben a kollégák nem egy közösség tagjai, hanem mindenekelőtt versenytársak, és gyakran úgy is kezelik egymást. Jutta a szerződésesek kapcsán beszélt kenyérharcról és a munkások közötti rivalizálásról, de hasonló tapasztalatokról számolt be Zsolt is, aki a másik oldalról, az elbocsátott dolgozó szemszögéből élte át a munkások közötti szolidaritás hiányát. Mind a németek, mind a magyarok úgy látták, hogy az újkapitalizmusban felerősödő versenyszellem mélyen aláásta a közösségi összetartást. Visszautalok itt Karl hosszan idézett kritikájára, aki talán a legáltalánosabban rajzolta fel a társadalmi elidegenedés „képletét”: az emberek félnék megosztani bármit is egymással, mert vagy attól félnék, hogy elárulják a gyenge pontjukat, és ezáltal támadási felülethez juttatják a másikat, vagy pedig attól, hogy mások húznak hasznot az ő ötleteikből. Karl nem volt egyedül ezzel az elvontabb társadalomkritikával; hasonló dolgokat fejtegetett az újkapitalista társadalom pszichológiai működéséről Katharina és Jakob is, de a német interjúk többségében kimutatható az a felfogás, hogy az újkapitalizmusban egyfajta harc folyik az emberek között, és az egyéni érvényesülés érdekei mindenhol legyőzik a szolidaritást.

A magyar interjúkban nem szerepeltek a „magányos harcoshoz” hasonló metaforák, de – ahogy az idézetek mutatják – annál több szó esett az individualizálódás negatív emberi hatásairól. Noha a magyarok és a németek rendszerváltó tapasztalata jelentősen különbözött egymástól, a kisközösségek kritikájától az összes interjúalany eljutott a nagy társadalomig; vagyis az emberi kapcsolatok felől kiindulva valamennyien megfogalmaztak egy antikapitalista kritikát. Az emberek világosan megfogalmazták a két rendszer, a szocializmus és az újkapitalizmus pszichológiai ösztönzői közötti különbséget. Míg az előbbi az egyenlőségre, az együttműködés-

27 A társadalmi tudattal részletesebben a következő fejezetben foglalkozom.

re és a sokszor a hiánygazdaság által kikényszerített kölcsönös segítségnyújtásra, közösségi szolidaritásra alapozott, addig az utóbbi előtérbe helyezte az egyéni versenyzést, az individualizációt, és ösztönözte az egyenlőtlenségek növekedését. Az interjúk többségében tükröződik az a felismerés, hogy az újkapitalizmusban az emberek félnek egymással bármit is megosztani. Érdekes módon itt mind a németek, mind a magyarok nemcsak az anyagi javak megosztásáról beszéltek, hanem következetesen ideértették a nem materiális javakat: időt, ötletet, érzéseket, amiket az emberek már nem kívántak egymással megosztani. Az újkapitalizmusban szélsőséges méreteket öltő individualizációra a németek és a magyarok egyként reflektáltak, a rokkantnyugdíjasként egy kis faluban élő Éva éppúgy, mint a szocialista Rába megyei munkásképviseelője, vagy a két német üzemi tanácselnök. A megszólalók világossá tették, hogy nézetük szerint az emberek csökkenő hajlama a közösködésre az újkapitalizmus működési logikájából fakad, és a rendszer ösztönzi a további csökkenést. Míg a szocialista brigádokat a közösségi logika mozgatta, azok szemében is, akik egyébként nem tartották magukat a szocialista rezsim híveinek, addig az újkapitalizmus két pszichológiai hajtóereje – ahogyan többen megfogalmazták – a másoktól való lemaradás félelme és az irigység. Mivel az emberek félnek attól, hogy egymással bármit is megosszanak, jelentősen csökken az esélye annak, hogy az újkapitalizmusban valódi közösségek formálódjanak. Ez a pesszimizmus az interjúk túlnyomó többségében kimutatható: a régi szocialista közösségeket mindenki sajnálta, de a nagy többség nem hitt abban, hogy ma hasonlókat lehetne kialakítani a munka- vagy lakóhelyen.

Itt szeretnék kiemelni az interjúrészletekből még egy mozzanatot, amit a kapitalizmuskritika másik fontos elemének tartok, amellet, hogy a munkások kiemelték a két rendszer közösségei közötti minőségi változást, amit a két mintában egyöntetűen az újkapitalizmus működésének tulajdonítottak. Talán nem véletlen, hogy a két üzemi tanácselnök párhuzamot vont a munkás-érdekképviseletek csökkenő befolyása és a régi közösségi szellem hanyatlása között. A németek közül sokan konkrétan is kijelentették: „a közösség ma nemkívánatos”. Néhányan odáig mentek, hogy Thorstenhez hasonlóan elmondták: a munkaadónak nem érdeke, hogy erős kollektívák legyenek egy munkahelyen, hiszen az elszigetelt egyének sokkal kiszolgáltatottabbak a munkaadónak. Edith munkahelyén egyáltalán nem volt szakszervezet, és elbeszéléséből kitűnt, hogy a munkásbarát Zeisshoz képest az amerikai vállalatnál sokkal jobban kizsákmányolták és szigorúbban fegyelmezték a munkásokat. Azt azonban általában elismerték, hogy az egyének tehetetlenek: ha kevés a munka, és bármikor meg lehet szabadulni az okvetetlenkedő dolgozótól, akkor kevesen vállalkoznak arra, hogy érdekképviseletet követeljenek a vállalattól. A munkások általában a munkásfelesleggel magyarázták a munkás-érdekképviseletek csökkenő befolyását; de azt is hozzátették, hogy mivel mindenki a maga gondjával van elfoglalva, az emberek nem is hisznek a közösségi cselekvésben. Ezt a pszichológiai motívumot döntőnek tartom abból a szempontból, hogy miért voltak az interjúalanyok olyan szkeptikusok a munkás-érdekvédelem jövőjét illetően. A nagy többség nem várt pozitív változást; a németek a munkafolyamatok gépesítése és a számítógép térhódítása miatt inkább, ha lehet, a munkásosztály társadalmi befolyásának további csökkenésére számítottak.

A magyar megszólalók a közösségi cselekvés tekintetében még pesszimistábbak voltak, mint a németek. Ők ugyan nem mondták ki egyértelműen, hogy az új rendszerben a közösség „nemkívánatos”, de egyetlen olyan politikai vagy társadalmi erőt sem láttak, amelyik véleményük szerint képviselte, vagy egyáltalán felvállalta volna a munkások érdekeit – függetlenül attól, hogy egyébként milyen szavazóknak vallották magukat. A szakszervezet befolyását nullának tekintették – érdekes módon a szakszervezeti aktivisták mind úgy nyilatkoztak, hogy a szocializmusban nagyobb szerepe volt a szervezetnek, mint ma. Míg a németek a keletnémet jóléti államot csak a munka biztonsága vonatkozásában emlegették nosztalgiával, addig a magyarok döntő többsége felemlvelte a régi szociális háló felszámolását és azt az új nyomort, aminek a látványához sokan, ahogyan fogalmaztak, ma sem tudtak hozzászokni. A szociális érzékenység sokakban megmaradt; a hajléktalanságot Zsókához hasonlóan például többen kiemelték, mint olyan negatív és számukra elfogadhatatlan társadalmi jelenséget, ami a régi rendszerben nem létezett.

Mindaddig hasonlóságokról beszéltem, ami a fenti esetben is teljesül, hiszen a németek és a magyarok hasonlóképpen csökkenőnek látták a munkásosztály társadalmi befolyását és érdekérvényesítő erejét. Mindkét mintában beszámoltak a növekvő individualizációról, mind a munkahely, mind pedig a társadalom vonatkozásában. Mind a németek, mind a magyarok hangot adtak azon meggyőződésüknek, hogy az emberek nem hisznek a közösségi cselekvésben, egyéni megoldásokat keresnek a problémáikra (másik munkahely keresése, informális kapcsolatok mozgósítása, egyéni kiskapuk), és nem is maradtak olyan közösségek, amikre támaszkodhatnának, vagy amelyek bázisai lehetnének egy közös álláspont kialakításának. Fontosnak tartom itt hangsúlyozni a közösségek csökkenő vonzerejét, amiről mind a németek, mind a magyarok egyaránt beszámoltak. (Gondolok itt Tamás és Éva beszámolójára, de ugyanerről beszélt Gisela, Karl, Thorsten és Thomas is.) A németek okként elsősorban a kapitalizmus elidegenítő hatásait jelölték meg: a posztfordizmus által rájuk kényszerített individualizációt, az egyenlőtlenségek növekedését és a munkamegosztás egészségtelen struktúráját – akinek van munkája, attól nagyon sokat követelnek, akinek nincs, azt a rendszer mind anyagilag, mind társadalmilag a perifériára szorítja.

A magyar mintában sokaknál előtérbe került a tényleges elszegényedés: említhetném itt Flóra példáját, de hasonló tapasztalatokról számolt be Márta, Zsóka, Fanni, Ákos és Zsolt is. Nem arról kívánok vitatkozni, hogy ténylegesen a vendéglátás vagy közös szórakozás anyagi terhei miatt csökkennek-e az összejárások. Amit fontosabbnak tartok, az a perspektíva elvesztése, amit Fanni világosan megfogalmazott: régebben az emberek előtt volt egy cél, ami mostanra elérhetlenné vált. Régebben meglehetett az az elégtétel, hogy sokat dolgoznak ugyan, de viszik valamire. Most lényegében – és ezt mindegyik magyar interjúalany így látta, beleértve a vállalkozó Miklóst is – a munkásosztály egésze nagyon távol került attól a perspektívától, hogy vigye valamire, és ez a perspektíva elvesztés kihatott az emberek társas kapcsolataira. A német mintában magától értetődő volt, hogy aki dolgozik, az viszi valamire; ott a tartós munkanélkülieket jellemezte a perspektíva elvesztés, ami igen sok esetben eredményezte a bezárkózást

és a társadalomból való „önkéntes” kivonulást. Erről természetesen nincs szó a magyar munkások esetében; arról viszont igen, hogy a kollektív perspektíva vesztés tapasztalata igen erősen megingatja a társadalmi szolidaritást.

A fentiek alapján egy különbséget mégiscsak érdemes kiemelni a németek és a magyarok között, és ezt a különbséget talán a legjobban éppen a „magányos harcos” metaforájával lehet megragadni. A tanulmányban megkockáztattam azt a feltevést, hogy a németeknél erőteljesebb individualizálódás következett be, mint a magyaroknál. Ezt arra alapozom, hogy a német interjúkban nehezen lehet olyan paternalista viszonyrendszert kimutatni a gyár és a dolgozók, illetve az állam és a munkásosztály között, mint amiről sok magyar interjúalany beszámolt. Ennek a felfogásnak a bátor, szókimondó Flóra volt az egyik legtipikusabb képviselője, de még ő is arra használta fel minden talpraesettséget és lelkierejét, hogy családját és elsősorban elesett férjét támogassa. Az a felfogás, hogy az emberek önmagukért küzdenek, jóval kevésbé volt elterjedt a magyar nők körében, mint a németeknél; az előbbieknél a család gyakran minden egyéb motivációt kiszorított. Természetesen ebből a kis mintából nem szeretnék nagy következtetéseket levonni. A német esettel összehasonlítva azonban érdemes újragondolni azt a kérdést, hogy milyen szerepet játszik a család a politikai-gazdasági átmenet idején, és milyen erőforrásokat tudnak mobilizálni az egyének a túléléshez vagy a sikeres alkalmazkodáshoz. A minta alapján egyértelműen azt mondanám, hogy a magyarok jobban támaszkodtak a családi erőforrásokra, mint a németek.

Meg kell azonban említenem az individualizáció egyik pozitív aspektusát, amit a „magányos harcos” metafora kifejez. Sok magyar interjúban kimutathatóan jelen van az a passzív felfogás, hogy a kisember tehetetlen a változásokkal szemben; az egyetlen, amit megtehet, az az, hogy panaszkodik, de érdemben nem tudja befolyásolni a dolgok alakulását. Bebizonyítandó, hogy Magyarországon eluralkodott a korrupció és a hatalmaskodás, többen idéztek helyi eseteket, de mintha éppen arról lett volna szó, hogy lám-lám, az emberek nem tehetnek semmit, a privatizációval eldőlt, hogy kik az új tulajdonos osztályok, és ettől kezdve azok kényük-kedvük szerint rendelkezhetnek a megszerzett hatalommal. Az interjúk alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar munkások többsége sokkal kiszolgáltatottabbnak érezte magát, mint a németek. Míg a németeknél annak igazságát tulajdonképpen senki nem kérdőjelezte meg, hogyha az ember keményen és kitartóan dolgozik, akkor előbb-utóbb boldogul (a kudarc történetek sokkal inkább a feladásról szóltak), addig a magyaroknál éppilyen alapigazságnak számított, hogy fizikai munkával nem lehet boldogulni, mert azzal nemhogy előrébb lépni nem lehet, hanem a régi színvonalat is csak nagy nehézségek árán tudják megtartani. Kevesen mondták azt, hogy ha előre látják a gyár hanyatlását, nekivágtak volna valami másnak, mint a magát liberális gondolkodásúnak valló Sándor. Ők alkották azonban a kisebbséget. A nagy többség leginkább az államtól várta volna a közbeavatkozást és a magyar ipar felkarolását. A magyarok kevésbé bíztak abban, hogy önerejükben változtatni tudnak életfeltételeiken, mint a németek – ami persze a két ország gazdasági lehetőségei közötti különbséget is tükrözhetne, nemcsak a kevésbé liberális gondolkodást.

A fentiekben megkíséreltem összefoglalni a közösségi talajra (illetve annak hiányára) épülő kapitalizmuskritika legfontosabb elemeit. A magyar és a német szocialista közösségélmény és a közösségi életnek a rendszerváltozás utáni felbomlása közötti párhuzam, amit a sok hasonló interjúrésztlet igazol, véleményem szerint azt mutatja, hogy az egyének a közösségtől való elidegenedése az újkapitalizmus közös tapasztalata. Innen továbblépve megpróbáltam megmutatni, hogy az elidegenedés élménye nyomán mind a két minta munkásai körében megfogalmazódik egy antikapitalista kritika, mintha az emberek a társas együttélés kis csoportos tapasztalatától sokkal könnyebben jutnának el a nagyobb társadalmi struktúrákhoz, mint ami megmaradt a fejükben a kizsákmányolás absztrakt fogalmával operáló régi marxista ideológiából (ami lényegében nem tudott nagy hatást kiváltani).²⁸ Elég szó esett már arról, hogy az interjúalanyok túlnyomó többsége azonnal rámutatott a két rendszer közötti különbségre, amikor a szocialista közösségek széteséséről beszélt: világosan felismerték, hogy az újkapitalizmust egy szélsőségesen individualista, közösségellenes logika mozgatja, ami alapvetően szemben áll a régi szocialista kollektívák működési elvével. Szeretném még egy lépéssel továbbvinni az érvelést a társadalomkritika irányába. Mind a magyar, mind a német interjúalanyok a két rendszer közötti fontos különbségként elmondták, hogy a régi egyenlőségre való törekvést felváltotta a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, illetve ennek a növekedésnek a kifejezett ösztönzése. Az erről vallott véleményeket vizsgáltam a gyári munkahierarchia, illetve a társadalmi osztályok szintjén. Az alábbiakban az első szintet igyekszem részletesen felvázolni.

A termelés hierarchiájában vizsgálódva azt mondhatjuk, hogy művezetői szinten nem történt változás: az interjúalanyok nem számoltak be különösebb változásról a közvetlen főnök és a munkások viszonyában. A Zeisztól elkerült németek említettek ugyan undok és hatalmaskodó Wessi-főnököket, akik lenézték az Ossikat, de legalább ugyanennyi szó esett basáskodó Ossi-főnökökről is. Ahol valódi változásról beszélhetünk, az az üzemvezetői szinttől felfelé eső menedzserek, igazgatók osztálya: itt éles elkülönülésről beszéltek mind a magyarok, mind a németek az újkapitalizmusban. Erről az elkülönülésről a németek elsősorban a társadalmi érintkezés vonatkozásában számoltak be. Számukra – mintha csak a weberi definíciót követték volna – ebben mutatkozott meg a társadalmi rétegek elkülönülése: *„Hát a közvetlen főnökömet régóta ismerem, és nagyon jól kijövök vele. Amit magának akartam mondani, az inkább az, hogy régen egészen más volt a gyári légkör. Tudja, akkor volt olyan, hogy az üzemvezető ott ült a munkások mellett a menzán. Vagy a nemzetközi nőnapon, ott volt az összes nagyfőnök, együtt ünnepeltek a beosztottakkal. Szóval azt akarom mondani, hogy akkor az természetes volt, hogy az ember beszélget a főnökével. Ma ezen a felső szinten én senkit nem ismerek. Azt*

28 Ha a munkások politikai és társadalmi tudatát vizsgáljuk, akkor mindenképpen nagyon fontos kérdés, hogyan gondolkoznak az olyan elvont fogalmakról, mint társadalom, osztály vagy kizsákmányolás. Ezért fontosnak tartom, hogy az interjúkban kimutatható a társas és társadalmi közötti szimbolikus kapcsolat, miközben a kizsákmányolás fogalma a tőkés és a munkások viszonyában a többség politikai gondolkodásában nem játszott kimutatható szerepet. Ehhez lásd Somlai Péter: *Társas és társadalmi. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.

se tudom, kik a nagyfőnökök. Nekem az a dolgom, hogy minőségi munkát nyújtsak, mindegy nekem, mi van azon a szinten. Gondolja, hogy őket érdekli, mit csinál Frau G. az optikai műhelyben? Szerintem a mai főnököket egyáltalán nem érdeklik a munkások, mármint úgy értem, hogy privát szinten. Menjen a termelés, és amíg az rendszerben van, nekik teljesen mindegy, ki az az ember, aki elvégzi a munkát. A régi főnökök sokkal többet törődtek az emberekkel, egyéni szinten is. Ma ez az emberi odafigyelés teljesen elveszett. Csak a profit számít, akörül forog minden.” (Gisela, 48)

A vezető értelmiség és a munkások közötti társadalmi távolság növekedését sok német férfi szakmunkás is nehezményezte. Jörgöt azért idézem, mert talán ő adta a legteljesebb magyarázatot a változásra: „Sokkal láthatóbb ma az üzemen a hierarchia, de hát ez világos. Régebben az egyenlőséget hirdették, hogy az emberek tartsanak össze, legyenek közösségben és fizikai munkával is lehetetlen annyit keresni, mint szellemivel. Ma meg azt hirdetik, hogy legyenek minél nagyobb különbségek az emberek között, nem kell az a sok közösködés, csak az számít, hogy mijük van – az én lovam, az én házam, az én borpincém, meg mit tudom én. Na most maga szerint ebből mi következik? Hát persze, hogy óriási különbségek keletkeznek. Mondok egy példát: korábban egy kezdő mérnök annyit keresett, mint mi. Sőt, mi többet, ha túlóráztunk meg maszekoltunk. Elmentünk az orvosokhoz meg a professzorokhoz, és náluk dolgoztunk. Miért? Mert akkor nem volt olyan cég, aki küldött volna hozzájuk egy szerelőt, ha elromlott valami a lakásukban. És akkor egyáltalán nem számított, hogy neki megvan a doktorátusa vagy az egyeteme, örült, hogy az ember elvállalta a munkát. Ma ez egészen más. Külön kasztot alkotnak ma ezek az emberek, és meg kell mondanom: itt nálunk is egyre több az olyan fiatal mérnök meg menedzser, aki bizony lenézi a munkásokat. Nem is köszön, ha meglát engem a munkaruhában, pedig nálam jóval fiatalabb. Hát az ilyen arroganciát én nagyon nem szeretem. Ezek a különbségek egyáltalán nem léteztek az NDK-ban. Csinálja meg a karrierjét, én nem törődöm vele, de nagyon bosszantó, ha az embert így semmibe veszik.” (Jörg, 57)

A két fenti idézettel az alábbiakat szerettem volna illusztrálni. A németek igen érzékenyen reagáltak a társadalmi távolság növekedésére az üzemen belül. Míg korábban a főnökök szó szerint is egy asztalnál ültek a beosztottakkal, és foglalkoztak a problémáikkal (ami egyébként a feladataik közé tartozott), addig az új rendszerben a vezetők és a kutatók nagyon keveset érintkeztek a munkásokkal. Többen egyenesen új kasztok kialakulásáról beszéltek. Az elkülönülés nemcsak a munkahelyen következett be, hanem a lakóhely maga is szegregált: ahogyan például Walter elmondta, „korábban egy helyen lakott a munkás, a párttitkár meg az üzemvezető”, míg ma a felső kasztok a drága lakónegyedekbe költöztek, a régi lakótelepeken meg jórészt csak a munkanélküliek és a szociálisan hátrányos helyzetűek maradtak, és új lakosokként megjelentek a diákok meg a bevándorlók. A munkások nem örültek ennek a szegregációnak, akkor sem, ha ők valójában nyertesek voltak, hiszen többségük a rendszerváltozás után új házba költözött. Visszatérnék itt Walter már idézett szavaira: „Én ennek nem örülök, mert szerintem az nem baj, ha különböző emberek élnek egymás mellett, már úgy értem, társadalmilag.” (Walter, 57) Az új rendszerből sokan hiányolták az emberi közvetlenséget, azt, hogy nem számítottak olyan sokat a beosztás, az iskolázottság és a fizetések

közötti különbségek (ez utóbbit jócskán nivellálták) az emberek közötti érintkezésben. Ennyiben az NDK-t lényegesen demokratikusabb társadalomnak tartották, mint az újracsapított Németországot.

A magyar esetben az interjúalanyok többsége nem az osztályok közötti társadalmi érintkezés hiányát kifogásolta, hanem az újkapitalizmusban mértéktelenül megnövekedett menedzseri jövedelmeket. Miközben elismerték, hogy a vezetők régen is relatíve sokat kerestek, minden munkást felháborított, hogy a sikeres Horváth Ede vezérigazgatói fizetése mennyivel elmaradt a sikertelennek tekintett menedzserek keresetétől. Jolán szerint például Horváth Ede „templom egere” volt az új vezetőkhöz képest, de a magas menedzseri fizetéseket a gyár helyzetében az összes munkás egyhangúan és mélyen elítélte. Voltak azonban olyanok is, akiket nemcsak a vezetők szakmai alkalmatlansága és „harácsolása” háborított fel, hanem a németekhez hasonlóan az emberi bánásmódra is panaszkodtak: *„Lassan oda lyukadunk ki, hogy megint beszélő szerszámnak nézik a dolgozókat. Lehet, hogy csak a Rábára jellemző, de nem tudnak az emberekkel bánni, hogy is mondjam, olyan embertelenül, olyan durván beszélnek. Nagyon el tud velük szaladni a ló, és nagyon csodálkozok, hogy ilyen vezetőket megtűrnek. Rontja a hírnevét is egy cégnek, ha olyan vezetője van, aki nem képes kulturáltan tárgyalni valakivel. És az az igazság, hogy ennél a cégnél elég sok ember van így beosztásban. És így csökken az emberek megbecsültsége.”* (Imre, 47) A munkások előszeretettel emlegették, hogy Horváth Edének az élete volt a gyár, és mindent megtett a Rába fejlődéséért; az új menedzserek azonban csak arra voltak képesek, hogy „széthordják” a legendás vezérigazgató örökségét, és megtömjék a saját zsebüket. Miközben Horváth Edét a legtöbben rajongással vegyes tisztelettel emlegették, addig az új menedzsereket olyan idegeneknek tartották, akik nem akarnak, de nem is tudnának azonosulni a régi vagongyári kollektívával: *„Na meg az se tetszik, hogy a Horváth Ede, az bejött, és mindenkinek odaköszönt, hogy jó napot kívánnak. Most meg jönnek a vezetők és elmennek az ember mellett. Valahogy ez a közönyösség, ami itt van, de nemcsak itt, hanem az országban, hogy ma már az emberek is úgy vannak, hogy közönyös a másik iránt, ha valaki leejt valamit, nem hajol le, hogy felvegye és megütoégesse a vállát, ne haragudj, elvesztetted. Gondolom, maga is észrevett ilyen dolgokat, nem? Valahogy az emberek is egész másabbak, nekem ilyen véleményem is van. Máskor az emberek jobban összetartottak, jobban összekovácsolta őket az a szocializmus. Most meg olyan közömbösek. Ne törődj te avval, neked ez a dolgod, ezt csináld, mondja. A vezető is, ha valakinek problémája van, ahelyett, hogy odamenne segíteni, nem, tedd csak a dolgodat. Nem olyanok egymással az emberek. Abban az időben olyan segítőkészek voltak.”* (Péter, 49)

Itt megint hangsúlyoznám a magyar és a német gyári tapasztalatok közös vonásait. A munkások mindkét mintában úgy látták, hogy erősödött a hierarchia, és megszűnt a régi közösködés a főnökök és a beosztottak között. A németek egyenesen egy új kaszt kialakulásáról beszéltek, de a magyar munkások is határozottan kiemelték az újkapitalizmusban a vezetők elkülönülését, ami nemcsak a fizetésekben mutatkozott meg. Az emberi viszonyokban is történt változás: míg korábban a beosztottak elmondhatták a főnöknek személyes problémáikat,

addig az új rendszerben, ahogyan a németek kifejezték, senkit se érdekelt, hogy mit csinál Frau G., azon túl, hogy rendesen elvégzi a munkáját. A magyaroknál a főnök-beosztott viszony is a hanyatlás narratívájába illeszkedett: az új, alkalmatlannak tekintett vezetők megjelenését széles körben úgy értelmezték, mint a régi kollektíva válságának egyik tünetét. Míg a németeket különösen az érintette fájdalmasan, hogy a vezető szellemiek lenézik a fizikai munkásokat, addig a magyarok a régi kollektíva felbomlásáról panaszkodtak, ahol a vezetők is szívvel-lélekkel a gyár javáért munkálkodtak, ami a munkások szerint nem teljesült az új rendszerben: *„Emberi körülményekre vágyom. Ne legyenek mindennapi megélhetési gondjaim. Ha az ember tisztességesen dolgozott, legalább ennyit biztosítsanak neki. Hol dolgozol? A vagongyárban. Annyira a szívünkben van ez, hogy a vagongyár, hogy az én korosztályomból ezt ki se tudják mosni. Hát talán mi vagyunk, akik a legjobban sajnáljuk. Régi, szép idők. Jó hangulatban jött be az ember dolgozni. Ma meg örömmel megyünk haza.”* (Dénes, 58)

A fentiekkel még egy „téglát” szerettem volna hozzátenni az elidegenedés kritikájához. A termelésben soha nem volt egyenlőség; a munkások azonban elmondásuk alapján relatíve jobb helyzetben voltak a szocializmus idején, mint az újkapitalizmusban. Jörg világosan összefoglalta a különbséget: akkor az egyenlősítés ideológiája uralkodott, a munkások jól kerestek, támogatták a közösségeket, és a főnököknek kötelességük is volt foglalkozni a munkások személyes problémáival. Nemcsak az üzemben, hanem a társadalomban sem különültek el egymástól iskolázottság vagy beosztás alapján az emberek. A menzán együtt étkeztek, egy lakótelepen laktak: így nehezen is lehetett volna kialakítani egy társadalmi távolságot. A gyár ebben az értelemben valóban kollektíva volt, bármennyire mesterséges volt is az egyenlősítés. Ez a kollektíva az újkapitalizmusban felbomlott, aminek éppúgy része volt a termelési hierarchia erősödése és a menedzseri fizetések aránytalan emelkedése, mint a korábbi kötetlen társadalmi érintkezés kasztosodása és a korábbi érdekközösség megszűnése a vezetők és a beosztottak között, amit elsősorban a magyarok hangsúlyoztak. Az egyenlősítő ideológián és a személyes közösség érzésén alapuló gyári kollektíváknak nem volt helyük az újkapitalizmusban; és pontosan erre a felismerésre épült rá a tanulmányban sokat emlegetett, *közös* antikapitalista kritika.

Következtetések

Összegzésképpen azokat a gondolatokat szeretném elsősorban kiemelni, amelyek a tapasztalatoktól a tudatformálódás felé irányítják a figyelmet. Valamennyi interjúalany átélte a régi szocialista közösségek felbomlását, és mindenki úgy nyilatkozott, hogy sokkal intenzívebb közösségi életet éltek az emberek a régi rendszerben, mint az újkapitalizmus idején. Mind a németek, mind a magyarok túlnyomó többsége felismerte az új rendszer individualista logikáját, és sokan azt is elmondták, hogy a rendszer – nevezzük posztfordizmusnak, avagy a kapitalizmus harmadik szellemének – lényegénél fogva közösségellenes. Feltehetjük természetesen azt a történetietlen kérdést, hogy jó volt-e mesterséges eszközökkel is erőltetni a közösségek létrehozá-

sát a szocializmus idején, vagy hogy mekkora szerepet játszott a hiánygazdaság, a kényszer és az egymásra utaltság a németek által sokat emlegetett összetartás kialakításában. Az interjúk alapján egyértelműen leszögezhetjük: a munkásoknak hiányoztak a régi kollektívák, függetlenül attól, hogy mi alakította ki őket, a régi rendszerben tapasztalt emberi odafigyelés a munka- és a lakóhelyen, és az az emberi melegség, amit a németek legalább olyan gyakran emlegettek, mint az újkapitalizmus „magányos harcosait”. A kérdést tehát fordítva is feltehetjük, és az interjúalanyok többsége pontosan ezt tette: jó-e az embereknek az a fokú individualizáció és elmagányosodás, amit a posztfordizmus erőltet rájuk?

Erre a kérdésre az interjúalanyok szintén egyértelműen válaszoltak. Az emberi kapcsolatokról szólva valamennyien csak negatív változásról beszéltek – függetlenül attól, hogy miképpen ítélték meg egyébként a rendszer-változást. Számos idézettel igyekeztem illusztrálni a közös német és magyar tapasztalatot: az emberek visszahúzódnak a közösségi élettől, kevesebb időt szánnak a társas tevékenységekre, csak a saját maguk problémája foglalkoztatja őket és közömbösek a másik gondjai iránt, nem segítőkészek, nem érdeklőnek a másik, hazamennek, beteszik az ajtót, és azt akarják, hogy hagyja őket békén a külvilág. A sort hosszan lehetne folytatni, mert ezek nagyon sok interjúban visszatérő elemek. Röviden összefoglalva azonban azt az alapélményt írják le, hogy az emberek ma kevesebb időt töltenek közösségben, mint régen. A növekvő individualizálódást az interjúalanyok döntő többsége károsnak tekintette, és összefüggésbe hozta a közösségi szolidaritás csökkenésével. Itt említeném meg azt is, hogy sokan szót ejtettek a munka individualizálódásáról, ami megakadályozza a hatékony érdekképviselet kialakítását. A munkások tisztában voltak azzal, hogy a csökkenő szolidaritás gyengíti az érdekképviseletet, és így lényegében árt valamennyi munkásnak. A szolidaritás csökkenéséről társadalmi szinten is sok szó esett. Miközben felismerték az újkapitalizmus elidegenítő hatásait, a munkások nem számítottak arra, hogy a rendszer a közeljövőben megváltozik vagy „emberarcúvá” alakul. Tanulságos, hogy ugyanakkor a közösségi cselekvés nem merült fel mint alternatíva; a munkások többsége nem hitt abban, hogy a tömegeket mobilizálni lehet.

Ahogy említettem, azt lehet vitatni, hogy a szocializmus idején mennyire valósult meg a termelésben az egyenlősítő ideológia. Az viszont egyértelmű az interjúk alapján, hogy bármennyire volt is mesterséges ez az egyenlősítés, jobb, összetartóbb kollektívákat eredményezett, mint a posztfordista rendszer. Ha a munkások nem is kaptak szerepet az irányításban, ebből még korántsem következett az, amit a rendszer baloldali bírálói fejtegettek: hogy a munkásokat még jobban „kizsákmányolták” a szocializmus idején, mint a félperifériás kapitalizmusban. A német és a magyar interjúalanyok éppen ellenkezően nyilatkoztak: akkor jól kerestek, nemegyszer többet, mint a főnökeik, egymás mellett ültek a munkások és a mérnökök a menzán, és a főnököknek „hivatalból” is foglalkozniuk kellett a beosztottaik problémáival. Bármilyen provokatívan is hangozzék, de az interjúkból egyértelműen az derül ki, hogy

nagyobb demokrácia uralkodott a szocialista gyári kollektívákban, mint a rendszerváltozás után privatizált nagyvállalatoknál. A termelési hierarchia vizsgálatából azt a fontos felismerést szeretném kiemelni, hogy a nagy társadalmi különbségek óhatatlanul csorbítják a demokráciát. Ez a felismerés éppúgy jelen van a német, mint a magyar interjúkban. A tanulmány elején kitértem néhány irodalmi példára; a sort folytatva egy József Attila-idézettel szeretném lezárni ezt a gondolatot: *„Retteg a szegénytől a gazdag / s a gazdagtól fél a szegény. Fortélyos félelem igazgat / minket s nem csalóka remény.”* A magyar interjúk tükrében a sorok fájdalmasan aktuálisak, noha a költőnek nem adatott meg, hogy megismerje a kapitalizmus harmadik szellemét.

Podmaniczky Szilárd

Kányádi Kálmán bestiáriuma

Az a helyzet, hogy énrajtam kísérleteznek. Először azt hittem, hogy valami betegségem van, de amikor nyolcadszorra hoztak be a kórházba, megvilágosodtam a folyosón. Az orvosok valami rejtélyes betegségről beszéltek, amiről a szakirodalom se tud semmit, mert olyan a világon nincs, hogy egy betegségnek nyolcféle tünete legyen. Márpedig van, mert nálam megállapították, hogy a szempirosodás, a fülzúgás, a fokozott nemi vágy és a fokozott, akaratom ellenére fönálló erektilitás, az időnkénti beszédgyorsulás, a talphomorúság megszűnése, a szívleállás, a hisztérikus hiszékenység és az ürülék tempótlan ürítése kizárólag egy és ugyanazon okra vezethető vissza, de ezt az okot egyelőre nem találják.

Mert nem akarják.

Ahhoz, hogy kísérletezhessenek rajtam, valami oknak mindig fenn kell állnia, és a legkézenfekvőbbben az áll fenn, amit nem találnak.

Először szívleállással hoztak be a kórházba. Igazából a szívleállás az alapbetegség, a többi mindig a szívleálláshoz kapcsolódott, úgy a szempirosodás, mint a fokozott erekció.

De már nem is ez a lényeg, hanem azok a gondolatok, amelyek a kórházi ágyon születnek bennem, amikor nem tudok aludni. Vagy csak fekszem ott és bámulom az ablakon át a felhőket, ami elég jó ahhoz képest, hogy nem kell nyugdíj-kiegészítésből dolgozni menni reggel, meg azon gondolkozni, hogyan viszem le a Balatonra nyaralni az unokákat. De most már tudom, hogy ennek soha nem lesz vége, mert nyertek valami pénzt az EU-nál a kísérletre, és most már el kell nekik költeni.

Néha megpróbálom kitalálni, mi lehet a kísérlet lényege, de a tanulmányi iskoláimmal nem állok valami komoly lábon, ezért csak arra tudok gondolni, hogy az energiatermeléshez van köze. Például hogyan lehetne hús év múlva energiát nyerni abból, hogy az ember mászkál. Kihasználták már a szelet, a tengert, a fényt, az atomot, de az ember még hátra van.

Amikor van egy kis időm, lejárók a kórház könyvtárába kölcsönözni, hátha rábukkanok valamire. Vannak ilyen tudományos közlönnyök, azokat szoktam fölvenni olvasni, de hogy ne nézzenek bolondnak a szobatársak, általában szexlapokba csomagolom őket. Először persze én is megnézem a szexlapot, különben megőrülnék a kíváncsiságtól, mielőtt elolvashatnám a tanulmányokat. Aztán kihúzom a fiókot és belecsúsztatom a tudományos közlönnyt a lapba, és

szépen az ablak felé fordulok vele úgy, hogy az egyik szemem az ajtón maradjon, mert ha ilyenkor jönne be a feleségem, szétverné a fejemen a lázgörbémet.

Már legalább fél éve nem voltunk együtt, nem is beszélünk a szexről, becsukja magára a fürdőszobaajtót, és titokban vetkőzik, és már a virágokat se úgy öntözi, hogy előrehajol. Bezzeg régen háromszor kellett meleg vizet cserélni a fürdőkádban, mire hajlandó volt lemászni rólam, mert azt szerette a legjobban, lebegni. Nem is értem, ahogy megöregedtünk, még jobban elértünk volna a fürdőkádban, de ahogy az első májfoltok megjelentek a hasán, először csak megfordult, és a fenekével verte a mellkasomra a hullámokat, aztán el-elmaradozott a fürdőkádból.

Szóval, szerintem azt akarják valahogy elérni, hogy az emberből termeljenek energiát, mikor mozog a gravitációban. Én nem tudom, mi az a gravitáció, engem nem vonz igazából ez a téma, de valamiért mégis azt érzem, tudatlanul is rá fogok jönni, miért kell nekem a kórház tornatermében körbe-körbe futni, mint egy cirkuszi lónak, miközben ilyen csipek lógnak ki a fejemből, és van, amikor fél órát is futtatnak, és csak akkor mondják, hogy mára elég lesz, Havranyek bácsi.

A vicc az, hogy engem nem is Havranyeknek hívnak, hanem Kányádi Kálmánnak, csak amikor az első éjszaka meghalt mellettem a Havranyek bácsi, akkor átfeküdtem az ő ágyába, meg a szekrényt is át pakoltam, mert az sokkal jobb ágy volt, mint az enyém, vastag, egyenes matraccal, az enyém meg mint a sírgödör, úgyhogy másnapról Havranyeknek hívtak, nem is érdekelte a nővéreket, hogy Havranyeket pár órája vitték le a hullakamrába, férfi férfi, az én koromban már ez így van.

Amikor a feleségem bejön és lehavranyekeznek előtte, már nem mondok semmit, csak azt, hogy van egy ilyen nagy kórházi színjáték, és abban én vagyok a Havranyek, mindenkinek tíz élete van, és aki nyer, az kap egy négynapos beutalót a parádsasvári gyógyüdülőbe. A feleségem attól kezdve elkezdett szurkolni, és nem telt el úgy látogatása, hogy meg ne kérdezte volna, hogy hány életem van még.

A nővérek meg ezen csodálkoztak, hogy beszélhet így a feleségem, mint egy macskával, amelyik folyton a talpára esik, és tíz élete van. A nővéreknek akkor azt mondtam, hogy van otthon egy ilyen családi társasjátékunk a feleségemmel, amiben mind a ketten tíz élettel indultunk még a házasságunk elején, és legutóbb veszítésre állt a feleségem, azért kérdezgeti mindig, hogy hány életem van, mert aki először veszíti el az összes életét, az fogja megváltani a spórolt pénzéből és a nyugdíjából a közös sírhelyet. És a játék szabályait is elmeséltem a nővéreknek, hogy például nem lehet olyat csinálni, hogy egy életet végigél két ember, és utána külön sírban nyugszanak, mert az ugyanis az egész játék értelmét vonná kétségbe. Mert ha már képesek voltak egy egész életen át együtt élni, és együtt csinálni mindent, reggelizni, aludni, felkelni, utazni, ugyanazt a levegőt szívni, ugyanazt a tévéműsort nézni egy életen át, és egészen végig ugyanazokat a dolgokat látni, ugyanazokra gondolni, akkor nem létezhet olyan szabály, ami megengedi, hogy ne egymás mellett fekdjenek és nyugodjanak, mint két teljesen egyforma ember.

Némelyik ápolónő még el is sírta magát, hogy micsoda nemes játékot folytatunk. Azt persze rossz szemmel nézték, hogy a fiókomban pornóújságot találtak

a takarításnál, de a takarítónők már csak ilyenek, semmit nem látnak és hallanak, csak mindent elmondanak. Én szépen megkértem az Ágotát, ezt az alacsony, kövér asszonyt, hogy csukja be a szemét, amikor a fiókomat fertőtleníti, de minden valószínűség szerint az egyiket nyitva hagyta. A szerencsétlenségben benne foglaltatott a szerencse, és a tanulmányt nem találta meg, tehát nem lapozgatott benne formás férfi hímtag után kutatva.

Amikor a talpam homorulata kiegyenesedett szívmegeállás közben, beültettek egy fémlapot a bőröm alá, hogy azzal detektálják majd a fémallergiámat, aztán másnap egy olyan készülékkel vizsgáltak, mint amilyennel a pénztárban szokták lepittyenteni az árakat a csokipapírról. Öt különböző embert küldtek be hozzám a vizsgálatra, az egyik úgy nézett ki, mint egy bankár, a másik mint egy nyúltenyésztő, a harmadik az egy ilyen kövér pénztárosnő volt, aki a hasával szokta visszalökni a kasszafiókot, a negyedik egy borotvált katonatiszt, azért mondom, hogy borotvált, mert megvágta magát a fülcimpa és a pajesz közötti érzékeny bőrfelületen, az ötödik pedig egy kalauzforma ember volt, a jobb kezében fogta a leolvasót, amelyen vagy tömör műanyag kesztyűt hordott, vagy műkeze volt.

A vizsgálat eredményéről persze nem mondtak egy szót se, csak hogy jól van, most már engedjen le, Havranyek bácsi, ma már nem lesz több vizsgálat, egészen nyugodtan megeheti a tökfőzeléket a gumifasírttal, és ha akarja, ma vacsorára alma és joghurt helyett körtét és tejfölt adunk. Ilyenkor azt kívánom, lenne inkább egy életem át tartó erekcióm, és repkednék körül selymes szárnyú pillangók.

Na, tényleg, arról még nem számoltam be. A fülzúgás meg a szempirosodás smafu, de a folytonos erekció az már valami. A nővérek is kivált tapintatossággal kezelték. Amikor leállt a szíven, ez a negyedik vagy ötödik alkalom volt, akkor az ágyékomon fölemelkedett a lepedő. Háromszor ütöttek ki az elektromos élesztőjükkal, és mind a háromszor négy köbcenti spermát lőttem a műtő plafonjára, pedig állítólag nálam már leállt a termelése. Először azt hitték, hogy az orvosgédek izetlenkednek, mint a múltkor az azonosításnál, amikor marionett bábót játszottak az elhunyttal. Félévisméltés és két héten át napi négy exhumálás volt a büntetésük.

Igazából csak két napon át volt erekcióm a szívleállást követően. Az orvosi kar konzíliumot tartott fölöttem, és körbeállták az ágyamat, hogy akkor most mit csináljunk magával, Havranyek bácsi, én meg hanyatt feküdtem az ágyékomon kiszögellő takaró alatt. Ha ezt mondjuk egy kuplerájban kérdezik, tudom rá a választ, de hat férfi és négy nő jelenlétében, akik ugyanolyan őszintén kérdezték, mintha a kuplerájban kérdezték volna, hogy akkor most mit csináljunk magával, Havranyek bácsi, nem tudhattam mit válaszolni. Az éjszakai ügyeletes nővér ott sétált a folyosón, és időnként benézett hozzám, hogy tart-e még az erekció, és azt is megkérdezte, kívánok-e valamit. Két napon át csak a szexre koncentrálni őszintősen, még hetven fölött is megviseli az embert, mikor is ennek voltaképpen örülni kellene. Aztán behívták a feleségem, hogy az majd elmasszírozza. Fél órát adtak neki, addig kitolták az ágygal együtt a többieket a szobából a folyosóra, és a feleségem elkezdett masszírozni. Kétszer lőttem bele a spermát a neoncső armatúrájába, de a merevedés nem múlt el. A feleségem azt mondta, hogy szívesen ráülne, de attól fél, hogy szétlövöm a méhét és a hasát, sőt, egyenesen

fejbe lövöm. Úgyhogy végül sírva ment haza, ekkora bánatot soha életemben nem okoztam a férfiasságommal. És végül valószínűleg ez a szenvedés indított meg, és aznap este végre a hasamon tudtam aludni. Az éjszakás nővér persze így is bejárt hozzám kérdezgetni, hogy nincs-e újra merevedésem, és leült az ágy szélére és a mosdatószivaccsal megtörölte a homlokomat és tarkómat, és azt mondta, aludjak szépen, és ne gondoljak többet a nőkre, meg semmire se, ami fölízgat, és akkor láttam a szája fölött egy fehér csíkot, és kiderült, hogy tejfölt vacsorázott kiflivel, mert gyerekkora óta az a kedvence, belemártogatja a kiflit a tejfölbe és leharapja a végét. Aztán lenyalta a szájáról a tejfölt és kiment.

Másnap reggel jöttek az orvosok, már a folyosó végéről hallottam a főorvos hangját, hogy van-e még merevedése a Havranyek bácsinak – nincs, az jó, nagyon jó. Mert később az is kiderült, hogy a főorvosnak három éve, egy autóbaleset óta nincs merevedése, nem volt bekötve, és a kivehető cédejátszóban szétört Mike Oldfield-lemez kettévágott egy létfontosságú idegpályát. Úgyhogy az én esetem különösen megviselte az orvosi identitásán át a személyes titkaiig mindent. Mert miért ne találhatná meg ő az okot, és akkor végre lecsatolhatná a derekáról az esténként felesége kedvéért fölcsatolt mű hímtagot, melynek plasztikus szilikontestével megtévesztésig hasonló élményben részesítette a feleségét, mint a baleset előtt, ám neki megalázó tornamutatvány volt, hiába próbálta szellemileg túltenni magát rajta, és gondolati erővel előidézni az ejakulációt. Állítólag olyan érzésről számolt be orvosi körökben, mintha egy nemi erőszakot élne át úgy, hogy mindkét szerepkört ő maga tölti be.

Úgyhogy amikor a szívleállásomat csak hisztérikus hiszékenység és tempótlan széketürítés kísérte, egyszerre lélegzett fel az orvosi kar, és boldogan hazudoztak előttem és boldogan mosták át fertőtlenítővel az összeszart műtőt.

A testemen végrehajtott kísérleteknek nem lehet más lényege, mint hogy a jövő illúziói között megteremtsék azokat a banális kapcsolatokat, amelyek a természet adta lehetőségek alapján létrejöhetnek, ám vajmi kevés az esélyük, hogy fönntartható változást eredményezzenek az emberi volumenben. Az én esetem extrém, ezzel tisztában vagyok, de ki ne álmodna egy olyan kétnapos libidóról, amely eltünteti az életből a gyakoriságokat, megszünteti a logikai összefüggéseket, és a személyes poklokhoz személyes poroltókat helyez ki. A jövő, kedves barátaim, az élményeinkben és a vágyainkban van, aki erre nemet mond, az soha nem fogja megérteni az állatokat.

Zságot András

Az utókornak

Ha hírneves íróvá válok, az utókor szeretné tudni, mennyit írok egy nap alatt. Nos, most elárulom ezt is, úgy, hogy minden nap végén odaírom a szöveghez, hogy hétfőhétfő vagy keddkedd, attól függően, melyik nap értem ott és akkor írásom végére.

Ennél szabadabban még nem éreztem magam, mert bármiről beszélhetek, csak az a fontos, hogy beszéljek, mérhessük le a terjedelmet. A minőséget most először nem lehet számon kérni rajtam.

Csak a XIX. század közepétől küzdenek a magyar tollforgatók azzal, fogyunk, kipusztulunk a németek és a szlávok ölelésében. Én is félek, természetesen, de harcolok is teljes elszánással, hogy megfordítsuk a kedvezőtlen folyamatokat.

Minden leírt magyar szó a túlélést jelenti, ha csak egyetlen picit perccel is, de sok leírt magyar szó aztán órákat, napokat, heteket, éveket, majd évtizedeket ad.

Most bebizonyíthatom, hogy méltó vagyok a magyar írói titulusra, ha egy nap alatt eleget írok, akkor felvételt nyerek ebbe a nem túlságosan bő társaságba, akik azzal foglalkoznak, hogy tollal a kezükben szerezzenek pár derűs percet olvasóinknak.

Az utókor nagyon sokat le tud majd szűrni abból, mennyit írok egy nap. Én úgy képzelem, ezt az írásomat ötszáz év múlva is olvassák, és élvezik a sok leleményt benne. Ötszáz év múlva csak abból, hogy bejelölöm, egy nap alatt mennyit írok, egy sereg következtetést vonnak majd le a politikai életről, a kultúráról, a sportról.

Nem írhatok mindenféle badarságot. Mégse vagyok szabad, lehet, hogy a XXI. századból ez az egyetlen írásos emlék marad fenn. Pedig a könyvesboltok polcai roskadoznak a terheiktől, üzenem, a könyvesboltok polcai roskadoznak a terheiktől.

Üzenem, hogy az utcák tele vannak hajléktalanokkal, mindennaposak az adósok lakásainak árverezései. Úgyse tudok miről írni, ha egyszer az utókornak szól, fessük le egyúttal a márt.

Ha a fő célom mégis az, hogy magamat láttassam, akkor gyorsan több műfajt kell elősorolnom, hogy megbizonyosodhasson az utókor, ömlik belőlem a szó, a tehetség.

Még mindig csak az első napnál járunk, és már írtam a könyvesboltok polcai-ról, a sok hajléktalanról.

Tájéleírás következik.

Tél van, havasak az utcák, ma sok hó esett. Hideg az idő, az emberek a legmelegebb ruháikat veszik fel, lassan februárt írunk.

A nap már lement.

Kitekintek az ablakomon, tízemeletes házak körül, egyikben barátságosan, másikban barátságtalanul égnek a lámpák. Az utcán is lámpák, alattuk sétálgatnak a kutyák gazdáikkal, sokan ilyen későn mennek haza a munkahelyükről.

Egy-két hónap, eltűnik a hó, minden szürke lesz újra, csak a házak lesznek színesek és néhány ember.

Szeretem a városi telet, néha látni vélek itt őzeket és morc vaddisznókat, az úttesteken átkelnek.

hétfőhétfő

A városokban is építenek hóembereket a gyerekek, de azt rögtön össze is rombolják. Minden iskola udvarán ott a széttört hóember.

A galambok fázósan szélvédett helyekre ülnek.

Most egy rövid novellát írok, ebből is következtethet az utókor egyre s másra. A XXI. században még egy nap alatt megírt az ember egy novellát, igaz, rövidet.

A lány ránézett a fiúra, de a fiú egy másik lányt figyelt.

A fiú mozdulatlanul ült a székén.

Mindkét lány kísértél a bárból, ahol a fiú üldögélt, a fiú most egyedül maradt, de hamarosan két új lány jött. A fiúnak mindkettő tetszett, ám csak az egyikkel beszélgetett.

Még egy rövid novellát írok.

Csendesen kanyargott az út autónk alatt, valamennyien fáradtak voltunk.

Somogy és Tolna megye határán egyszerre megálltunk. Forró napsütés.

Leültünk az árok szélére, kicseréltük véleményünket a gazdasági folyamatokról és törvényszerűségekről.

Nem messze tőlünk leállt egy Opel, füstölt, negyedóráig próbálkoztak az újraindítással.

– Mi nem segítünk nekik, sietünk, csak azért szálltunk ki, mert egy kis friss levegőre volt szükségünk.

Mentünk öt-hat kilométert, most a mi kocsinkban romlott el valami, csak álltunk, álltunk az út mentén, senki nem értett hozzá, fogalmunk se volt, hogy kell megszerelni.

Mígnem jött az az Opel, amelyet az út mellett hagytunk, amelyik füstölt, de amelyiket megjavítottak, s most utolért minket.

Nem is reménykedtünk benne, hogy megállnak és segítenek.

Rendesek voltak, megjavították az autónkat és nem kértek egy fillért sem.

Utolsó novellám.

Egy fiú udvarolt egy lánynak. Sokáig udvarolt, megszerették egymást, aztán összeházasodtak. Nem sok idő múlva a lány meghalt.

A fiú megint udvarolt. Egy másik lánynak. Ugyanúgy udvarolt, mint először. De most a lány nem ment hozzá a fiúhoz.

Miért, miért, vajon miért?

Cukrot eszem magában, állítólag így hamarabb meghalok.

keddkedd

Most csak arra kell összpontosítanom, hogy írjak, hogy lássák, milyen bőszerű volt a magyar 2010-ben.

szerdaszerda

Nemcsak népem, de magam nagyságát is bizonyítom azzal, ha sokat írok egy nap alatt.

csütörtökcsütörtök

péntekpéntek

szombatszombat

Ne gyalázzuk a magyart, vannak nálamnál jobb fiai is. Ők két nap alatt megír-
nak öt ilyen művet, mint ez a mostani.

Csak én vagyok erőtlen, minden életkedvemem kiszívta a napsugár és a téli
zimankó.

hétfőhétfő

Van egy város Magyarországon, annak közelében jártam egyetemre, a városon
mindig csak átutaztam, s nagyon boldog voltam odafele, amikor erre a bizonyos
településre értem, azt jelentette, hogy már nagyon kevés van hátra az útból.

Visszafelé viszont fordult a helyzet, ha megpillantottam a település határát
jelző táblát, elfogott a szomorúság, hogy még csak itt tartunk.

Igen, az én életem gyakran az ellentétek játéka miatt diszharmonikus, ezt már
egészen apró gyermekként megfigyeltem, el is panasztam a szüleimnek, de ők
azzal bátorítottak, nagyapám is állandó kétségek közt hánykolódott, sosem bírt
megnyugodni, aztán mégis megházasodott valahogy, és kilencvenöt évig élt, amit
én kétkedve hallgattam.

Nem azt hallgattam kétkedve, hogy kétségek közt hánykolódott a nagyapám,
csak azt, hogy kilencvenöt évig élt.

Most jött meg a kedvem az írásra, kár, hogy ez a nap is befejeződött.

kedd

Elmondhatatlanul kiemelkedő találmányom ez, hogy tudatom mindenkivel,
egy nap mennyit írok, például a pszichológusok is vizsgálódhatnak.

Már egy hete írom, most először nincs kedvem görnyedni a papiros felett,
eddig szorgalmas voltam, ma nem.

Nem tudom, mikor érek a végére.

szerdaszerda

Ezt bármikor befejezhetem, csak elegendő anyagot szeretnék szolgáltatni a
kutatóknak.

Az alkotáslélektant forradalmasítjuk.

S ez csak a kezdet, lesznek majd olyan művek, melyek nem napi, de órai és
perces bontásban segítenek a szépirodalmi produkciók befogadásában.

A művészek leírják, szomjasak-e, éhesek-e, és ezekből is lehet majd következ-
tetéseket levonni.

Ki tudja, más hány órát ír egy nap, de ha mondjuk hatot, lehet, hogy például
kétszer is elmegy vécére.

Én is voltam az imént.

Remélem olyan képeket is festenek majd példám nyomán, hogy lefotózzák
még akkor, amikor nincs készen, többször is, új távlatok.

Már a XIX. század közepe előtt is olvashattunk nemzethalálról, de ekkor még nem általános.

Rá szeretnék jönni, az emberi gyönyörűségek honnan erednek, hogy az én alkotásaim is részesüljenek. Egy regényt írni Gyönyörűség címmel, írás közben szép zenét hallgatni, szép verseket olvasni, különösen ízletes ételeket falatoztatni, szép festmények társaságában, a regényben felsorolni, hogy élek, mint a királyok, csupa kellem és jó modor, elmondani, hogy születik a szép, a szép társaságában.

De leírni a nyomort, a nélkülözést, a gúnyokat is, ha ez kell a csoda megszületéséhez.

Engem most nagyon kevés ember szeret. Sokkal kevesebb, mint amennyit várok.
csütörtökcsütörtök

Ha éjszaka felébredek, mindig elszomorodom, legszívesebben meghalnék, oly sok nehézség, nappal meg leírom éjszakai kilátástalanságaimat. Nincsenek itt antik műtárgyak, nincsenek, nincs itt békesség, ó, utókor, te majd megállapítod a korszakaimat, erre van kis esélyem, pedig még korszakaim se voltak, csak egyszer jobban, másszor kevésbé tépte vitorláimat a dörgő, dühöngő szél.

Mindent megmérnék annak érdekében, hogy tökéletességek kerüljenek ki tollaink alól, ha riogatnak, akkor is, lehet, hogy fél óra alatt tízmillióknak adhatunk örömet, akkor mérjük mindent!

Talán én se lennék annyira szomorú.

Csak a szerelem enyhítheti búmat.

péntekpéntek

Csak a gazdagság enyhítheti búmat.

szombatszombat

Csak a szerelem és a gazdagság enyhítheti búmat.

hétfőhétfő

Egyik nap se jó. Tanulságokat ismételtünk, mert lusták vagyunk a gondolkodásra.

Néha megrettenek azoktól a távlatoktól, melyeket sötétedéskor szemem elé idéz a démonok egyik őrnagya. Mindig arra a végkövetkeztetésre jutunk, már a múltban is csak én voltam az oka, hogy nem neveztek ki palotagrófnak vagy egy futballstadion fő-fő felügyelőjévé. Bárki meglátogathat kis szobámban, csak azt ismételtetem, az emberekből egy időre elegendő lett, főleg akkor, amikor szemem előtt vágta le egy férfi saját felesége fülét. Nem, én ilyen borzalmakra nem vagyok többé kíváncsi, ezért határoztam úgy, mindig lesz nálam annyi pénz, hogy felszállhassak a vonatra, bármikor elutazhatom a legapróbb faluba, ott felverek egy sátrat, egy-két hétig civilizációnak a színét se látom, megnyugszom.

Az utókorok. Az utókor elemez, többi írásomat is megnézi, vajon ott hány nap alatt írtam egy oldalt, amikor nem tudom, hogy aznapi körmölésnek mikor lesz vége, búcsúzóul még egy mondatot mindig írok, egy szép vagy érdekes mondatot, aztán álomra hajtom a fejem.

keddkedd

Igen. Repülhetsz dalom, utadra bocsátlak, újabb szeletet hasítottam ki a szívemből, ez a titok sem titok többé, holnap azt árulom el, milyen tollal írok, hol veszek bele betétet, mindent kikotyogok, hétfőhétfő, keddkedd, szerdaszerda.

Tóth Balázs Zoltán

Modernista törekvések a magyar fotográfiában

Míg az Amerikai Egyesült Államokban a piktorializmus, fotószeccszó néven 1895 környékén születik meg és határolódik el az akkor már egyre izmosodó amatőrizmustól, ezzel is deklarálva, hogy a fotóművészet más szinteken zajlik, addig Magyarországon az 1905 decemberében alakult Magyar Amatőrfényképezők Országos Szövetsége a piktorializmus eszköztárát és alkotói nyelvezetét jelöli meg művészeti célkitűzéseinek alapjaként. Ez, bár kimozdította a holtpontról a századvég műtermes sablonokba merevedett fényképészetét, és rengeteget tett a fotográfia elismertetéséért és fejlődéséért, az 1920-as évek végére már erősen meghaladottá vált, és az *„alapító tagok, a nagy öregek izlésvilága minden fotókiállításra rányomta a bélyegét. S mivel nemcsak kiállítók, hanem zsűritagok is voltak egyben, így a külföldről hozzánk eljutott irányzatok hazai hívei alig kaptak nyilvánosságot.”*¹

Jó példa erre a sajtósági hozzáállásra egyik, Magyarországról távozása után világhírré szert tett fotóművésznünk még itthon megtörtént esete: *„Azt hiszem '23-ban vagy '24-ben az Iparművészeti Múzeumban volt egy fotókiállítás, beküldtem négy képet. A legnagyobb meglepetésemre kaptam egy kártyát. Azt hiszem, hogy Fehérvárinak hívták a titkárt (...). »Nagyon kérjük, legyen szíves jöjjön föl, beszélni szeretnénk magával.« Bemegyek és azt mondja nekem, hogy szeretjük, amit csinál és elhatároztuk, hogy adunk magának egy ezüstérmét, de kérjük, hogy csinálja meg bromoilban². Erre azt mondom, nagyon kedves maguktól, de a bromoil az egy imitációja a gravure-nek meg a grafikának, ahogy én csinálom, az fotografikus. Nagyon sajnálom, én azt soha életemben nem csináltam és nem is fogom csinálni. »Akkor nem tudjuk adni az ezüstérmét.« Mondom nagyon kedves maguktól, de ez az én meggyőződésem és én ebbe az irányba dolgozom. »Akkor csak egy diplomát tudunk adni.« Mondom, nagyon kedves maguktól, adnak, amit akarnak. És ezzel otthagytam.”*³ Kertész, mint az idézetből is kiderül, nem állt semmilyen modernista törekvés hatása alatt, hanem csak azt művelte, amit számára a fényképészet jelentett: a fotográfiát fotografikus eszközökkel kell létrehozni, annak saját törvényszerűségei szerint, nem pedig más, már létező képzőművészeti módszert utánozva. Tette mindezt alkotói megérzésből, és helyesen, hiszen

1 Győri Lajos: *Műzsák Múzeumi Magazin*, XVIII. évfolyam, 3. szám, 1987.

2 Bromoil: brómolaj nyomat, a nemes eljárások egyike, kivitelezése roppant bonyolult, eredménye festőies hatást keltő egyedi fotografikus kép.

3 Lugosi Lugó László: *Beszélgetés André Kertésszel 1981. január 13-án, New York Cityben*, 8. old., MFM kéziratár.

1923–24 környékén az Egyesült Államokban már a Straitgh Photography-nek nevezett irányzat is működésének 8. évét ünnepelte, tőlünk nyugatra pedig szárnyait bontogatta az új tárgyilagosság irányzata. A történet kerekességéhez hozzátartozik, hogy az akkor még Kertész Andor 1924-ben Párizsba költözött, és hamarost egyike lett a modern fotográfia nemzetközi ikonjainak.⁴

A piktorializmus, melynek szerepe, mint említettem, nagyon fontos a fotográfia történetében, a modernista törekvések kezdetének is tekinthető, abban az értelemben, hogy kezdetben progresszív műfaj volt: „és ekkor született meg a fotóművészeti kiállítás, ahol a képeket nem a padlótól a plafonig pakolták a falra, mint az amatőrök klubjaiban és szalonjaiban, hanem úgy, ahogyan ma is elvárjuk: egymás mellett, a megfelelő paszpartuban és keretben, ügyelve még a fal színére is, s különös gondot fordítva a képek megvilágítására.”⁵

A Magyarországon példátlan befolyást és hatalmat nyert festőiesség még a negyvenes-ötvenes években is fel-felbukkant néhány kiállításon, sőt a háború utáni szocialista realizmus fotográfiai stílusirányzatában is tovább élt⁶. Ám ez a stílusirányzat, akárcsak külföldön, itthon is kitermelte ellenirányzatát/-atait.

Mik voltak a főbb jellemzői a fényképről való gondolkodás új útjainak?⁷ Elsősorban a szokatlan perspektívahasználat, a téma megválasztásának szabadsága: értelmet és „képjosultságot” nyertek olyan tárgyak, témák, melyek előtte nem: a világban létező másodlagos dolgok, tárgyak felfedezése által, azok sajátos megvilágításával, kiemelésével, valóságos környezetükből kiszakítva, új kontextusba helyezve izgalmas képi metaforák jöttek létre, melyek új mikrovilágok kapuit nyitották meg.⁸

A modernizmus úgymond 1931-ben „robbant be” a magyar művészeti életbe; a fotográfiában ekkor a magyaros stílus⁹ névre hallgató irányzat volt az uralkodó. Bár az ebben a stílusban alkotók valóban megváltoztatták a fotográfiai műtárgy printing szintaxisát, a nemeseljárások helyett a tükörfényes, többnyire 30×40-es zselatinos ezüst nagyításokat preferálták, de népies témaválasztásuk, idealizáló ábrázolásmódjuk, az ellenfény tudatos használata és a különböző képlágyító módszerek használata, valamint a „gyöngyösbokrétás” hangulatra való törekvés miatt is inkább a magyarországi piktorializmus egyfajta alakváltozatának tekintem azt, minthogy bármilyen modernista törekvés zászlaja alá soroljam.¹⁰ A már említett „berobbanás” Helmar Lerski külföldön is nagy hatású könyvével, a *Köpfe de Altags*

4 S tette ugyanezt Moholy-Nagy László, Martin Munkácsi, Kepes György és még sorolhatnánk.

5 Szilágyi Sándor: *Meghatározások*, <http://beszelo.c3.hu/02/06/15szilagyi.htm>

6 Igaz, a magyaros stílus által magáévá tett stílusjegyeken keresztül.

7 Ebben az írásban a fotográfiát megtermékenyítő főbb irányzatokat ismertetem, az avantgárd izmusok influenciájának bemutatásától most eltekintek.

8 A húszas, harmincas években európai fotográfia megújulását legfőképpen két „iskola”, a Bauhausnak nevezett építészeti, iparművészeti, képzőművészeti iskola, melyben a fotónyelvet megújítása elsősorban Moholy-Nagy László nevéhez fűződik, és a Neue Sachlichkeit irányzata határozta meg.

9 Lásd: Kincses Károly: *Mítosz vagy siker? A magyaros stílus*. Magyar Fotográfiai Múzeum, 2001.

10 Vö.: Szilágyi Sándor: *A magyar paradoxon*. In: <http://www.c3.hu/~saci/fotokultura.hu/galeria/02.magyarparadoxon.PDF>

révén történt meg. Olyannyira nagy figyelmet érdemelt ki az ebben a műben érzékelhető újszerű látásmód, hogy még Kosztolányi Dezső is méltatta a *Nyugat* hasábjain, s ami talán a mi szemszögünkben még ennél is fontosabb: Hevesy Iván, talán az első magyar fotóesztéta e könyv kapcsán írta meg első publikációját¹¹, amely a fotográfia elméletével foglalkozott. Az irányzat, melyet e mű képviselt, a Neue Sachlichkeit néven volt ismeretes, melynek magyar fordítása: új tárgyilagosság¹². Hevesy lett a legnagyobb propagálója a modernizmusnak, és a soron következő, nem kisszámú, fotóelméleti publikációját nagyrészt saját képeivel illusztrálta, és ezekkel beírta magát a magyar fotóművészet történetébe is. Az sem elhanyagolható tény, hogy felesége, Kálmán Kata 1937-ben Móricz Zsigmond előszavával megjelent *Tiborc* című fotóalbuma a Lerski által lefektetett esztétikai alapokból építkezik.

Miképpen külföldön, úgy Magyarországon is, aki a huszadik század elején kezdett el fényképezéssel foglalkozni, kisebb vagy nagyobb mértékben, de munkásságában volt egy piktorialista korszak. Míg Nyugaton az alkotók, ha szakítottak a festőiességgel művészetükben, s a tiszta fotográfiát tették meg művészeti alapvetésükként, akkor teljes egészében szakítottak: életművükben az „elválás” pillanatától már nem volt kimutatható semmi, ami előző alkotói korszakukra emlékeztetne, egyet kivéve: a fotográfiai nyersanyag mesteri megmunkálását; ugyanolyan műgonddal nagyították és installálták ugyanis brómezüst zselatinos nagyításait, miképpen tették azt a nemes eljárással készült nyomataikkal. Magyarországon a képlet nem volt ilyen egyszerű, az alkotók életműveiben nem lehet vegytisztán elkülöníteni a stílushasználatokat¹³, hiszen felváltva használták azokat, egy-egy kiállítás, pályázat kedvéért még a leghaladóbb szellemű fotóművészeink sem átaláltak azokhoz a stíuselemekhez visszanyúlni, melyek a közönség köreiben nagyobb sikernek örvendhettek.

Pécsi József konzekvens maradt, ő, mint majd az életrajzában is olvashatják, a magyarországi piktorializmus nagymestere volt, de haladt a korszellemmel, és 1935-ben festőies alkotói periódusát és a piktorialista fotográfiákat is nemes egyszerűséggel romantikus pepecselésnek nevezte: „*Amit évtizedeken át műveltek művészi fényképezés ürügye alatt, azt ma már tudjuk, hogy nem volt a fényképezés igaz arculata. Jó technikájú és jó ízlésű amatőrök és szakemberek romantikus pepecselése. Valljuk be – számosan estünk abba a hibába, hogy régi festmények kompozícióját és hangulatát varázsoljuk művészi fényképeinkbe.*”¹⁴ Talán pontosan ez az éles meglátás

11 Hevesy Iván: „*A mindennapos fejek*”. In: Korunk, 1931. 3. 214–216. old. Vö.: Baki Péter: „*A Neue Sachlichkeit a fotóművészetben*”. Fotóművészet, 2005/1–2., 115. old.

12 „*A német Neue Sachlichkeit kifejezés a sachlich (jelentése: tárgyilagoss) melléknévből és a keit főnévképző összevonásából jött létre. A szókapcsolat magyarra való átültetésének két variációja is létezik, az egyik az új tárgyilagosság, a másik az új tárgyiasság. Szerencsésebb új tárgyilagosságnak fordítani a stílusmegjelölést, mivel egy szemléletmódról van szó és nem csupán arról, hogy új tárgyak jelennek meg a képeken; bár ez önmagában igaz is.*” In: Baki Péter: id. mű.

13 A *Forrás* tavaly nyári számában bemutatott – ezért most nem részletezett – ugyancsak a modernista nyelvezetet – legfőképpen a Bauhaus hatása alatt álló – használó szociofotó némely képviselőjére is igaz ez. Vö.: Simon Mihály: „*Szociofotó*”. In: *Összehasonlító Magyar Fotótörténet*, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2000, 175. old.

14 Pécsi József: „*Kiállítási képek kritikája*”. In: *Különfélék, összegyűjtött írások a fotográfiáról*, Intera könyvek, 1999, 149. old.

– hangsúlyozom, ekkoriban sok kortárs elitélően gondolkodott az új tárgyilagosságról – és alkotói szellem is az oka, hogy Hevesy, aki amúgy társaságkerülő ember volt, ha fotográfussal beszélgetett, azt többnyire Pécsi Józseffel tette¹⁵.

Pécsi József konzekvens stílushasználatával jelen írásban Máté Olgát gondolom párhuzamba állíthatónak. Pályája során ő is hasonló utakat járt be, Németországban Dührkoopnál és Perscheidnél tanult a huszadik század elején, a piktorialista stílben létrehozott munkássága megkerülhetetlen, de a harmincas években elkezdett és végigvitt modern nyelvezetével is fontosat alkotott. *„Máté Olga a másik véglet. Ő túllépett az anyagszerű ábrázolás fényes külsőségein. (...) Máté felfedezésre kínál egy mindennapi tárgyat anélkül, hogy megzavarná a piktorialista meszterkéltség.”*¹⁶

A negyedik alkotó dr. Bárány Nándor, aki elméleti optikus, szakíró, műegyetemi tanár, katona és kiváló fotóművész is volt egy személyben. A magyar fotográfiai szakirodalom az új tárgyiaság egyik első képviselőjeként tartja számon; fényképeivel elsősorban elvont fogalmak képi megfogalmazására törekedett; munkásságára végig a modernizmus a jellemző, annak több vonulata is „beoltotta” alkotói attitűdjét.

Az eddig tárgyalt alkotók mind egyénileg vitték végbe a modernista „áttörést” az EMAOSZ-szal és a magyaros stílussal szemben. A modernista szemlélet úgymond 1937-ben ért be annyira itthon¹⁷, hogy egy kisebb alkotói csoport, megelégedvén a fentebb említett szövetség egyeduralmát a magyar fotós közéletben, kivált belőle, és a nevével is jelezve irányultságát, megalapította a Modern Magyar Fényképezők Csoportját Kinszki Imre vezetésével, mely teljes mértékben az új tárgyilagosság és a Bauhaus addigi eredményeit tette meg alapnyelvének. Ők szervezték 1937-ben a Daguerre centenáriumi fényképkiállítást, melyre a modern stílben alkotók képeit állították ki. Hevesy Iván távol maradt a kiállítástól, melyet levelében azzal magyarázott Kinszkinék, hogy bár becsülendő a törekvése, de nem érzi, hogy szakított volna a kiállítási metódusában az elődökkel, hiszen a sok résztvevős, és kiállítóktól csak egy-kettő képet közlő megnyilvánulás csak katyvaszt és színes seregszemat eredményez, nem elegendő a modernista szemlélet teljes megmutatására. Egy-két neves kiállító több munkája jobb és elvűbb megmutatkozást eredményezett volna: *„A fotóművészet sohasem fogja művészet voltát elismertetni, ha mindig csak tömegekben vonul fel, összerosott egyéniségekkel, szerzőnként 1-2 képpel, ami gyakran kelti fel a szemlélőben azt a gyanút, hogy nem művészi munkákkal áll szemben, hanem igyekvő dilettánsok véletlen sikerüléseivel...”*¹⁸

Bár a magyar fotóművészet fejlődése 1945 után egy kis időre megtorpant, és ez az ismert kultúrpolitikai történések, valamint a hosszas elszigeteltség miatt

15 *„Balogh Rudolfot, bár a magyaros irányzat vezető egyénisége volt, szerette a tehetségéért. De barátkozni inkább a művelt, haladóbb szellemű Pécsi Józseffel barátkozott.”* Részlet Kálmán Kata kéziratosszéletrajzából. In: Kincses Károly: *Hevesy Iván és Kálmán Kata könyve*, Magyar Fotográfiai Múzeum – Glória Kiadó, 1999, 42. old.

16 Simon Mihály: *Összehasonlító Magyar Fotótörténet*, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2000, 142. old.

17 Hozzá kell tenni, hogy nagyon megkésve történt mindez.

18 *Hevesy Iván levele Kinszki Imréhez*. In: Kicsatári Mariann: *Kinszki Imre (1901–1945)*, MFM kéziratár, 9. old.

is megtorpant egy időre, az 1945 előtt kialakult és egymást befolyásoló, vitákat gerjesztő irányzatok nem múltak ki sterilen. Hasznosítható eredményeiket felhasználták és használják ma is, bár konkrétan a kortárs fotóművészeti tendenciák közül nem mutatható ki megfeleltethetőség egyik eddig tárgyalt alkotói móddal sem.

Az érdekessége miatt fontos azonban megemlíteni, hogy a fotográfia túlzott technicitása ellenében az elmúlt évtizedben néhány alkotó a fotográfia kézműves korszakának a technikáit kezdte használni, kiábrándulván a fotográfiai tömegtermelés kétes eredményeiből; visszatértek az alkímia és az egyszeriség meditatív aktusába.

Életrajzok:

Pécsi József (Budapest, 1889. április 1. – Budapest, 1956. október 7.)

A magyar fotográfia aranykorszak mestere és talán a legsokoldalúbb egyénisége, a müncheni Állami Fényképészeti Szakiskolában, Dührkoop tanítványaként végzett 1910-ben, az első magyarként kapta meg az akkor legrangosabb szakfényképészeti kitüntetést, a Dührkoop-érmet. Innentől kezdve rengeteg érmet, oklevelet kapott: 1940-ig 17 nagydíj, köztük 5 aranyérem, 5 ezüstérem és számos egyéb trófea övezte pályafutását; elismert volt itthon és külföldön egyaránt. 1911-ben nyitotta meg műtermét Budapesten. A magyar fotográfusképzés megalapítója: a Budapesti Iparművészeti Rajziskolában létrehozta a fotótagozatot; 1920-as eltávolítása után annak utódintézményében, a Szépművészeti Líceumban tanított 1946–48 között. 1922 után a Budapesti Fényképész Ipartestület alelnöke, tanára és a mestervizsga-bizottság elnöke, szaklapjának, a *Magyar Fotográfia*nak szerkesztője, végül az Ipartestületi Szék elnöke.

Műgyűjtő és zenész, kereső-kutató alkotó, és feltaláló, aki mesterként művelte az összes nemes eljárást, de a harmincas években eljutott az új tárgyiasság, a kassáki képarchitektúrák tanúságainak felhasználásáig is. A magyar reklámfotográfiában iskolateremtő egyéniség, de a portré-, akt- és zsánerfotográfiai is kiemelkedő jelentőségűek.

Nevét a mai Manó Ház szakkönyvtára, fotográfiai díj és ösztöndíj, valamint a volt Dorottya utcai műteremházának falán emléktábla őrzi.

Máté Olga (Szigetvár, 1879. január 3. – Budapest, 1965. április 5.)

Portréfényképész, aki 1899-ben önálló műtermet nyit Budapesten. 1907-től két évig Berlinben és Drezdában folytat fotográfiai tanulmányokat Perscheidnél és Dührkoopnál. 1911-től a *Fény* című fotográfiai szaklap munkatársa. 1912-től egy új műtermet nyitott, amely immáron a fontos értelmiségiek találkozóhelyeként is működött, barátainak mondhatta a Vasárnapi kör tagjait: Mannheim Károlyt, Hauser Arnoldot, Balázs Bélát, Lukács Györgyöt is. Férje Zalai Béla filozófus volt, aki az első világháborúban vesztette életét. 1912-ben Pécsi Józseffel nyert aranyérmet, munkásságát számos pályázaton ismerték el. Művészete a klasszikus műtermi portré-fotográfiától a táncfelvételeken keresztül a harmincas évekre eljutott a Bauhaus stílusában elkövetett építészeti, valamint csendéleti fotográfiáig. Önálló monográfiája E. Csorba Csilla tollából 2006-ban jelent meg.

Bárány Nándor (Kisbér, 1899. május 31. – Budapest, 1977. október 6.)

Elméleti optikus, szakíró, gépészmérnök, műegyetemi tanár, az MTA levelező tagja, valamint az *American Photography Honorable Mention* díjas fotóművésze. Az ő nevéhez fűződik egy lány rajzú lencserendszer megalkotása 1932-ben, melyet Hafár néven a HAFA forgalmazott; elsőként sikerült neki Magyarországon reflexcsökkentő T bevonatot előállítani. Gyakorló fotóművészként szívesen kísérletezett, az új tárgyiasság egyik első magyarországi képviselőjeként tartjuk számon, aki elsősorban elvont fogalmak képi megjelenítésére törekedett. Szakirodalmi munkássága is jelentős, az *Optikai műszerek elmélete és gyakorlata* című hatkötetes munkája (1947–1956) mind az optika, mind a fotográfia összefoglaló jelentőségű műve. 1931–39 között 18 díjat nyert külföldi kiállításokon, 1951-ben Kossuth-díjjal ismerték el munkásságát. Önálló monográfiája *A tudós fotós, Dr. Bárány Nándor* címmel Fejér Zoltán tollából jelent meg 2009-ben a Magyar Fotográfiai Múzeum kiadásában.

Hevesi Iván (Kapuvár, 1893. december 7. – Budapest, 1966. január 29.)

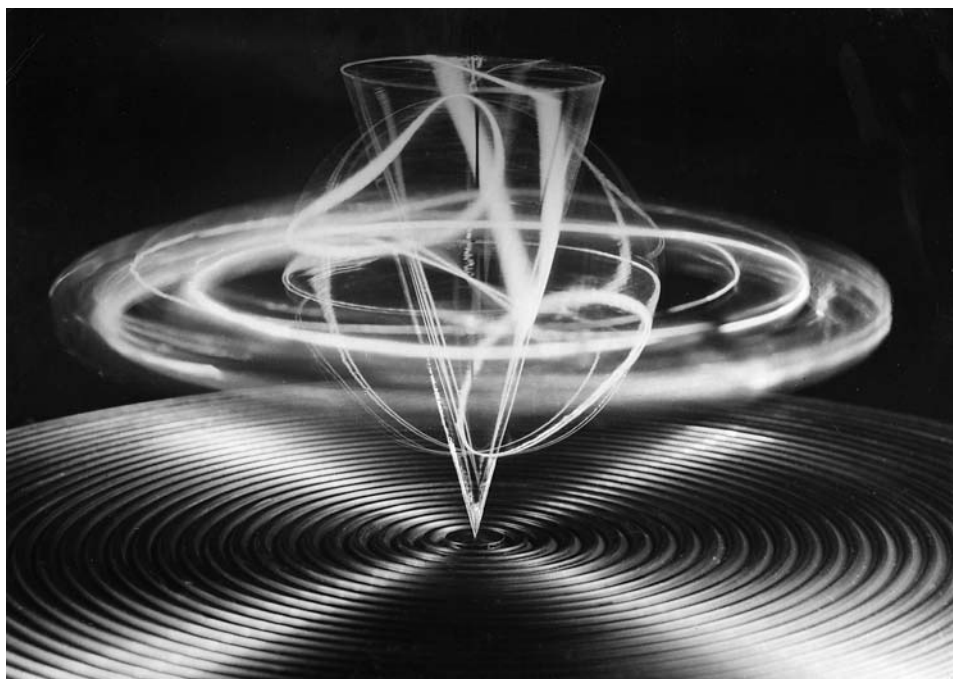
A két világháború közötti időszak egyik legmeghatározottabb film- és fotókritikusa, esztétája és tanítója. Az avantgárd izmusok első kötetbe foglalója itthon. Mindkét művészeti ágról alapvető jelentőségű és pótolhatatlan művet írt: *A filmművészet esztétikája és dramaturgiája* címmel a filmről, a *Modern fotóművészet* címen pedig a fotóról vallott nézeteit rendezte kötetbe. Az utóbbi a piktorialista fotóművészet megítélésében már meghaladott, de minden más vonatkozásában megállja a helyét napjainkban is. Megkerülhetetlen fotóelméleti munkássága mellett a gyakorlati fotográfia területén is jelentőset alkotott, könyveit saját munkáival illusztrálta.

Kinszki Imre (Budapest, 1910. március 10. – Sachsenhausen, Németország, 1945)

Jelentős irodalmi, filozófiai és természettudományos munkássága mellett kiemelkedő fotográfus is. A húszas évek második felében publikációi jelentek meg többek között a *Nyugatban*, a *Huszádik században* és az *Aurórában* is. 1931-ben nyert felvételt a Magyar Amatőrfényképezők Országos Szövetségébe. A *Fotóművészeti Hírek* 1932-es számában *A múlt árnya* címmel adja közre írását, melyben a hagyományos – a MAOSZ által is képviselt – értékeket támadja, s határozottan foglal állást az „új fényképezés” mellett, mely a „Neue Sachlichkeit”-hez áll közel. Ennek betetőzése az 1937-ben létrejövő Modern Magyar Fényképezők Csoportja. Olyan külföldi lapokban is publikált képeket, mint az *American Photography*, a *Studio* és a *Popular Photography*.

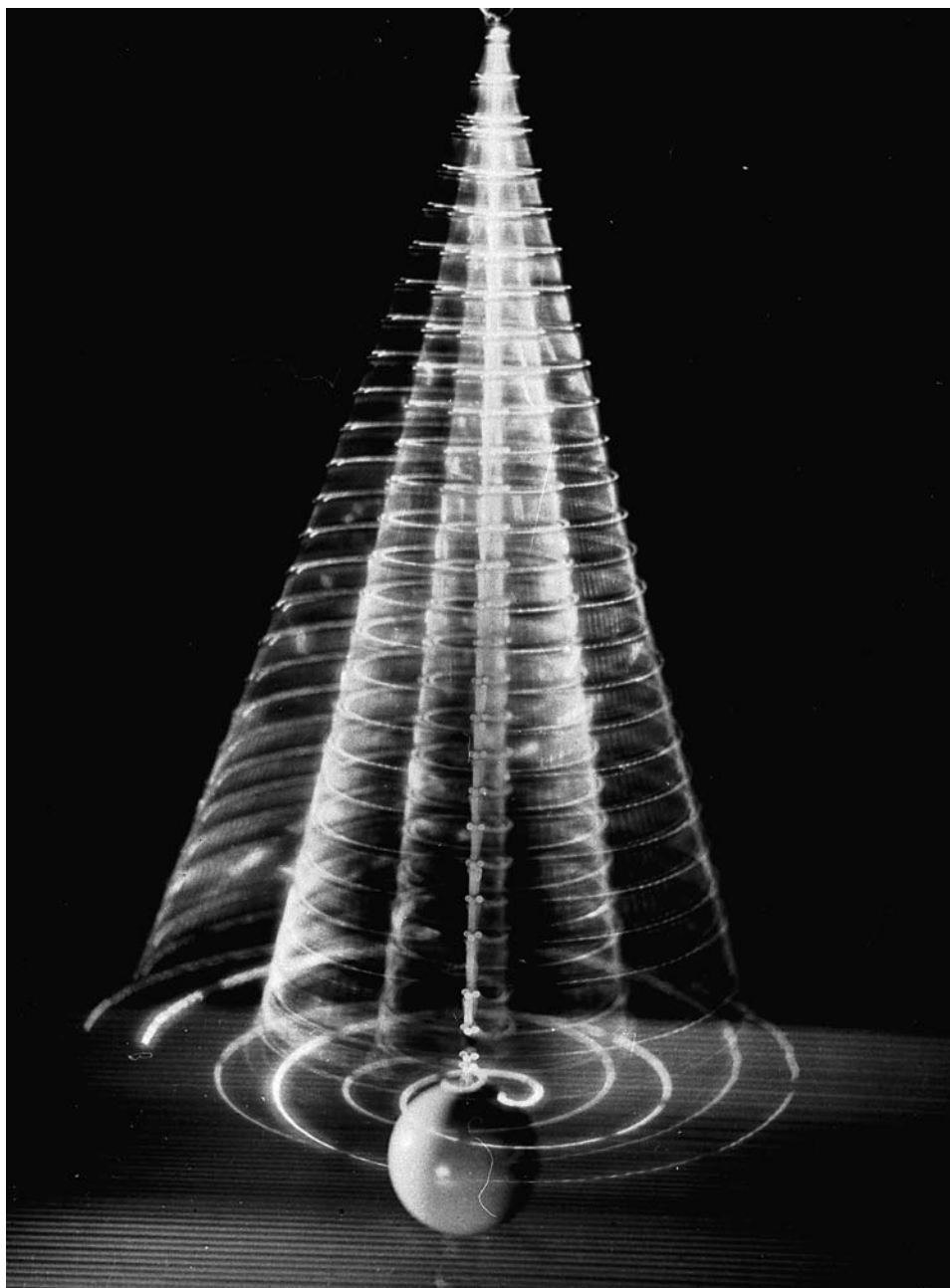
Bárány Nándor: Egyensúly, 1936

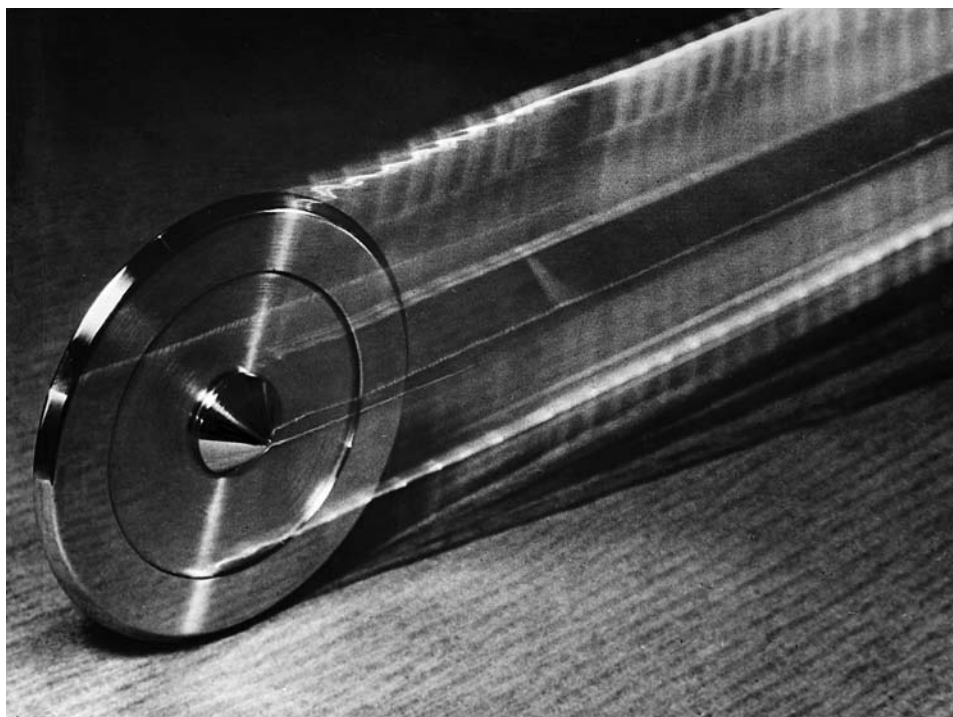
Bárány Nándor: Forgástestek, 1934

Bárány Nándor: Mozgáskompozíció, 1935

Bárány Nándor: Ingamozgás, 1936

Bárány Nándor: Sebesség, 1934

Máté Olga: Csendélet tojással, gombával, 1930 k.

Máté Olga: Strand, 1930 k.

Máté Olga: Múteremben ülő nő portréja (Haár Irén), 1930 k.

Máté Olga: Halászhajó-kikötő, 1928 k.

Pécsi József: Strandon, 1935

Pécsi József: Avantgárd, 1932 k.

Pécsi József: Kaktuszok, 1932 k.

Pécsi József: Terített asztal, 1930 k.

Pécsi József: Műteremben, 1932 k.

Kinszki Imre: Perspektíva (Nagyvárosi égbolt), 1932 k.

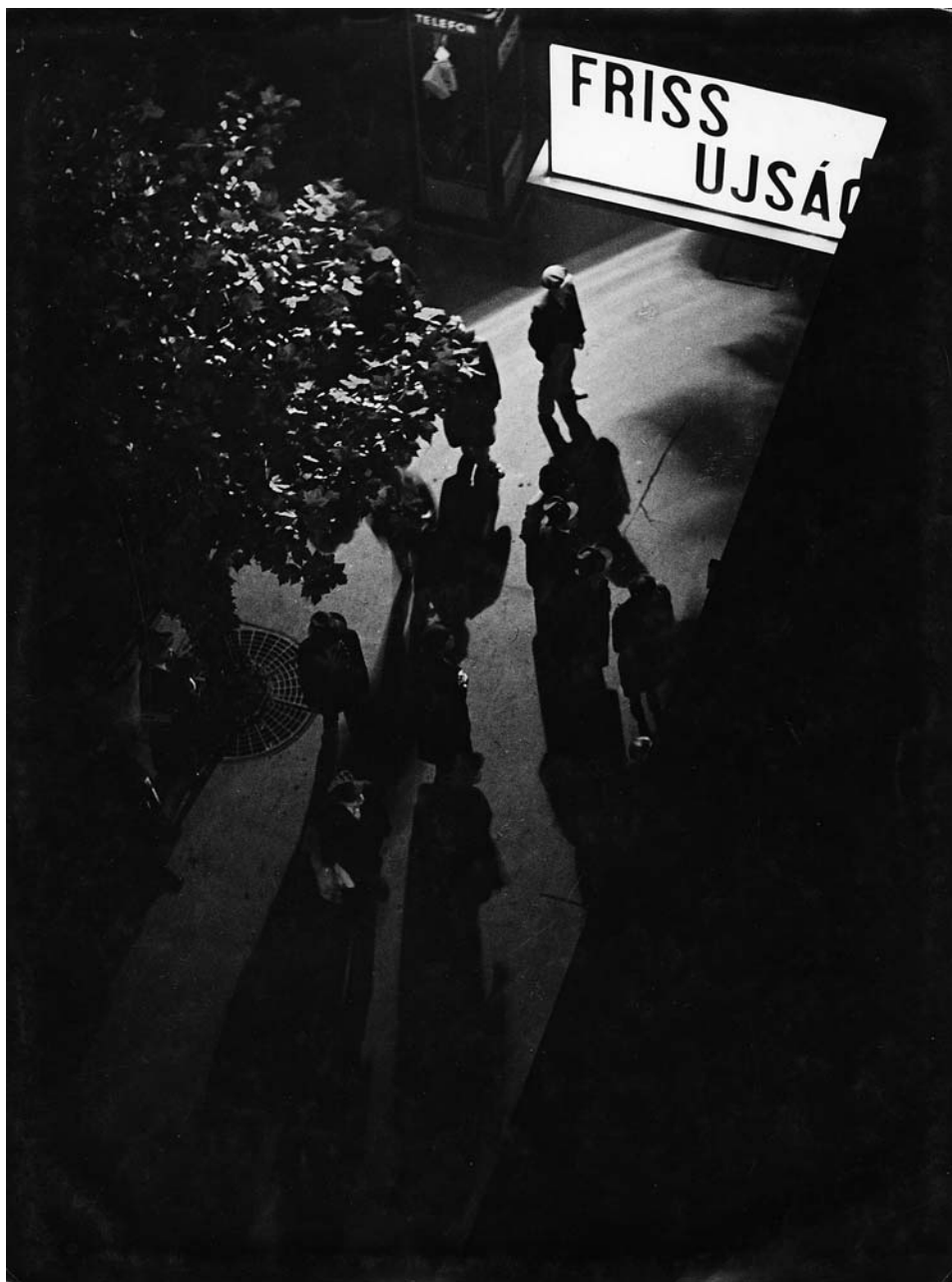
Kinszki Imre: Sámli előtt, 1935 k.

Kinszki Imre: Szállítás, 1934 k.

Kinszki Imre: Villamosmegállóban (Budapest), 1937 k.

Kinszki Imre: Esti hírek, 1935

Kinszki Imre: Korlát, 1937

Kinszki Imre: Eszmélet, 1935

Tóth Balázs Zoltán

Modernista törekvések a magyar fotográfiában

Míg az Amerikai Egyesült Államokban a piktorializmus, fotószeccszó néven 1895 környékén születik meg és határolódik el az akkor már egyre izmosodó amatőrizmustól, ezzel is deklarálva, hogy a fotóművészet más szinteken zajlik, addig Magyarországon az 1905 decemberében alakult Magyar Amatőrfényképezők Országos Szövetsége a piktorializmus eszköztárát és alkotói nyelvezetét jelöli meg művészeti célkitűzéseinek alapjaként. Ez, bár kimozdította a holtpontról a századvég műtermes sablonokba merevedett fényképészetét, és rengeteget tett a fotográfia elismertetéséért és fejlődéséért, az 1920-as évek végére már erősen meghaladottá vált, és az *„alapító tagok, a nagy öregek izlésvilága minden fotókiállításra rányomta a bélyegét. S mivel nemcsak kiállítók, hanem zsűritagok is voltak egyben, így a külföldről hozzánk eljutott irányzatok hazai hívei alig kaptak nyilvánosságot.”*¹

Jó példa erre a sajtósági hozzáállásra egyik, Magyarországról távozása után világhírre szert tett fotóművésznünk még itthon megtörtént esete: *„Azt hiszem '23-ban vagy '24-ben az Iparművészeti Múzeumban volt egy fotókiállítás, beküldtem négy képet. A legnagyobb meglepetésemre kaptam egy kártyát. Azt hiszem, hogy Fehérvárinak hívták a titkárt (...). »Nagyon kérjük, legyen szíves jöjjön föl, beszélni szeretnénk magával.« Bemegyek és azt mondja nekem, hogy szeretjük, amit csinál és elhatároztuk, hogy adunk magának egy ezüstérmét, de kérjük, hogy csinálja meg bromoilban². Erre azt mondom, nagyon kedves maguktól, de a bromoil az egy imitációja a gravure-nek meg a grafikának, ahogy én csinálom, az fotografikus. Nagyon sajnálom, én azt soha életemben nem csináltam és nem is fogom csinálni. »Akkor nem tudjuk adni az ezüstérmét.« Mondom nagyon kedves maguktól, de ez az én meggyőződésem és én ebbe az irányba dolgozom. »Akkor csak egy diplomát tudunk adni.« Mondom, nagyon kedves maguktól, adnak, amit akarnak. És ezzel otthagytam.”*³ Kertész, mint az idézetből is kiderül, nem állt semmilyen modernista törekvés hatása alatt, hanem csak azt művelte, amit számára a fényképészet jelentett: a fotográfiát fotografikus eszközökkel kell létrehozni, annak saját törvényszerűségei szerint, nem pedig más, már létező képzőművészeti módszert utánozva. Tette mindezt alkotói megérzésből, és helyesen, hiszen

1 Győri Lajos: *Műzsák Múzeumi Magazin*, XVIII. évfolyam, 3. szám, 1987.

2 Brómoil: brómolaj nyomat, a nemes eljárások egyike, kivitelezése roppant bonyolult, eredménye festőies hatást keltő egyedi fotografikus kép.

3 Lugosi Lugó László: *Beszélgetés André Kertésszel 1981. január 13-án, New York Cityben*, 8. old., MFM kéziratár.

1923–24 környékén az Egyesült Államokban már a Straitgh Photography-nek nevezett irányzat is működésének 8. évét ünnepelte, tőlünk nyugatra pedig szárnyait bontogatta az új tárgyilagosság irányzata. A történet kerekességéhez hozzátartozik, hogy az akkor még Kertész Andor 1924-ben Párizsba költözött, és hamarost egyike lett a modern fotográfia nemzetközi ikonjainak.⁴

A piktorializmus, melynek szerepe, mint említettem, nagyon fontos a fotográfia történetében, a modernista törekvések kezdetének is tekinthető, abban az értelemben, hogy kezdetben progresszív műfaj volt: „és ekkor született meg a fotóművészeti kiállítás, ahol a képeket nem a padlótól a plafonig pakolták a falra, mint az amatőrök klubjaiban és szalonjaiban, hanem úgy, ahogyan ma is elvárjuk: egymás mellett, a megfelelő paszpartuban és keretben, ügyelve még a fal színére is, s különös gondot fordítva a képek megvilágítására.”⁵

A Magyarországon példátlan befolyást és hatalmat nyert festőiesség még a negyvenes-ötvenes években is fel-felbukkant néhány kiállításon, sőt a háború utáni szocialista realizmus fotográfiai stílusirányzatában is tovább élt⁶. Ám ez a stílusirányzat, akárcsak külföldön, itthon is kitermelte ellenirányzatát/-atait.

Mik voltak a főbb jellemzői a fényképről való gondolkodás új útjainak?⁷ Elsősorban a szokatlan perspektívahasználat, a téma megválasztásának szabadsága: értelmet és „képjosultságot” nyertek olyan tárgyak, témák, melyek előtte nem: a világban létező másodlagos dolgok, tárgyak felfedezése által, azok sajátos megvilágításával, kiemelésével, valóságos környezetükből kiszakítva, új kontextusba helyezve izgalmas képi metaforák jöttek létre, melyek új mikrovilágok kapuit nyitották meg.⁸

A modernizmus úgymond 1931-ben „robbant be” a magyar művészeti életbe; a fotográfiában ekkor a magyaros stílus⁹ névre hallgató irányzat volt az uralkodó. Bár az ebben a stílusban alkotók valóban megváltoztatták a fotográfiai műtárgy printing szintaxisát, a nemeseljárások helyett a tükörfényes, többnyire 30×40-es zselatinos ezüst nagyításokat preferálták, de népies témaválasztásuk, idealizáló ábrázolásmódjuk, az ellenfény tudatos használata és a különböző képlágyító módszerek használata, valamint a „gyöngyösbokrétás” hangulatra való törekvés miatt is inkább a magyarországi piktorializmus egyfajta alakváltozatának tekintem azt, minthogy bármilyen modernista törekvés zászlaja alá soroljam.¹⁰ A már említett „berobbanás” Helmar Lerski külföldön is nagy hatású könyvével, a *Köpfe de Altags*

4 S tette ugyanezt Moholy-Nagy László, Martin Munkácsi, Kepes György és még sorolhatnánk.

5 Szilágyi Sándor: *Meghatározások*, <http://beszelo.c3.hu/02/06/15szilagyi.htm>

6 Igaz, a magyaros stílus által magáévá tett stílusjegyeken keresztül.

7 Ebben az írásban a fotográfiát megtermékenyítő főbb irányzatokat ismertetem, az avantgárd izmusok influenciájának bemutatásától most eltekintek.

8 A húszas, harmincas években európai fotográfia megújulását legfőképpen két „iskola”, a Bauhausnak nevezett építészeti, iparművészeti, képzőművészeti iskola, melyben a fotónyelvet megújítása elsősorban Moholy-Nagy László nevéhez fűződik, és a Neue Sachlichkeit irányzata határozta meg.

9 Lásd: Kincses Károly: *Mítosz vagy siker? A magyaros stílus*. Magyar Fotográfiai Múzeum, 2001.

10 Vö.: Szilágyi Sándor: *A magyar paradoxon*. In: <http://www.c3.hu/~saci/fotokultura.hu/galeria/02.magyarparadoxon.PDF>

révén történt meg. Olyannyira nagy figyelmet érdemelt ki az ebben a műben érzékelhető újszerű látásmód, hogy még Kosztolányi Dezső is méltatta a *Nyugat* hasábjain, s ami talán a mi szemszögünkben még ennél is fontosabb: Hevesy Iván, talán az első magyar fotóesztéta e könyv kapcsán írta meg első publikációját¹¹, amely a fotográfia elméletével foglalkozott. Az irányzat, melyet e mű képviselt, a Neue Sachlichkeit néven volt ismeretes, melynek magyar fordítása: új tárgyilagosság¹². Hevesy lett a legnagyobb propagálója a modernizmusnak, és a soron következő, nem kisszámú, fotóelméleti publikációját nagyrészt saját képeivel illusztrálta, és ezekkel beírta magát a magyar fotóművészet történetébe is. Az sem elhanyagolható tény, hogy felesége, Kálmán Kata 1937-ben Móricz Zsigmond előszavával megjelent *Tiborc* című fotóalbuma a Lerski által lefektetett esztétikai alapokból építkezik.

Miképpen külföldön, úgy Magyarországon is, aki a huszadik század elején kezdett el fényképezéssel foglalkozni, kisebb vagy nagyobb mértékben, de munkásságában volt egy piktorialista korszak. Míg Nyugaton az alkotók, ha szakítottak a festőiességgel művészetükben, s a tiszta fotográfiát tették meg művészeti alapvetésükként, akkor teljes egészében szakítottak: életművükben az „elválás” pillanatától már nem volt kimutatható semmi, ami előző alkotói korszakukra emlékeztetne, egyet kivéve: a fotográfiai nyersanyag mesteri megmunkálását; ugyanolyan műgonddal nagyították és installálták ugyanis brómezüst zselatinos nagyításait, miképpen tették azt a nemes eljárással készült nyomataikkal. Magyarországon a képlet nem volt ilyen egyszerű, az alkotók életműveiben nem lehet vegytisztán elkülöníteni a stílushasználatokat¹³, hiszen felváltva használták azokat, egy-egy kiállítás, pályázat kedvéért még a leghaladóbb szellemű fotóművészeink sem átaláltak azokhoz a stíuselemekhez visszanyúlni, melyek a közönség köreiben nagyobb sikernek örvendhettek.

Pécsi József konzekvens maradt, ő, mint majd az életrajzában is olvashatják, a magyarországi piktorializmus nagymestere volt, de haladt a korszellemmel, és 1935-ben festőies alkotói periódusát és a piktorialista fotográfiákat is nemes egyszerűséggel romantikus pepecselésnek nevezte: „*Amit évtizedeken át műveltek művészi fényképezés ürügye alatt, azt ma már tudjuk, hogy nem volt a fényképezés igaz arculata. Jó technikájú és jó ízlésű amatőrök és szakemberek romantikus pepecselése. Valljuk be – számosan estünk abba a hibába, hogy régi festmények kompozícióját és hangulatát varázsoljuk művészi fényképeinkbe.*”¹⁴ Talán pontosan ez az éles meglátás

11 Hevesy Iván: „*A mindennapos fejek*”. In: Korunk, 1931. 3. 214–216. old. Vö.: Baki Péter: „*A Neue Sachlichkeit a fotóművészetben*”. Fotóművészet, 2005/1–2., 115. old.

12 „*A német Neue Sachlichkeit kifejezés a sachlich (jelentése: tárgyilagoss) melléknévből és a keit főnévképző összevonásából jött létre. A szókapcsolat magyarra való átültetésének két variációja is létezik, az egyik az új tárgyilagosság, a másik az új tárgyiasság. Szerencsésebb új tárgyilagosságnak fordítani a stílusmegjelölést, mivel egy szemléletmódról van szó és nem csupán arról, hogy új tárgyak jelennek meg a képeken; bár ez önmagában igaz is.*” In: Baki Péter: id. mű.

13 A *Forrás* tavaly nyári számában bemutatott – ezért most nem részletezett – ugyancsak a modernista nyelvezetet – legfőképpen a Bauhaus hatása alatt álló – használó szociofotó némely képviselőjére is igaz ez. Vö.: Simon Mihály: „*Szociofotó*”. In: *Összehasonlító Magyar Fotótörténet*, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2000, 175. old.

14 Pécsi József: „*Kiállítási képek kritikája*”. In: *Különfélék, összegyűjtött írások a fotográfiáról*, Intera könyvek, 1999, 149. old.

– hangsúlyozom, ekkoriban sok kortárs elitélően gondolkodott az új tárgyilagosságról – és alkotói szellem is az oka, hogy Hevesy, aki amúgy társaságkerülő ember volt, ha fotográfussal beszélgetett, azt többnyire Pécsi Józseffel tette¹⁵.

Pécsi József konzekvens stílushasználatával jelen írásban Máté Olgát gondolom párhuzamba állíthatónak. Pályája során ő is hasonló utakat járt be, Németországban Dührkoopnál és Perscheidnél tanult a huszadik század elején, a piktorialista stílben létrehozott munkássága megkerülhetetlen, de a harmincas években elkezdett és végigvitt modern nyelvezetével is fontosat alkotott. *„Máté Olga a másik véglet. Ő túllépett az anyagszerű ábrázolás fényes külsőségein. (...) Máté felfedezésre kínál egy mindennapi tárgyat anélkül, hogy megzavarná a piktorialista meszterkéltség.”*¹⁶

A negyedik alkotó dr. Bárány Nándor, aki elméleti optikus, szakíró, műegyetemi tanár, katona és kiváló fotóművész is volt egy személyben. A magyar fotográfiai szakirodalom az új tárgyiaság egyik első képviselőjeként tartja számon; fényképeivel elsősorban elvont fogalmak képi megfogalmazására törekedett; munkásságára végig a modernizmus a jellemző, annak több vonulata is „beoltotta” alkotói attitűdjét.

Az eddig tárgyalt alkotók mind egyénileg vitték végbe a modernista „áttörést” az EMAOSZ-szal és a magyaros stílussal szemben. A modernista szemlélet úgymond 1937-ben ért be annyira itthon¹⁷, hogy egy kisebb alkotói csoport, megelégedvén a fentebb említett szövetség egyeduralmát a magyar fotós közéletben, kivált belőle, és a nevével is jelezve irányultságát, megalapította a Modern Magyar Fényképezők Csoportját Kinszki Imre vezetésével, mely teljes mértékben az új tárgyilagosság és a Bauhaus addigi eredményeit tette meg alapnyelvének. Ők szervezték 1937-ben a Daguerre centenáriumi fényképkiállítást, melyre a modern stílben alkotók képeit állították ki. Hevesy Iván távol maradt a kiállítástól, melyet levelében azzal magyarázott Kinszkinék, hogy bár becsülendő a törekvése, de nem érzi, hogy szakított volna a kiállítási metódusában az elődökkel, hiszen a sok résztvevős, és kiállítóktól csak egy-kettő képet közlő megnyilvánulás csak katyvaszt és színes seregszemat eredményez, nem elegendő a modernista szemlélet teljes megmutatására. Egy-két neves kiállító több munkája jobb és elvűbb megmutatkozást eredményezett volna: *„A fotóművészet sohasem fogja művészet voltát elismertetni, ha mindig csak tömegekben vonul fel, összerosott egyéniségekkel, szerzőnként 1-2 képpel, ami gyakran kelti fel a szemlélőben azt a gyanút, hogy nem művészi munkákkal áll szemben, hanem igyekvő dilettánsok véletlen sikerüléseivel...”*¹⁸

Bár a magyar fotóművészet fejlődése 1945 után egy kis időre megtorpant, és ez az ismert kultúrpolitikai történések, valamint a hosszas elszigeteltség miatt

15 *„Balogh Rudolfot, bár a magyaros irányzat vezető egyénisége volt, szerette a tehetségéért. De barátkozni inkább a művelt, haladóbb szellemű Pécsi Józseffel barátkozott.”* Részlet Kálmán Kata kéziratoss életrajzából. In: Kincses Károly: *Hevesy Iván és Kálmán Kata könyve*, Magyar Fotográfiai Múzeum – Glória Kiadó, 1999, 42. old.

16 Simon Mihály: *Összehasonlító Magyar Fotótörténet*, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2000, 142. old.

17 Hozzá kell tenni, hogy nagyon megkésve történt mindez.

18 *Hevesy Iván levele Kinszki Imréhez*. In: Kicsatári Mariann: *Kinszki Imre (1901–1945)*, MFM kéziratár, 9. old.

is megtorpant egy időre, az 1945 előtt kialakult és egymást befolyásoló, vitákat gerjesztő irányzatok nem múltak ki sterilen. Hasznosítható eredményeiket felhasználták és használják ma is, bár konkrétan a kortárs fotóművészeti tendenciák közül nem mutatható ki megfeleltethetőség egyik eddig tárgyalt alkotói móddal sem.

Az érdekessége miatt fontos azonban megemlíteni, hogy a fotográfia túlzott technicitása ellenében az elmúlt évtizedben néhány alkotó a fotográfia kézműves korszakának a technikáit kezdte használni, kiábrándulván a fotográfiai tömegtermelés kétes eredményeiből; visszatértek az alkímia és az egyszeriség meditatív aktusába.

Életrajzok:

Pécsi József (Budapest, 1889. április 1. – Budapest, 1956. október 7.)

A magyar fotográfia aranykorszak mestere és talán a legsokoldalúbb egyénisége, a müncheni Állami Fényképészeti Szakiskolában, Dührkoop tanítványaként végzett 1910-ben, az első magyarként kapta meg az akkor legrangosabb szakfényképészeti kitüntetést, a Dührkoop-érmet. Innentől kezdve rengeteg érmet, oklevelet kapott: 1940-ig 17 nagydíj, köztük 5 aranyérem, 5 ezüstérem és számos egyéb trófea övezte pályafutását; elismert volt itthon és külföldön egyaránt. 1911-ben nyitotta meg műtermét Budapesten. A magyar fotográfusképzés megalapítója: a Budapesti Iparművészeti Rajziskolában létrehozta a fotótagozatot; 1920-as eltávolítása után annak utódintézményében, a Szépművészeti Líceumban tanított 1946–48 között. 1922 után a Budapesti Fényképész Ipartestület alelnöke, tanára és a mestervizsga-bizottság elnöke, szaklapjának, a *Magyar Fotográfia*nak szerkesztője, végül az Ipartestületi Szék elnöke.

Műgyűjtő és zenész, kereső-kutató alkotó, és feltaláló, aki mesterként művelte az összes nemes eljárást, de a harmincas években eljutott az új tárgyiasság, a kassáki képarchitektúrák tanúságainak felhasználásáig is. A magyar reklámfotográfiában iskolateremtő egyéniség, de a portré-, akt- és zsánerfotográfiai is kiemelkedő jelentőségűek.

Nevét a mai Manó Ház szakkönyvtára, fotográfiai díj és ösztöndíj, valamint a volt Dorottya utcai műteremházának falán emléktábla őrzi.

Máté Olga (Szigetvár, 1879. január 3. – Budapest, 1965. április 5.)

Portréfényképész, aki 1899-ben önálló műtermet nyit Budapesten. 1907-től két évig Berlinben és Drezdában folytat fotográfiai tanulmányokat Perscheidnél és Dührkoopnál. 1911-től a *Fény* című fotográfiai szaklap munkatársa. 1912-től egy új műtermet nyitott, amely immáron a fontos értelmiségiek találkozóhelyeként is működött, barátainak mondhatta a Vasárnapi kör tagjait: Mannheim Károlyt, Hauser Arnoldot, Balázs Bélát, Lukács Györgyöt is. Férje Zalai Béla filozófus volt, aki az első világháborúban vesztette életét. 1912-ben Pécsi Józseffel nyert aranyérmet, munkásságát számos pályázaton ismerték el. Művészete a klasszikus műtermi portré-fotográfiától a táncfelvételeken keresztül a harmincas évekre eljutott a Bauhaus stílusában elkövetett építészeti, valamint csendéleti fotográfiáig. Önálló monográfiája E. Csorba Csilla tollából 2006-ban jelent meg.

Bárány Nándor (Kisbér, 1899. május 31. – Budapest, 1977. október 6.)

Elméleti optikus, szakíró, gépészmérnök, műegyetemi tanár, az MTA levelező tagja, valamint az *American Photography Honorable Mention* díjas fotóművésze. Az ő nevéhez fűződik egy lány rajzú lencserendszer megalkotása 1932-ben, melyet Hafár néven a HAFA forgalmazott; elsőként sikerült neki Magyarországon reflexcsökkentő T bevonatot előállítani. Gyakorló fotóművészként szívesen kísérletezett, az új tárgyiasság egyik első magyarországi képviselőjeként tartjuk számon, aki elsősorban elvont fogalmak képi megjelenítésére törekedett. Szakirodalmi munkássága is jelentős, az *Optikai műszerek elmélete és gyakorlata* című hatkötetes munkája (1947–1956) mind az optika, mind a fotográfia összefoglaló jelentőségű műve. 1931–39 között 18 díjat nyert külföldi kiállításokon, 1951-ben Kossuth-díjjal ismerték el munkásságát. Önálló monográfiája *A tudós fotós, Dr. Bárány Nándor* címmel Fejér Zoltán tollából jelent meg 2009-ben a Magyar Fotográfiai Múzeum kiadásában.

Hevesi Iván (Kapuvár, 1893. december 7. – Budapest, 1966. január 29.)

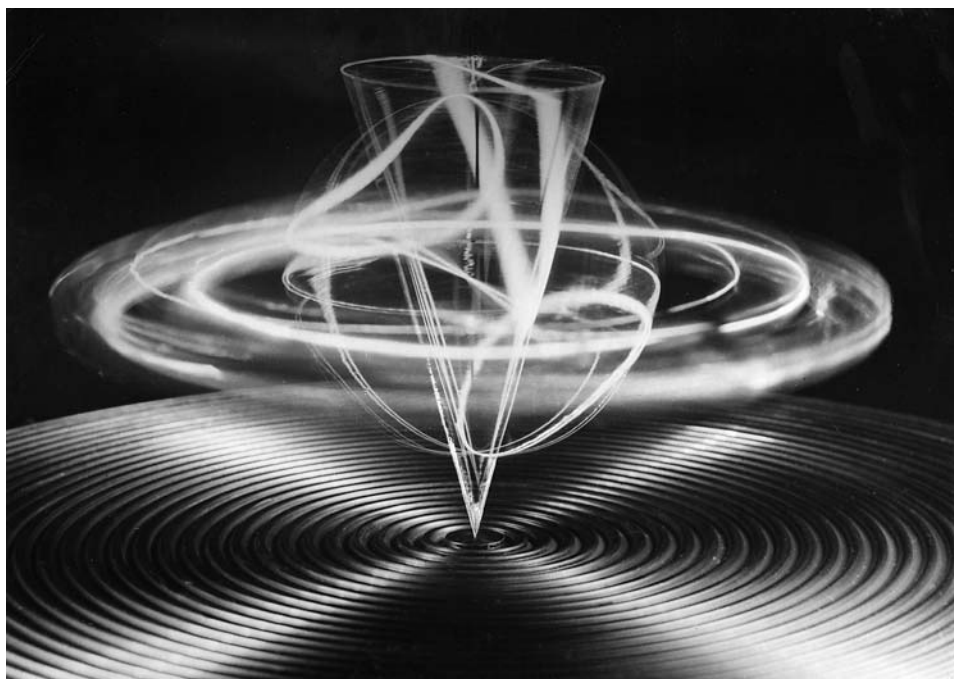
A két világháború közötti időszak egyik legmeghatározottabb film- és fotókritikusa, esztétája és tanítója. Az avantgárd izmusok első kötetbe foglalója itthon. Mindkét művészeti ágról alapvető jelentőségű és pótolhatatlan művet írt: *A filmművészet esztétikája és dramaturgiája* címmel a filmről, a *Modern fotóművészet* címen pedig a fotóról vallott nézeteit rendezte kötetbe. Az utóbbi a piktorialista fotóművészet megítélésében már meghaladott, de minden más vonatkozásában megállja a helyét napjainkban is. Megkerülhetetlen fotóelméleti munkássága mellett a gyakorlati fotográfia területén is jelentőset alkotott, könyveit saját munkáival illusztrálta.

Kinszki Imre (Budapest, 1910. március 10. – Sachsenhausen, Németország, 1945)

Jelentős irodalmi, filozófiai és természettudományos munkássága mellett kiemelkedő fotográfus is. A húszas évek második felében publikációi jelentek meg többek között a *Nyugatban*, a *Huszádik században* és az *Aurórában* is. 1931-ben nyert felvételt a Magyar Amatőrfényképezők Országos Szövetségébe. A *Fotóművészeti Hírek* 1932-es számában *A múlt árnya* címmel adja közre írását, melyben a hagyományos – a MAOSZ által is képviselt – értékeket támadja, s határozottan foglal állást az „új fényképezés” mellett, mely a „Neue Sachlichkeit”-hez áll közel. Ennek betetőzése az 1937-ben létrejövő Modern Magyar Fényképezők Csoportja. Olyan külföldi lapokban is publikált képeket, mint az *American Photography*, a *Studio* és a *Popular Photography*.

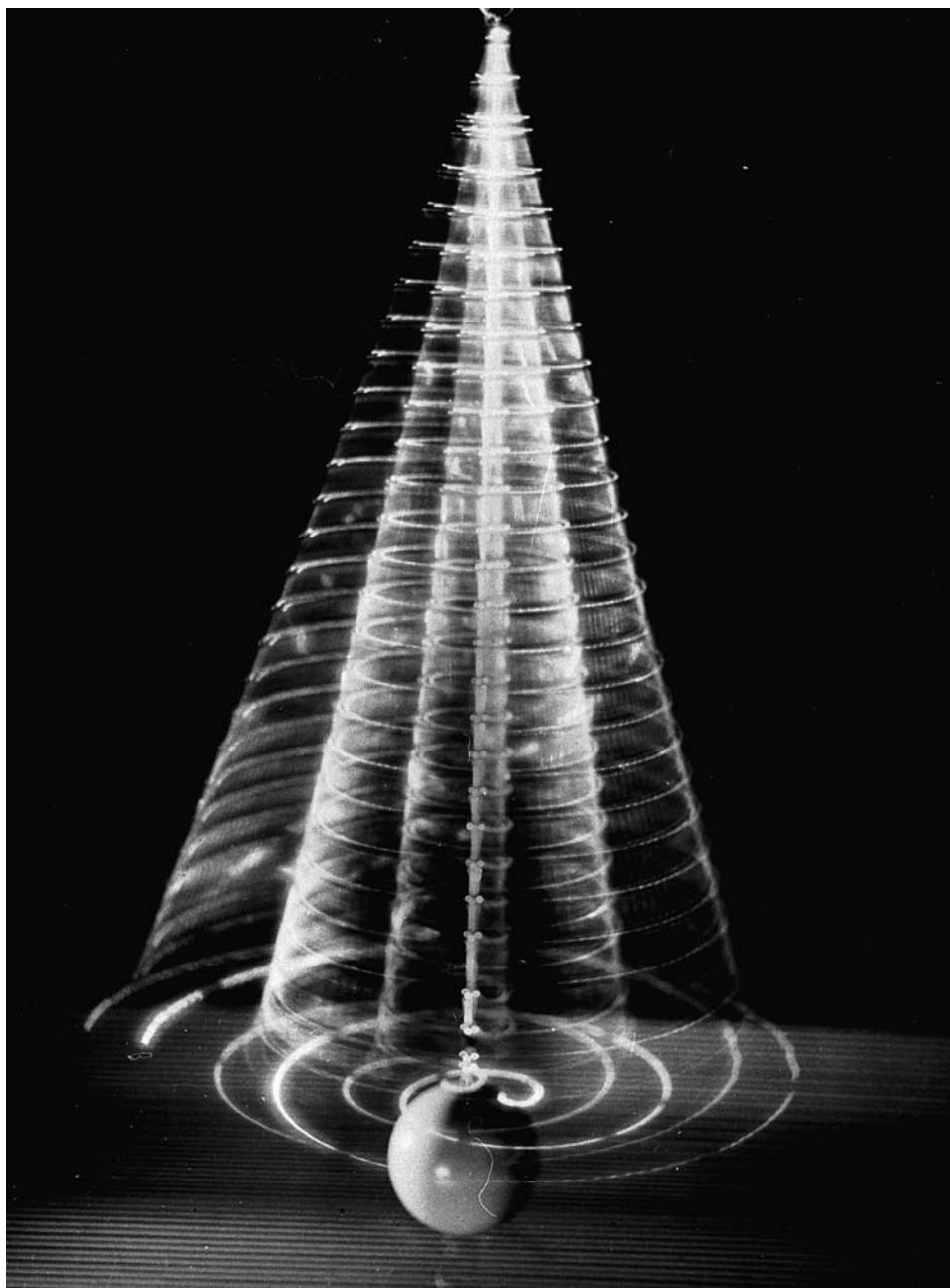
Bárány Nándor: Egyensúly, 1936

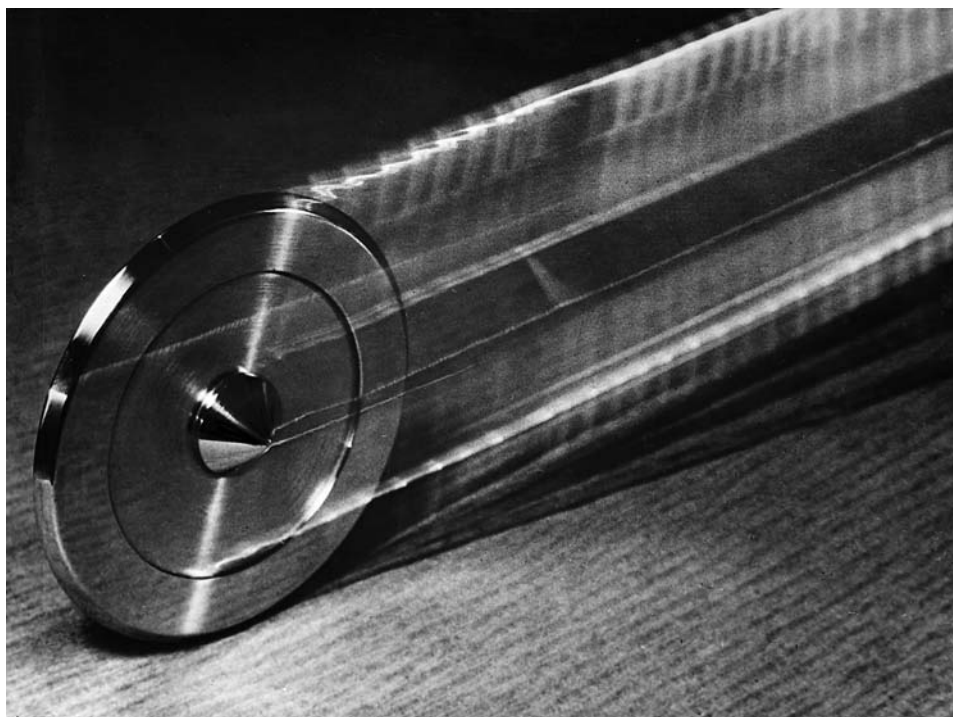
Bárány Nándor: Forgástestek, 1934

Bárány Nándor: Mozgáskompozíció, 1935

Bárány Nándor: Ingamozgás, 1936

Bárány Nándor: Sebesség, 1934

Máté Olga: Csendélet tojással, gombával, 1930 k.

Máté Olga: Strand, 1930 k.

Máté Olga: Múteremben ülő nő portréja (Haár Irén), 1930 k.

Máté Olga: Halászhajó-kikötő, 1928 k.

Pécsi József: Strandon, 1935

Pécsi József: Avantgárd, 1932 k.

Pécsi József: Kaktuszok, 1932 k.

Pécsi József: Terített asztal, 1930 k.

Pécsi József: Műteremben, 1932 k.

Kinszki Imre: Perspektíva (Nagyvárosi égbolt), 1932 k.

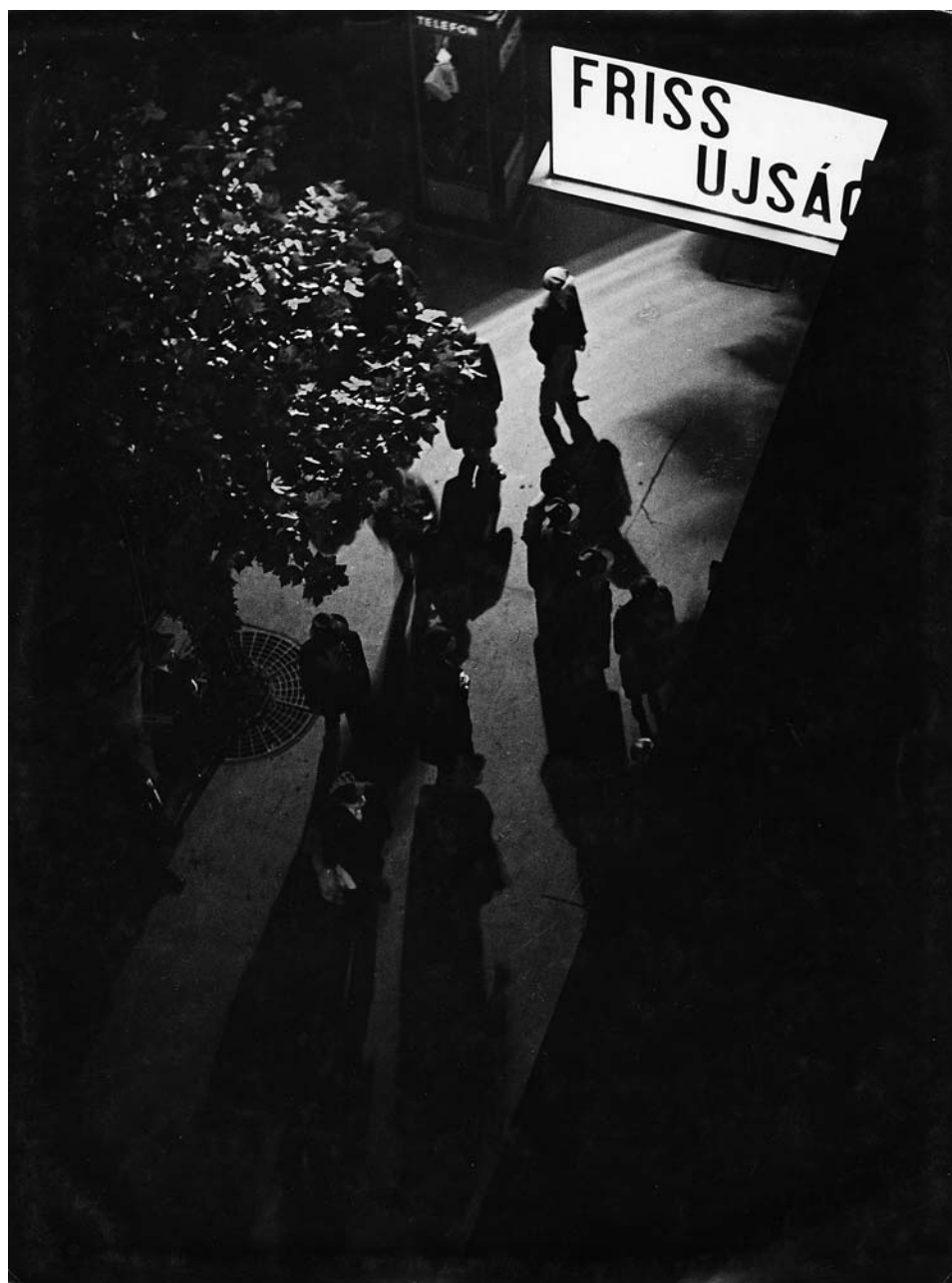
Kinszki Imre: Sámli előtt, 1935 k.

Kinszki Imre: Szállítás, 1934 k.

Kinszki Imre: Villamosmegállóban (Budapest), 1937 k.

Kinszki Imre: Esti hírek, 1935

Kinszki Imre: Korlát, 1937

Kinszki Imre: Eszmélet, 1935

Csatári Bálint

Jövőkép vázlatok a Duna–Tisza közéről

Érdekes feladatra kért a *Forrás* szerkesztősége. Arra, hogy kíséreljek meg geográfusként, területi kutatóként jövőkép-vázlatot írni a folyóirat „forrásvidékéről”, a Duna–Tisza közéről. A feladat először igen könnyűnek, egyszerűnek tűnt. Az elmúlt két évtized alatt számos alföldi, megyei, kistérségi, sőt városi szintű – a jövő fejlesztését is megalapozni szándékoló – kutatást végeztünk. Szinte az egyedi tanyáig lehatolva próbáltunk számos adatot, információt összegyűjteni, folyamatokat elemezni, jövőképeket vázolni. Magamban először azt gondoltam, hogy nem lesz nehéz ezeket újra „összerakni” a *Forrás* számára. De a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Ha sorra veszem azokat az egyébként tudományos tekintetben ma is vállalható – sőt némelyik sikeresebbet tekintve akár még ma is érdekes és a jövő kutatói számára fontos kordokumentumként is szolgáló – tanulmányokat, akkor azt kellett megállapítanom, hogy ezekből „összerakosgatva” bizony nem lehet a megkívánt írást elkészíteni.

Mégpedig azért nem, mert a bennük foglalt egyébként akár ma is megalapozottnak tűnő, mintegy egy évtizede megalkotott jövőképek többsége nem, vagy csak nagyon mérsékelten valósult meg. Sőt térségünk, a Duna–Tisza köze és hazánk a rohamosan globalizálódó politikai és gazdasági világban – azon túl, hogy relatív elmaradottságunk a fejlett Európához képest folyamatosan növekszik – ma már egyáltalán nem rendelkezik „használható”, koherensen felépített, több lehetséges változatot tartalmazó, s legfőképpen a helyi társadalom számára is hasznos(ítható) jövőképpel.

Nagy bajnak tartom ezt, s ezért ebben az írásban inkább éppen erről ígérhetek egyfajta gondolati tapogatózást. Mindenféle, ezzel a jövőképalkotással kapcsolatos szerény tudásomat összeszedve próbálom megírni azt, ami pillanatnyilag nincs.

„A múlt hantja, a jövő torlasza”

Először Buda Ferenc valóban emblematiszussal jutott eszembe. Sokan vallják, írják, hogy hazánk (legalább) Trianon óta nem számolt el őszintén és igazán a múltjával, s ennek következtében nem volt képes levonni a szükséges társadalmi tanulságokat a múlt hibáiból. Sőt! S miután kétségtelen tény, hogy az ún. rendszerváltozásnak sokkal több vesztese volt, mint nyertese, a megegyezés eddig mindig késett. Két évtized múltán sem tárjuk fel azokat a hibáinkat,

amelyek csak mirajtunk mint nemzeti vagy helyi közösségeken múltak. Mert vannak sajnos szép számmal meg nem cselekedett dolgok. Azokat is lehetne elemezni, amelyek elmulasztásáért kizárólag mi magyarok, alföldiek, kecskemétiak vagyunk a felelősök.

A múltból az egyik – régiókra talán tipikusan jellemző – torlasz a „bezzeg Bács-Kiskun megye” mítosza. Az államszocializmus időszakának itteni, sokak által „felvilágosult abszolutizmusnak” is nevezett 1970-es, 80-as éveiben ez a térség kétségtelenül rendelkezett a „bezzeg itt más, mint másutt a magyar vidéken” számos elemével. A „legvidámabb barakk” igazi „gulyás-szocialista” térségeként éltük akkor a mindennapjainkat. S nem csak a *Forrás* azon időszakban gyakran „elhíresült” számainak írásai, tényfeltáró szociográfiai próbáltak a kétségtelenül gyengülő diktatúra hajójának eresztékeibe behatolni. Egészen más volt a Kiskunságban a termelőszövetkezeti rendszer helyett alkalmazott szakszövetkezeti forma viszonya a paraszti leleményhez (csettegők), vagy az évszázados egyéni gazdálkodói szorgalmon és agrikultúrán alapuló tanyákhoz. S az előre is tekintő területi vezetés a teljes életet próbálta a maga módján és módszereivel persze modernizálni. Például mecénásként is működve. Ipart és kulturális-tudományos szolgáltatásokat telepített ide, a Duna–Tisza közére. Volt olyan év az 1980-as évek elején, hogy az egész ország összes ún. tanácsi ipartelepítési forrásának fele ide érkezett. A mezőgazdasági nagyüzemek igen sokoldalú tevékenységeket végző melléküzemágai – visszatekintve – éppen úgy rész munkaidős formákat öltöttek egyébként, mint ahogy a maradék japán földműves gazdák is mindenféle technikai eszközöket szerelnek össze parasztizálásuknak a gépesítés miatt felszabadult idejében. Azért, hogy ne hagyják el a mezőgazdasági tekintetben fontos vidéket, s hogy az időnyomunka alatt legyen elég kézimunka-erő is.

A „bezzeg” megyében kicsit „egyszerűbben” is lehetett bort készíteni. A nagy Szovjetunió piaca szinte korlátlan szesz- és élelemfelvevő volt, ami bizony hozzájárult a szürke- és nemritkán a feketegazdaság ma is „torlaszként” jelentkező kialakulásához. Különben is, a „bezzeg megyében” sok minden más is másképpen volt. Az aranyháromszögben (Soltvadkert, Kecel, Kiskőrös) volt a legmagasabb az új építésű, négy-nél többszobás lakások, családi házak vagy az új nyugati gépkocsik aránya, ugyanakkor a legalacsonyabb volt az egy főre eső hivatalosan mért személyi jövedelemadó. Az okát mindenki tudta. Volt, amire nem kellett annyira odafigyelni. Akárcsak azt is sokan tudták, hogy az új magyar liberális pártot alapító rendszerellenzékinek számító szociológusok már csak ebben a megyében tarthattak nyilvános előadásokat, falukutató táborokat. S itt alakult meg a Magyar Demokrata Fórum: a XX. századi magyar politikai újjászületés vidéki, s mondhatni azóta szinte kultikussá vált helyén, Lakiteleken.

A „bezzeg Bács-Kiskun megye” mítosza azonban a rendszerváltozás után hamarosan szertefoszlott. Lehet, hogy torlasszá vált? E bizonyosan létező és talán a fentebb sorolt negatív felhangjai ellenére is legalább annyi lokális társadalmi erőt és progressziót is hordozó „bezzegség” politikai vezető képviselői gyorsan eltűntek. Azok az energiák, amelyek benne rejlettek, részben a piacgazdasági formák révén éltek tovább. Hol így – jórészt gazdagodást hozva –, hol úgy – erőteljes elszegényedést, apátiát, bűnözést kiváltva.

A múlt torlaszai tehát – aligha vitatható – ma is itt vannak velünk. S nemcsak az ügynökmúlt erkölcsi tisztátalanságai, hanem a két évtizede elszabadult sokak által irigyelt gazdagodás tisztátalanságai is. (Csak az első milliót ne kérdezd, utána már úgyis minden legálissá tehető.) A közjó, a közvagyon, a közbirtokok, a közoktatás, a közkultúra, a helyi közösségek nagy-nagy jövőkérdései mint régi-új torlaszok szintén itt vannak. Amelyekre egy igen változatosan és gyorsan alakuló világ egyik (itteni) szegletében kellene jó válaszokat adni. Ehhez azonban szerintem el kellene bontani a régi és az új torlaszokat.

A jövőkép hiányának főbb okai

Húsz éve mint az egyik MTA intézeti kutatónak, lehetőségem volt egy-egyhetes szakmai tanulmány- és előadói útra meghívni a világ azóta is egyik leghíresebb angol faluföldrajzosát, a *Rural Studies*¹ folyóirat alapító főszerkesztőjét, Paul John Cloke-ot. Útjáról kérésünkre rövid, de igen érdekes beszámolót készített.² Az akkori átalakulásunkról a következőket írja: „Anélkül, hogy kisebbiteném azokat az előnyöket és azt a szabadságot, amely az elmúlt évtizedek Kelet-Európájára jellemző merev, hatalmaskodó, centralista politika szétrombolása nyomán keletkezhet, az a benyomásom, hogy Magyarország sorsának eme történelmi fordulópontján potenciális veszélyt jelentene a szabadpiaci gazdaság modelljének kritika nélküli, általános átvétele. Magyarországon a falusi térségek helyi társadalmi sokkal jobban függnek az agrárszférától, mint Britanniában.”³

Majd a vidék fejlesztését megalapozó kutatásokat illetően, de az alakuló új önkormányzatok tervezéséhez is kapcsolhatóan a következőképpen folytatja: „A helyi önkormányzatok számára nélkülözhetetlen egy jól képzett szakemberekből álló tervezőgárda. Feladatuk olyan elfogulatlan módszerek kidolgozása lenne, amely egyszerre segítené a térségi és a társadalmi esélyegyenlőséget. A tervezőknek demokratikusan felelősségre vonhatóknak kellene lenniük, de hatáskörük révén felül kell, hogy tudjanak emelkedni a helyi politikai küzdelmeken az átfogóbb feladatok végrehajtása érdekében. A tervezés szükségessége mellett elengedhetetlen, hogy a helyi önkormányzat a környezetében zajló változásokról részletes, hitelesen megkutatott információkkal rendelkezzen. Az elméleti kutatóknak nem csupán az alapfeltételeket kell megkapniuk a rurális térségek átalakulásával kapcsolatos változások magyarázatához, megbízást kell, hogy kapjanak az ezzel összefüggő szociális, gazdasági és kulturális problémák új megoldási lehetőségeinek és az azt kivitelezni képes mechanizmusoknak a kidolgozására is. Más szóval: a rurális térségek kutatása egyszerre kell, hogy előremutató és leíró jellegű, a jövőt és a múltat egyaránt vizsgáló legyen, a kitűzött céljaiért elkötelezetten küzdjön, de az érintettek érdekeit tekintve technikailag maradjon elfogulatlan.”

Majd végül így folytatja: „A kisebbség, a virágzó vállalkozások haszonélvezői meggazdagszanak. De hogyan biztosítható, hogy a rurális térségek lakóinak nagy többsége ne

1 Az angolszász tudományosságban két évtizede elfogadott már a vidék-tudományok sajátos tudáskészlete.

2 Paul J. Cloke 1990: *Társadalom és vidékiség*, Valóság, XXXIII. évf. 6. szám, pp. 79–83.

3 Uo. 81. oldal.

csak alkotórésze legyen az új rendszernek, hanem képes legyen a szabad piacra való áttérés feltételeiből következő kizsákmányolásnak is elejét venni? Ezek olyan kulcskérdések, amelyek az egy hétig ott tartózkodó, futó látogató is feltehet, de amelyekre csak a magyarok válaszolhatnak.”⁴

Azt hiszem, húsz év után bátran le kell írnom: kollégáimmal, egyre silányabb szakmai körülmények között is maximálisan igyekeztünk eleget tenni a fenti hosszabb idézetben felmerülő – jövő- és jövőkép-alapozó – kutatói tervezői küldetésnek. De nem voltak igazán partnereink – a szűkebb szakmán kívül – sem abban, hogy a P. Cloke által húsz éve – futó látogatóként – feltett kérdéseket mi is feltegyük. Egymásnak, a helyi és az országos politikai vezetőinknek, az érdeklődő közvéleménynek. S ebből következően a válasz is olyan, amilyen a mai vidékünk itt, a Duna–Tisza táján. Azaz szervesen alkotórész a mai magyar gazdasági társadalmi térben, egy szellemiségében és jövőképében jórészt széteső, enyhén depressziós országban.

Mert furcsa és ostoba fintora e vonatkozásban a mi közgondolkodásunknak: a tervgazdasággal együtt lényegében a tervezést is megszüntettük. Illetve nem született meg helyette egy olyan modern – sokféle jövőképet integráló – közösségi tervezés, amelyik nem csak az Európai Uniótól remélt források lehívását célzó kiemelt „fejlesztéseket” készíti elő. Olyan alternatívákat is végiggondoló, települési közösségek, gazdálkodók, vállalkozók, civilek – terveit összehangoló saját térségi terveket kellene készíteni, amelyekbe szervesen volnának beilleszthetők az unió által segítségül küldött külön források.

A „települések közötti térségeknek” (pl. a Homokhátságnak), illetve az ilyen területekre irányuló kifejezetten táji beavatkozásoknak nincs valódi tervezési és fejlesztési gazdájuk. A kistérségek sok feladatra talán kicsik, a megye efféle feladatait korlátozták, a régió meg túl nagy. A falvak és a városok – bár nagyon szétaprózott a magyar önkormányzati rendszer, s folyamatosan természetlen huzavonában és vitában áll a feladatkörök és a pénzügyi források tekintetében az állammal (a központi hatalommal) – még csak terveznek is valahogy. De a szociális piactgazdaság (jóléti, vagy ahogy humorosan mondják jólléti) állama nyilván csak valaminő térségi szinten tud(hat)na ésszerűen és hatékonyan ellátásokat nyújtani, fejlesztéseket összehangolni. A mai helyzet: „a minden szinten, szinte minden” állapot komoly korlátja nemcsak a jól tervezett területi fejlődésnek, de a sok változó tényező miatt persze igen bonyolultan megalkotható jövőképváriások kidolgozásának is.

Az is alapvetően fontos kérdés, hogy egyáltalán ki állítsa elő ezeket a jövőképeket? Az itt élő perspektivikusan gondolkodó és látó egyének, a családok, a helyi vállalkozók? S hogyan lesz abból közös vagy közösségi, akár települési, térségi, sőt nemzeti szintű jövőkép? Még települési szinten sem könnyű feladat jól megfogalmazni azt, ha nincs módja a falu vagy a kisváros jövőtervének szervesen és térben illeszkednie a területi (megyei, regionális) jövőképekhez. Vannak természetesen efféle próbálkozások, de általában nem alulról építkeznek, s az elképzelések nem adódnak össze. Sajnos a „múlt hantja” lehet az is, hogy az előző állam szocialista

4 Paul J. Cloke 1990: *Társadalom és vidékiség*. Valóság, XXXIII. évf., 6. szám, p. 81.

rendszere az embereket szinte leszoktatta arról, hogy előrelátóan tervezhessenek. Frivol ellenpéldaként talán a falvaink általános gazdasági élénkülése nyomán az 1980-as években felvirágzó kriptá- és sírhelyépítési lázat említhetném.

A jövőt építő gondolkodás következő – s nem kevésbé súlyos – problémájaként a tájhoz, a környezethez, a településhez való kötődések fellazulását említhetjük. Az egykor híres geográfusprofesszor, Bulla Béla írta: az olyan tájneveinknek, mint Őrség, Sárrét, Bácska vagy Jászság, az emberek tudatában mélyen gyökerező történelmi és földrajzi tartalma van. Vélem, hogy ennek a tartalomnak volt egykoron egyfajta oda, az adott, s nem egy esetben különös, egyedi fejlődést mutató történelmi kistájhoz kapcsolódó jövőképe is. Ahogy sokan írtak régen a magyar területi-települési fejlődés „alföldi útjáról” is. Ez az út a mezőváros és (tanyás) vidéke szerves paraszt-polgári jövőképeinek megvalósulását jelentette. Míg ma az az érzésem és tapasztalatom, hogy gyakran az alapvető földrajzi, topográfiai ismeretekkel is hadilábon áll az átlagember. Az „itt élned, halnod kell” szóziati parancsa ugyan gyakran elhangzik ma is különböző ünnepeink végén, de hogy ez mit is jelent a jövőnk szempontjából, az már egy másik gondolatsort nyitna meg.

Ha a tereknél maradunk, akkor nyilvánvaló, hogy például a Kiskunság Homokhátságának – később még részletesebben kifejtem – megint egy másféle jövőkép kellene. No meg Kecskemétnek is, ha már jön a Mercedes gépkocsi gyárának nagyberuházása. S akkor még nem is szóltam a teljesen széteső és térben szinte alig összehangolt ágazati tervezés (vízügy, egészségügy) jövővíziói területi adaptációinak megkerülhetetlenül fontos szükségességéről. Nem szóltam arról, hogy a természetvédelem, a mezőgazdaság, az oktatás, a kultúra, vagy akár az információs technológia és a társadalom fejlesztésének a (nemzet-) stratégiai jövőképei hogyan hathatják át a mi térségeink, megyénk, tájaink, városaink és községeink sajátos települési és társadalmi világát. Egyáltalán vannak még emberek, akik erről gondolkodnak? Ismerjük elég alaposan ezt a „mi világunkat” (most 2010-ben), amire mások (pl. a multinacionális nagyberuházók, az európai uniós döntéshozó szervek, a kormányzati szakmai és politikai tényezők, nota bene a különböző pályázatkiíró ügynökségek) jövőképeit alkalmazni kellene? Úgy vélem, hogy nem megkerülhető, fajsúlyos kérdésekről van szó. Ha ezekre nem adunk valamennyire koherens és pontos válaszokat, akkor nem lehet hiteles jövőképet sem alkotni. De hogyan próbálkozhatunk meg válaszolni rájuk?

Néhány elméleti megjegyzés

A modern társadalomnak a térhez való viszonya manapság teljesen átalakul, megváltozik. S ezen állítás alatt nemcsak azt szükséges értenünk, hogy a globális tér világfolyamatai szinte teljesen áthatják mindennapjainkat. Azaz sokkoló hírek jönnek nap mint nap a világ minden zugából. Vagy azt szükséges értenünk, hogy az életlehetőségeinket, sőt életminőségünket is befolyásolják a világ nagy bankjainak, tőzsdéinek gazdasági-pénzügyi tranzakciói. Sőt vannak közöttük a térségünket is súlyosan érintő, sőt átformáló globális hatások is: a klímaváltozások, a szárazodás, a mezőgazdaság, az agrártermelés szerepének és eltartóképességének drasztikus csökkenése.

A folyamatosan változó viszonyok között nyilvánvalóan a tér és a társadalom egymáshoz való viszonya – részben a fentiekből következően – döntően megváltozott, illetve a tér és az idő összefüggései új, koncepcionális megközelítéseket igényelnek. Egy ilyen írás terjedelmi korlátai persze csak utalásokat engednek meg, de úgy vélem, azok megtétele mindenképpen szükséges.

A tér és társadalom viszonyában a jóléti társadalmak új és sikeres tervezési-fejlesztési irányzata volt jó három évtizede az ún. szociálgeográfia, amely a különböző térbeli-társadalmi csoportoknak a mindennapi élettevékenységük harmonikus megéléséhez szükséges alapfunkciók (lakás, munka, közlekedés-kommunikáció, oktatás, kultúra, közösségben élés) alapos feltárásával foglalkozott. Részben ezek igen sokoldalú ismeretében voltak – gondos tervezésre és tudatos fejlesztési programokra építve – feloldhatók a különböző érdekcsoportok, lakóhelyi vagy másféle közösségi szerveződések, esetenként etnikumok térbeli-települési (pl. életvezetési) konfliktusai. Ezek a szociálgeográfiai eredmények segítettek a közös, alulról építkező, széles részvételi demokrácián alapuló ún. partnerségben megfogalmazható – integrált és közös – jövőképek megalkotásában. A dolgok rendje szerint a területi tervezők, kutatók folyamatosan elemezték a fenti társadalmi alapfunkciók térbeli (városokon és falvakon belüli) változásait, s az eredményeket folyamatosan visszacsatolták. Részben a politikusok, a döntéshozók felé, s nem kis részben a konkrét tervek készítői felé, akik beépítették az eredményeket, a konfliktusok feloldását célzó ajánlásokat a konkrét tervekbe, fejlesztési programokba. A visszacsatolás a tér és a társadalom között szinte folyamatos volt.

Nagyon érdekes kérdés tehát, hogy mi hogyan fogalmazzuk ma, a 21. századra szóló modern és sikeres jövőképeket, ha (helyi) társadalmunk még nem ment át az ezen típusú, a térhez és társadalomhoz viszonylag egyszerűen és mondhatni szervesen és egészében véve közérthető módon köthető társadalomfejlődési stáción. Vagyis a tervutasításos államszocializmus után két évtizeddel végre – s mondhatni – újra meg kellene tanítani a társadalmunkat a „tértől várható életminőség”, ill. a „tér által követelt feltételrendszer” különböző ismereteire, sajátosságaira. Az eléggé közismert, hogy a fejlett Nyugaton is évtizedeken át tanították erre – sok esetben a legkülönbözőbb modelleket sikeresen alkalmazó módon – az öntudatos és felelős helyi társadalmat, azok közösségeit. S mint arra Cloke is utalt a fentebbi idézet szerint, szakemberek hada gondolkozott, dolgozott a feladaton, a közös jövőképalkotáson.

Ezekhez képest hozott mást és még újabbat Giddens tér-idő rendszere, amelyben a térbeliség maga interakciók sokaságából áll össze. A méltán világhírű társadalomtudós bevezeti a „jelenlét-elérhetőség⁵” fogalmát. Ez az egymással interakcióba való lépésünk képességét jelenti, ami a tradicionális (vidéki) társadalmakban a maga egyszerű valóságában következett be. A modern mediatisált világban ez már jórészt technikai feltételektől függ, és a települések, térségek, illetve a társadalom sikere a legkülönbözőbb interaktív, pl. kommunikációs háló-

5 Benedek József fordításában. Lásd Benedek József: *Tér és regionalizálás*, Dialóg Campus, Pécs, p. 101.

zatok sűrűségétől, azok csomópontjainak térbeli helyétől (pl. városok), mondhatni minőségétől függ. Ez az „új világ” új régiókat alkot.

A térben sokféle centrum-periféria jellegű viszony, számos és nagyon különböző interakció szerveződik, s természetesen megmaradnak a térbeliséget hagyományosan megjelenítő intézmények is, mint adottságok. Ez az új struktúra, s benne a különböző térbeli-társadalmi jelenségek, amelyeket képességi, társasági és hatalmi korlátok befolyásolnak, arra is figyelmeztetnek, hogy a posztmodern világban más módon, más sémák és irányok mentén kell végiggondolni mindazokat a térségi-táji gazdasági, települési és társadalmi jelenségeket, amelyek nap mint nap megesnek velünk.

Végül a harmadik ilyen rövid elméleti jellegű kitételek a földrajztudomány egyik legérdekesebb ágához, a behaviorista (vagy egyszerű fordításban a viselkedés-földrajzi) szakágához kapcsolódik. Mert a modern földrajz már régen nem csak arra igyekszik választ adni, hogy hol van Kecskemét és miért éppen itt? Hanem arra is, hogy milyen az itt élők azonosságtudata, helyismerete? S van-e a közösség ottélésének valamiféle jelentéstartalma, amely akár az értelmén túlmenően érzelmi viszonyokkal is meghatározott. Ahogy a modern geográfia művelői mondják, az ember nemcsak az adott környezetében és a házában él, hanem egy – az adott hely szelleme által meghatározott – szimbolikus világban is, amely éppúgy cselekvésre készíthető, mint a fizikai szükségletek vagy kényszerek. Azt hiszem ez roppant izgalmas tudományos és kulturális kérdés napjainkban. Hogy hogyan teremtsünk új szimbólumokat? Talán új lokális identitást, ami érzelmileg sokak számára befogadható, sőt konkrét – városi, kiskunsági és alföldi cselekvési programokban ölt testet. Tisztában kell lennünk vele, hogy a modern társadalmak progresszivitása és erőszakossága egyébként jórészt éppen a helyi kultúra, a lokális identitás ellen hat. De meggyőződéssel merem kijelenteni: a mai világban szinte egyetlen esélyünk, hogy a kultúránkra, hagyományainkra alapozva megkíséreljük a lehetetlent. És mindhárom fentebbi irányzat okos adaptációjával kellene új (és optimista) jövőképeket rajzolnunk.

Duna–Tisza közti jövőkép vázlatok

Divatos dolog ezekről a jövőképelemekről először különböző ún. forgatókönyv-variációkat írni. Azaz egy meghatározott fejlesztési irányhoz, problémához kapcsolódva, szigorúan egymásra épülően feltehető kérdések sokaságára keresni a megfelelő válaszokat.

Általában akár azzal is kezdhethetjük e kérdések sorát: milyen markáns területi folyamatokat, fejlesztési problémákat ismerhetünk és határozhatunk meg 2010-ben itt, a mi vidékünkön? Mi lesz ezekkel, illetve ezek területi hatásaival, ha nem teszünk semmit? S azt is nagyon fontos ismernünk: mi következhet abból, ha aktívan beavatkozunk, illetve ha ezt nem tesszük? S természetesen azt is szükséges végiggondolni, hogy hogyan hat(hat)nak egymásra a különböző tervezett beavatkozások? Hogyan lehetnek harmóniában a környezeti, gazdasági és társadalmi folyamatok egymással a különböző térbeli beruházások, fejlesztések hatására? Vagy éppen azok elmaradása esetén mi történhet velünk s a tájjal (aminek persze mi emberek, a helyi társadalom közösségei is részei vagyunk)?

Egyik általam fontosnak tartott ilyen gondolati jövőképváriáns megválaszolható kérdései a Duna–Tisza közére szülő jövőképpalkotás során a következők lehetnek: (1) ha a globális klímaváltozások ezen a módon folytatódnak, akkor, (2) ha az ennek következtében fellépő problémákat, kedvezőtlen hatásokat az öntözéses, kertkultúrás mezőgazdasággal akarjuk ellensúlyozni, annak (3) mekkora lenne a vízigénye és a vízszolgáltatás költsége? Ezek a (4) közgazdasági alapok és számítások hogyan és (5) mekkora területen hatnának a most folyamatosan visszaszoruló, pusztuló (6) tanyás gazdálkodás megújulására? S az pedig, hogy (7) korszerű farmtanyarendszerünk legyen éppen mekkora (8) mezőgazdasági útépitéseket és egyéb (9) infrastrukturális beruházásokat igényelne? Már csak azért is, hogy ugyanolyan (10) életminőségi helyzetbe hozzuk farmerjeinket, mint a nyugati országok termelői vannak? Arról nem is beszélve, hogy (11) milyen típusú szakemberekre, (12) termeltető és értékesítő szervezetekre, sőt (13) új élelmiszerfeldolgozó-ipari kapacitásokra lenne szükség ahhoz, hogy ez az ágazat – mondhatni – visszanyerje egykori fényét és sikeresen növelje térségünknek, (14) a Duna–Tisza közének az eltartóképességét, hozzájárulva annak a (15) fenntartható fejlődéséhez is.

Vannak felméréseink, amelyek azt mutatják: a mai tanyák bő harmada szeretne megújulni. A Bács-Kiskun Megyei Agrárkamara kiváló homokhátsági programkísérletei is igazolják, lehet sikeres e téren a táj. S akkor még nem is beszéltem a (16) helyi (kis) piacoknak a rehabilitációját támogató új európai vidékfejlesztési módszerek adaptációs lehetőségeiről és (talán) a (17) hungaricumokban rejlő különleges minőségű élelmiszer-termelés lehetőségeiről.

De nyilván másfelé ágazik a feltehető kérdéssor (és a jövőképváriációk sora), ha nem az öntözéses (a vízhiányt pótló) megoldás irányában gondolkodunk tovább. Akkor azon kell elgondolkodnunk, hogy hogyan és milyen ütemben csökken tovább a táj már ma is jellemzően kimutatható vidéki népességeltartó képessége? Milyen (1) természeti értékeink mennek-mehetnek veszendőbe? Milyen lesz az ember által elhagyott kiskunsági táj? Újrapszutasodik? Vagy valamilyen (2) extenzív erdészeti és legeltető állattartó kultúra tart el majd százazrekkel kevesebb embert itt?

Újabb, immár harmadik igen aktuális kérdéssor írható le – hasonló módon – jövőképet előkészítő gondolatsorként s kérdések egymásutánjával a Daimler-Benz Mercedes autógyártó cég beruházásával kapcsolatosan. Vajon ennek a multinacionális világcégnek a megjelenése hogyan változtatja meg (1) Kecskemét és környéke arculatát? Csak az itt lévő, illetve ide járó (részben szabad) munkaerőre építő nagy gyárüzem egyfajta „sziget” lesz? Vagy a beruházás (1) fellendíti a műszaki felsőoktatást és a kutatást, s (2) a modern termelési, tervezési, kutatási terekbe, hálózatokba, klaszterekbe kapcsolódva új helyre kerülünk a térképen? Vajon a (3) magas műszaki színvonalú, innovatív kis- és közepes vállalkozások sokaságából lesz-e sikeres Mercedes- (4) beszállító a tájon? Felpeszül-e a város (5) kulturális és szellemi élete? Megújul-e a (6) város közlekedése, (7) építészeti arculata, főutcája? Vajon a város egész (8) vidéki térségére kiható megújulás követi-e a beruházást, ami nyilván felértékeli a ma is (9) kiemelkedő jelentőségű természeti kincseinket, a hagyományos élelemtermelés tradícióit, (10) a rekreáció és a zöld (tanyai, lovas, agro-) turizmus legújabb formái nyernek teret?

Remélem, hogy e néhány egyszerű példa és kérdéssor is kellően illusztrálja: a térségi jövőképek akár így, egyszerűen, az egymás után következő, s persze logikusan összeépülő kérdések sokaságára adott válaszokból állíthatók össze. Hogy e feladat mégsem egyszerű, az ezért van, mert igazából mindenkinek, minden a jövőért valaminő szinten felelősséget viselő állampolgárnak kellene hasonló kérdéseket feltennie. A maga, a családja, a vállalkozása, a szűkebb közössége ügyeiben, s persze azokra a kérdésekre is kereshetné a válaszokat bárki a maga szempontjából, amelyeket fentebb – a tágabb térségünkre vonatkozóan – jövőkép-alkotási kísérletként vázoltam.

Azt hiszem, hogy alapkérdés lehet az is, sőt talán egyféle kiinduló alapként kell vele számolni, hogy az állandó növekedést és a mértéktelen fogyasztást – egyre nyilvánvalóbb – fel kell váltania a szükségletek kielégítését szolgáló erős helyi gyökerekkel is rendelkező gazdaságnak. Hogy a technikai-műszaki alapok mellett legalább olyan fontosak lesznek a humán, az emberi, a kulturális alapok. Hogy az eddig mifelénk szinte kizárólagosan felülről vezérelt rendszereket az alulról építkező, a szubszidiaritást, a helyi közösség önrendelkezését kiinduló alapnak tekintő modelleknek kell végre felváltania. S az is szinte bizonyos, hogy a ráció mellett ismét fontos lesz az emóció is, az abból táplálkozó plusz lelki-emberi energiák bevonása a tervezési és a jövőképképző folyamatokba. Nem lehet sem az egyik, sem a másik kizárólagosságával célba érni. A politikai propagandánk bizony gyakran veszi célba az emóciót, míg a reálgazdaság (s a fizetési boríték) a rációkat helyezi előtérbe. Azt is mondják egyesek, hogy a masculin, a kizárólag a versenyt és versenyképességet szajkózó, azaz férfias „fejlesztési gondolatmenetek” mellett legalább olyan fontos lesz a dolgok feminim jellege, nőiessége⁶.

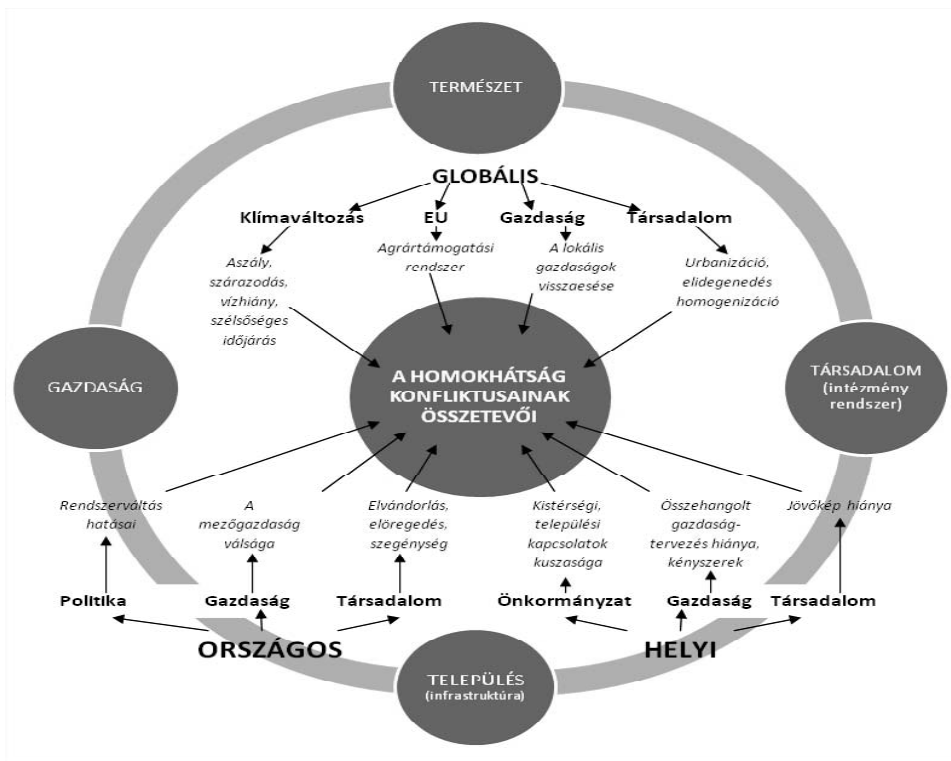
Túl sok tehát azoknak a valóban is létező komponenseknek, bizonytalansági tényezőknek, fejlesztési lehetőségeknek és korlátoknak a száma, amelyek alapján nagy valószínűségi pontossággal jövőképeket lehet fogalmazni. Ennek ellenére azt hiszem, nélkülük nagyon sikertelen lesz a jövőnk itt is, s országos szinten is. Szörnyűséges belegondolnom, hogy mennyi kudarc ért már engem mint kutatót efféle ügyekben. De hát addig kell hányni a borsót a falra, amíg van.

Variációk a jövőkép témára

Tekintettel a dolgok fentebbi – remélem e vázlat formájában is bizonyított – szerteágazó mivoltára, a dolgozat végén megkísérlek különböző variációkat adni segítségül a fantáziadús olvasónak ahhoz, hogy saját maga is területi jövőképeket állíthasson össze. A következő ábra⁷ azt mutatja, hogy a Duna–Tisza köze közeli és távoli jövőjének megoldandó problémái, konfliktusai térben legalább három „hatásirányból” fogalmazhatók meg markánsan.

6 G. Fekete Éva közlései, Csatári B. – G. Fekete É. – Farkas J. – Osgyáni G. – Baksa S. 2007. *A környezet és a kultúra szerepe a vidéki változásokban*. In: Banczerowski J.-né – Koncz I. – Baranyainé Sz. P. – Szentpéteri J. – Szemenyei I. (szerk). *Stratégiai kutatások 2006–2007: Kutatási jelentések a Miniszterelnöki Hivatal és a Magyar Tudományos Akadémia közötti megállapodás keretében végzett stratégiai kutatások főbb eredményeiről*. Budapest MTA, 2007; pp. 303–327.

7 Farkas Jenő ábrája.

S mint látható, mindegyik befolyással van az ábrán látható „külső kör” szerint megadható, mindennapjaink részét képező ún. térbeli alaptényezőkre is. Területi kutatóként meggyőződéssel valljuk, hogy legalább a legfontosabb jövénytényezők tekintetében szükséges lenne mindig foglalkozni közülük azokkal, amelyek jelentős befolyással lehetnek a többire is.

Az elmúlt húsz évben például jelentős felzárkózás történt a települések infrastruktúráját illetően. Utak, járdák, csatornák, modern személtlerakók sora épült, hogy a mobifónia hihetetlenül gyors terjedéséről ne is szóljunk. De ezt a vidékeink csak igen csekély hányadán követte a gazdaság fellendülése, vagy a társadalom érzékelhető megújulása. Persze ezeket a technikai jellegű beruházásokat, fejlesztéseket sokkal könnyebb elvégezni, mint a helyi társadalom bonyolult világában, sokérdekű közösségeiben annak jólétén munkálkodni – írta Enyedi György⁸ akadémikus a rendszerváltás utáni időszak településfejlődésének sajátosságaként. S milyen fontos ezt az igazságot figyelembe venni a jövőt illető megújuláskeresés során.

De elgondolkozhatunk azon is, amelyek a hajdani ún. „alföldi fejlődési út” tanulságaiból következhetnek. A török hódoltság után az újjáéledő alföldi mezővárosok nagy részében a kiépülő színvonalas iskolarendszer, az adott kor szintjén befogadható, adaptálható tudás és szakmai ismeret (gondoljunk csak a

8 Enyedi György 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon*. Bp., p. 138. 61. oldal.

filoxéravész után kibontakozó szőlőnemesítésre, vagy a kertészeti kultúrák felvirágzására), vagy akár a jó munkakultúra mint alapok, megelőzték a gazdaság felvirágzását. Nekem egyre inkább az a sejtésem, hogy most is hasonló a helyzet. A régió felzárkózásának esélyei a „hely és a fej” ismételt egymásra találásában, a kreatív, megújulni képes, s itt boldogulni akaró emberekben vannak. Mindent meg kellene tennünk annak érdekében, hogy a jövő generációja itt, e tájon tudja elképzelni a jövőjét. Ennek hiányában ugyanis bármilyen jövőkép csak az íróasztalfiókok számára kerül „gyártásra”⁹, no meg le kell adni a forrásszerző pályázatok mellékleteként anélkül, hogy bárki igazán komolyan venné a benne foglaltakat, s betartásukról gondoskodna.

A kilátások – sajnos – nem túlságosan kedvezőek. Az elmúlt húsz esztendő általában nem arra tanította a helyi társadalmat, hogy összekapaszkodva, közösségeket építve, szolidáris gondolkodással a közös dolgaik és a közös jövő ügyeiben odaadással cselekedjen. Ez az időszak egy esetenként szélsőségesen individualizálódó társadalomban a meglehetősen „vad” kapitalizmus térnyeréséről szól, amelynek fájdalmait szinte alig enyhítették azok a tervezési és közszolgáltatási-jóléti mechanizmusok, amelyek Nyugaton korábban már jól működtek. Ezek a megoldások – meglehetősen sajtáságos módon – a második világháború után teret nyerő államszocializmustól való félelemben születtek meg ott, sőt a szocialista országok „egyes vívmányainak” a „szociális piacgazdaságba” való átültetéséről szóltak. Nálunk is szociális piacgazdaságot hirdettek, de nem igazán az lett belőle. Ahhoz éppen a kutatásnak, a tervezésnek, a szociálisan öntudatos és tanulóképes – sőt stabil jövőképekkel rendelkező – helyi társadalomnak kellett volna sokkalta nagyobb szerepet kapnia. (Hozzátehető, ahol ennek az alapjai megvoltak, vagy megteremtődtek, azok a vidékek és településeik ki is emelkedtek a sűrű és vidékies magyar perifériákból.)

A Duna–Tisza köze jövője lehet olyan (lásd 2. ábra¹⁰), mint ahogyan „a mi költőnk” is megénekelte, amolyan Pató Pálos. De lehet egy tudatos (ismét), öntudatára ébredő, közösségeit helyreállító tervező helyi társadalomé, amelyik a fenntarthatóság szigorú elvei alapján kihasználja a táj és a földrajzi helyzet adta lehetőségeket, sőt távlatban, ha nagyon fokozódna a vízhiányunk, akkor – mondjuk, negyedszázad múlva – megépíti a Duna–Tisza-csatornát és aktív részese lesz a most induló új, nagy távlatú európai Duna-fejlesztési regionális programoknak.

Zárógondolatok

A jövőnk nagyon bizonytalanak tűnhet persze sokak számára, de ha feladjuk a jövőképalkotás lehetőségeit, e bizonytalanság csak növekedhet. Kedves történet esett meg velem, amikor két évtizede Finnországban jártam, még jóval a rokonok európai uniós csatlakozása előtt. Lappföld szélén, egy szépen és oko-

9 A www.alfoldinfo.hu honlapunkon több, sajnos ilyené lett, jövőképeket is tartalmazó stratégiai fejlesztési dokumentum található. Ha átfutják azokat, eldönthetik, hogy a szerzőkben van-e az alapvető hiba.

10 Csatári Bálint és Farkas Jenő szerkesztése.

san felfejlesztett vidéki egyetemen, Ouluban beszélgettem elhivatottan dolgozó geográfus kutatókkal, oktatókkal. Szó esett arról is, hogy mit is visznek majd ők a közösségbe. A legidősebb, azóta már nyugdíjba vonult professzor egészen természetesen azonnal rávágta: két dolgot biztos. A szaunát és a sisut. Az utóbbi a „finn büszkeséget” jelenti. S ott, már akkor készen voltak azok a jövőképek és tervek, amelyek a hat évvel később az európai unióhoz csatlakozó ország ritkán lakott vidékeinek a felzárkóztatási programjaihoz és az uniós források elnyeréséhez szükségesek voltak. Komplex vidéktervek, alternatív javaslatokkal, kiváló gondolatokkal, perspektívákkal.

Kulcselemük volt az iskolaügy, a mindenütt magas színvonalú oktatás a tanyai iskolától az egyetemig (elvittek egyébként egy Klebelsberg-emlékhelyre is, aki-nek módszereire alapozták hajdan a kis falusi iskolák kiépítését), a tudomány fejlesztése (ma a nemzeti jövedelemnek már több mint 3%-át fordítják K+F-re), s a helyi közösségek fejlesztése kreatív, nyelveket beszélő, tervező, közösségfejlesztő szakemberek sokaságával.

Vélem, nálunk sem fog másképpen sikerülni, mint ahogy hajdan alföldi eleinknek is hasonló módon, szigorúan vállalt prioritások, elvek és szabályok mentén sikerült. Alapját csak az erős autonóm helyi (civil) közösségeink adhatják, amelyek létét és jövőjét egy korszerű tudás- és kultúráközvetítő iskolarendszer alapozza meg. A sokoldalú tervezés pedig a fontolva haladást tenné lehetővé (ahogy az egyik amerikai elnök mondta: a tervezés minden, a terv semmi). S végül részévé kellene válnia a társadalmi jövőképünknek egy új európai patriotizmusnak, mint ahogyan a finn büszkeség nélkül, azt hiszem, ők sem lehetnének olyan (jövőképekben is) gazdag ország.

Forgatókönyvek

A: Nem teszünk semmit (baseline)

Természet/környezet	Gazdaság	Település/társadalom
koordinálatlan vízfelhasználás, további talajvízszint-csökkenés, szélsőséges klímahatások elleni kitettség növekedése, jelentős tájdegradáció, a természetes vegetáció előnytelen átalakulása, lokális-táji töredezettség	a mezőgazdasági termelés eredményességének kiszámíthatatlansága, a termőföld értékének jelentős csökkenése, a lokális gazdaság eltartó-képességének csökkenése stagnáló vagy növekvő munkanélküliség	romló jövedelemviszonyok, elvándorlás, elöregedés és annak intézményi következményei, perspektívavesztés, kiszámíthatatlanság, öngyilkossági hajlam növekedése, települések visszafejlődése (hosszú távon akár megszűnése)

B: Adaptációs, tervezési-fejlesztési stratégia megvalósítása esetén

Természet/környezet	Gazdaság	Település/társadalom
multifunkcionális, gondosan tervezett vízfelhasználás, meginduló tájrehabilitáció, vízpótlási programok stabilizáló hatásai, természeti-táji tényezők fokozatos felértékelődése, egészséges életkörülmények, sikeres agrárkörnyezet-védelem	alkalmazkodó mezőgazdaság, a zöld, illetve agroturizmus fenntartható fejlődése diverzifikált lokális gazdaság (Mercedes-hatás) és új rurális „kultúra-gazdaság” kialakítása, fejlett üzleti szolgáltatások	lakó-, farm és üdülőtanyák számának növekedése, kiegyensúlyozott város-vidék kapcsolatok, tervezett és fenntartható településhálózat-fejlődés, autonóm, jól szervezett helyi közösségek szerepének növekedése

C: Hosszú távon jelentős vízigény (Duna–Tisza-csatorna)

Természet/környezet	Gazdaság	Település/társadalom
természeti és ökológiai egyensúly, természetvédelmi és NATURA 2000 területek hosszú távú értékmegőrző fenntarthatósága, magas színvonalú tájgazdálkodás, az agrárpotenciál megőrzése, az értékes, sokszínű kultúrtáj teljes rehabilitációja	a változó agrár- és vidékfejlesztési támogatások maximális kihasználása, új környezet-ipar megjelenése, (a hibrid járműgyártástól a megújuló energiatermelésig és a hozzá kapcsolható ipari innovációkig) stabil gazdasági eltartóképesség	sokoldalúan megújuló tanyás térségek, adaptív és progresszív gazdaság és társadalomfejlődés, javuló GDP, társadalmi egyenlőtlenségek mérséklődése, harmonikus város-vidék viszony, globalizáció (?)

**Környezettudatosság, víz-etika, kreativitás és partnerség.
Új tervezési és fejlesztési módszerek, programok és intézmények.**

Rakonczai János – Ladányi Zsuzsanna

A sejthető klímaváltozás és a Duna–Tisza közi Homokhátság

A Homokhátságon élőknek, gazdálkodóknak vélhetően már tele van az a bizonyos „hócipője” a Duna–Tisza közén megtapasztalt vízhiányt értékelő cikkekkel, elemzésekkel, tanácskozásokkal, netán a vélt megoldásokat délibábosan felvillantó tervekkel. Így azután jobb, ha már előljáróban leszögezzük, tudományos megközelítésű tanulmányunkban mi sem fogjuk a táj alapvető gondjait orvosolni. Csupán annyit ígérhetünk, hogy a tájban zajló természeti változások következményeit megkíséreljük folyamatában bemutatni, és bizonyos visszavisszatérő ábrándokat a realitások szintjére helyezni.

Amikor az 1970-es években a Duna–Tisza közén a vízügyi szakemberek a talajvízszintek jelentős csökkenését mérték, vagy az 1980-as évek elején a természetvédők a vizes élőhelyek gyors és látványos visszaszorulását tapasztalták, még átfogó értékelések hiányában fel sem vetődött, hogy a „parányi Magyarországon” a globális klímaváltozás egyes kezdeti megnyilvánulásait észleljük. Jó harminc évvel később, napjainkban, már sejthető, hogy az utóbbi másfél évszázad számos emberi hatása mellett az éghajlat globális módosulása fontos szerepet játszott a változásokban.

Az iménti, kissé óvatosan megfogalmazott mondatunk háttérében két nyilvánvaló és tisztázandó kérdés rejlik. Egyrészt van-e egyáltalán globális klímaváltozás, másrészt (függetlenül attól, hogy erre mi a válasz) mi a természetes és az antropogén tényezők egymáshoz viszonyított szerepe a Duna–Tisza közén tapasztalt változásokban?

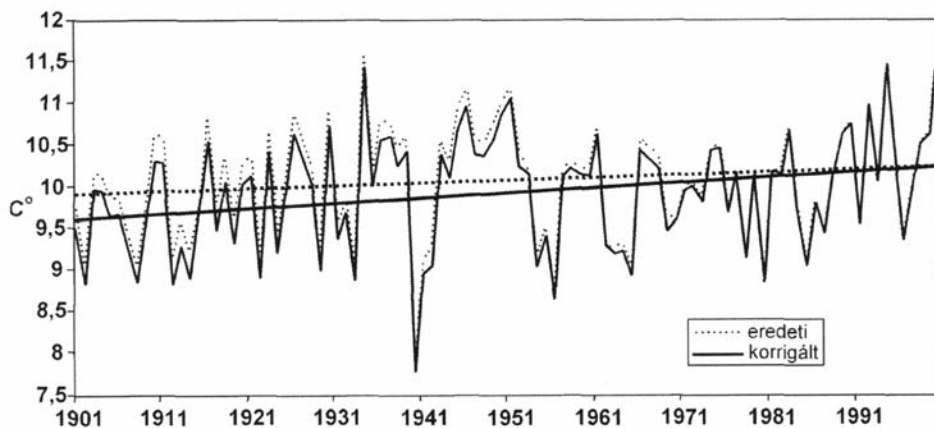
Az 1988-ban alakult Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC) részletes értékelések alapján bizonyítottnak látja, hogy egy olyan globális klímaváltozásnak vagyunk részesei, amiben jelentős szerepet játszik az emberi tevékenység. Igaz, a földtörténet során ennél az utóbbi másfél évszázad alatt tapasztalt 0,7 °C körüli hőmérséklet-növekedésnél sokkal nagyobb felmelegedések (és lehűlések) is voltak, de a jelenlegi folyamat mértéke gyorsabb, és (modellvizsgálatokkal is bizonyíthatóan) sokban függ az emberi hatásoktól. Vannak persze, akik ezeket

kétségbe vonják, de például a Föld jeges területein tapasztalt változások (sarki jégtakarók csökkenése, gleccserek visszahúzódása) egyértelműen alátámasztják a melegedés tényét. Még a hosszú időn keresztül legnagyobb „hivatalos kétkedő”, az USA is gyorsan megváltoztatta álláspontját az Obama-kormányzat hivatalba lépése után, és kevesebb mint egy év alatt már ki is dolgozta klímastratégiáját. Lehet tehát kétkedni a melegedési folyamatban, de ettől függetlenül ez mára bizonyított ténynek tűnik. A klímaváltozás másik fontos eleme a csapadékváltozás. A mérési eredmények azt mutatják, hogy ez nagyon különböző módon érinti a Föld térségeit: vannak olyan területek, ahol az utóbbi száz évben akár 40–50%-os csapadéktöbblet, másutt pedig ilyen arányú hiány alakult ki.

Magyarország és a globális klímaváltozás

A globális klímaváltozás elsődleges hazai hatásait is leginkább a hőmérséklet és csapadék hosszú távú változásain keresztül értékelhetjük. A kutatások bizonyították, hogy a legnyilvánvalóbb változások száz év alatt a hőmérséklet tendenciájában tapasztalhatók, a melegedés mértéke a globális változásokhoz hasonló (1. ábra), sőt talán kissé meg is haladja azt (+0,77 °C). Az utóbbi harminc évben nálunk is kimutatható a melegedés gyorsulása. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az eredeti észlelések szerint nem volt ennyire egyértelmű a melegedés, az észlelési adatok részletes újraértékelése azonban feltárta ennek okait.¹ Az is sejthető, hogy a hőmérséklet-emelkedés nem egyenletes az év során, a változások magyarázata nagyobb részben a telek enyhülésében kereshető.

1. ábra. Magyarország hőmérséklete és a változás trendje a 20. században
(Forrás: Szalai–Szentimrei, 2001)

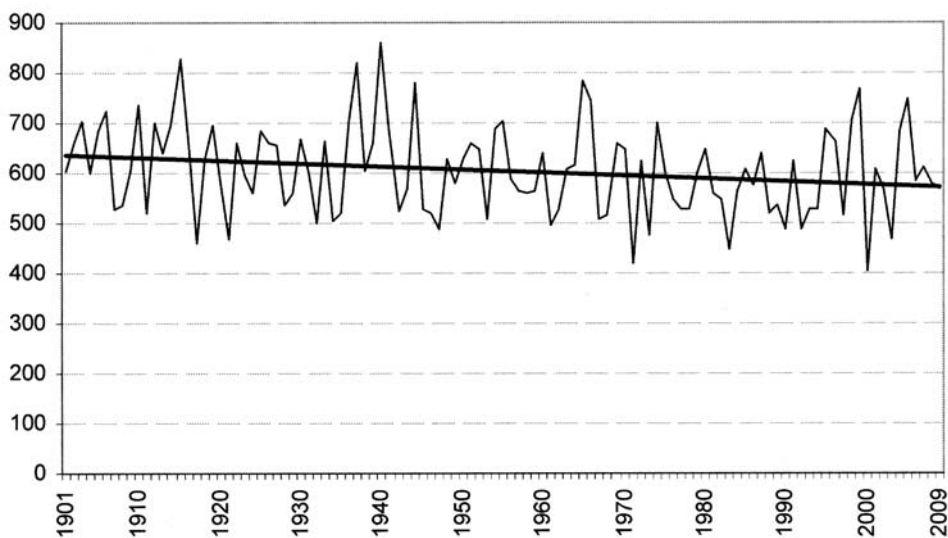

1 Az elmúlt évszázad során változott a mérés metodikája (például a napi háromszori észlelés esetében annak időpontja), és több helyen a mérések helye is. Mindez szükségessé tette a korábbi adatsorok homogenizációját.

Hazánk kontinentális éghajlatának természetes velejárója a *szélsőséges csapadék-eloszlás*. Könnyen meggyőződhetünk erről, hiszen a mérőállomások többségén az eddig mért havi minimális csapadék értéke a hónapok döntő többségében nulla körül alakul, míg a maximális érték meghaladja a 100 mm-t, de esetenként a 200 mm-t is. Mindez azt mutatja, hogy az országunkra (a 20. században) jellemző 600 mm csapadék harmada, negyede akár egyetlen hónap alatt lehullhat, sőt kivételes esetben akár egy óra alatt is. A szélsőségességet igazán jól példázza a 20. század utolsó két éve: 1999-ben 770 mm körüli csapadék hullott (ez száz év alatt a hatodik érték), majd 2000-ben alig haladta meg a 400 mm-t, amely a legkisebb érték. A trendvizsgálatok az évszázad során legalább 60–80 mm-nyi csökkenést mutatnak (2. ábra). Ha tízéves átlagokat vizsgálunk, akkor az évszázad első két évtizede mintegy 100 mm-rel csapadékosabb volt, mint a legszárazabb 1980-as évtized, 30 éves átlagok esetén is közel 60 mm-es csökkenés figyelhető meg. Azonban ez a kép mégis kissé csalóka, hiszen a csökkenésre döntően az 1967–1994 közötti száraz időszak nyomja rá a bélyegét, ekkor az átlag kb. 560 mm volt – viszont kisebb szélsőségekkel. További kedvezőtlen jelenség, hogy nő az alig hasznosuló mikrocsapadékok aránya. Évszakosan vizsgálva a legjelentősebb csökkenés tavasszal mutatkozik, a nyári viszont alig változik. A nyári csapadékok hasznosulását viszont a melegebb hőmérséklet lerontja.

A csökkenő csapadékok káros hatásait értékelve az elmúlt években többször elhangzott, hogy Magyarországon is sivatagosodási folyamat figyelhető meg. Miután azonban a csapadék nálunk, a szárazabb években egy-egy kisebb területen is csak kivételes esetben marad 400 mm alatt, így sivatagosodásról nem beszélhetünk. Helyesebb, ha a számottevő csapadékcsökkenést szárazodásként minősítjük.

2. ábra. Magyarország évi átlagos csapadékának változásai és annak trendje 1901–2009 (mm) (Forrás: az OMSZ adatainak felhasználásával)

A globális klímaváltozásnak természetesen számos egyéb hazai következménye is van (ezeket az MTA által koordinált VAHAVA-projekt² összegezte), azonban ezekre jelen cikkben nem térhetünk ki.

Ha megnézzük a két ábrát, láthatjuk, hogy a melegedés és a csapadékcsökkenés trendje kétségtelenül kimutatható, de mivel ezek a tendenciák nagy változékonyságot mutató adatokból származnak, joggal kételkedhetünk, hogy vajon valóság-e ezek a trendek. Kutatásaink során éppen ezért olyan természeti elemeket vizsgáltunk, amik alkalmasak lehetnek a változások tendenciaszerű jellegét bizonyítani vagy cáfolni. Ilyennek bizonyult a talajvíz és több vele kapcsolatba hozható elem (pl. talaj, biomassza).

A Duna–Tisza közti talajvízszint-csökkenés háttere és mértéke

Az, hogy ez a csapadékhiány miért éppen a Duna–Tisza között okozott látványos változásokat, gazdálkodási gondokat, és hogy van-e ebben kiemelt szerepe a klímaváltozás mellett az embernek, kissé összetettebb probléma.

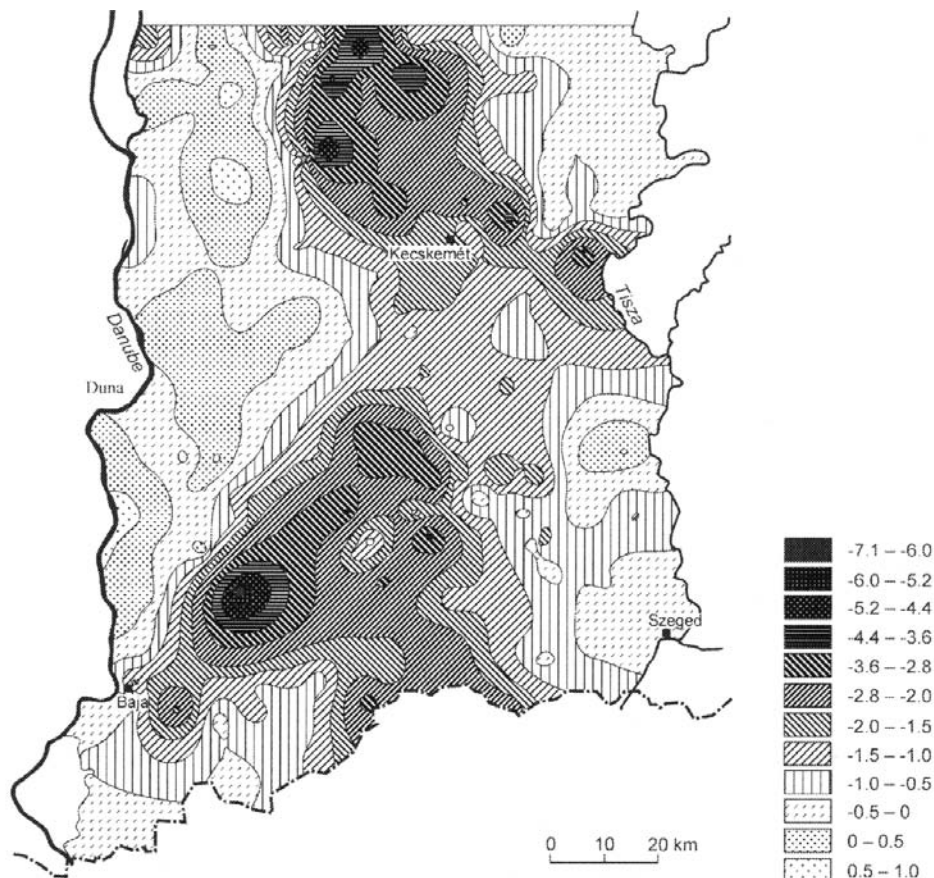
2009 októberében került megrendezésre Kecskeméten az „Aszály és szárazodás Magyarországon” konferencia. A cím gyakorlatilag nem foglal állást abban az alapkérdésben, hogy a jelenleg zajló klimatikus változások beilleszthetőek-e az éghajlat természetes változékonyságába (azaz aszályosnak tekintsük-e ezeket a szárazabb éveket), vagy egy tartósabb, trendszerű változás részesei vagyunk (ekkor lehet jogos a szárazodás megnevezés).

A válasz eldöntéséhez tudunk segítségül hívni olyan tájalkotó elemeket, amelyek az éghajlati elemek változásait kisebb változékonysággal képezik le. A talán legjobban mérhető ilyen tényező a talajvíz. Ez a vízkészlet sokban függ a csapadéktól, de felszín alatti mélysége miatt sokszor akár hónapokig nincs kapcsolatban közvetlenül a csapadékkal, így annak változásait sokkal lassabban érzékeli. (A talajvízszint változásában ugyanakkor a hőmérséklet-emelkedés miatti növekvő párolgás is szerepet kaphat.)

A talajvíz változása szempontjából az a meghatározó, hogy a Duna–Tisza közti Homokhátság a két nagy folyó között hátszerűen emelkedik ki (legmagasabb részei 40–80 méterrel), így a talajvíz utánpótlódásában *csak a csapadéknak van érdemi szerepe*, s a folyók hatása is csupán egy korlátozott sávban mutatható ki. Az Alföld más területein viszont a domborzati adottságok lehetőséget adnak az oldalirányú szivárgásra a felszín alatt, illetve például a Kiskörei-duzzasztó üzembe állítása után megvalósított öntözések (a jászsági- és Nagykunsági-főcsatornák mentén) hatása elfedte a csökkenő csapadék talajvízre gyakorolt kedvezőtlen hatását. A Homokhátságon megfigyelhető egy olyan tendencia is, hogy a magasabb területeken a talajvízszint-csökkenés mértéke nagyobb (3. ábra). Ez szintén

2 A VAHAVA, a változás-hatás-válasz gondolati kör rövidítése. A projekt irányítója Láng István akadémikus volt. Erre a kutatási anyagra, valamint az IPCC eredményeire alapozva készült el hazánk klímapolitikája: 29/2008. (III. 20.) OGY-határozat a Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiáról.

a csapadékból való pótlódás dominanciájára utal. A csökkenés mértéke a legmagasabb részeken a 4–7 métert is eléri.

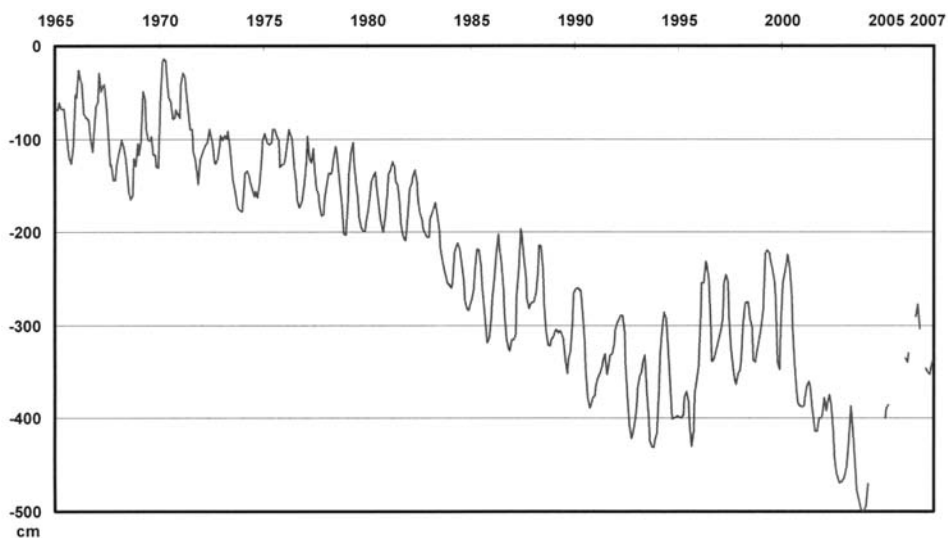

3. ábra. A talajvízszint eltérése az 1970–1974 közötti átlagtól méterben 2003 márciusában

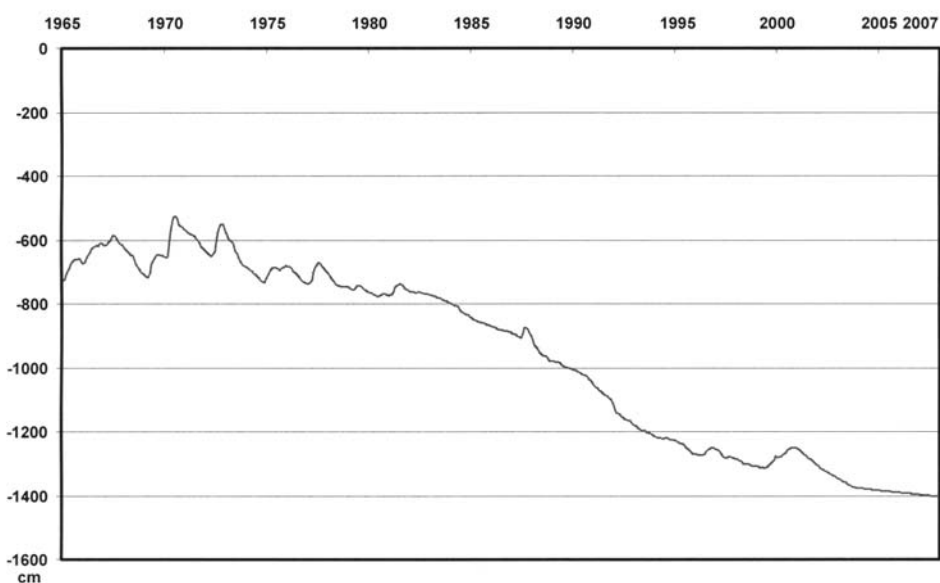
Azokon a hátsági területeken, ahol a talajvíz mélysége az 1970-es évek vége táján még viszonylag kicsi volt (2–3 méternél kevesebb), a talajvízjárás éves üteme (tavaszi maximum, őszi minimum) jól megfigyelhető, de a szárazabbá váló következő másfél évtizedben az éves ritmus megtartása mellett a vízszintek egyre mélyebbre süllyedtek (4. ábra). Az 1990-es évek második felének néhány csapadékosabb éve ezt a süllyedést megállította, sőt akár kisebb talajvízszint-emelkedéseket is eredményezett (a bemutatott bócsai kútnál például bő fél métert), de ennek hatása a következő szárazabb években gyorsan eltűnt, s a süllyedés tovább fokozódott. 2004-től kezdődően a sokévi átlagnál nagyobb csapadék hatása ismét hoz kb. 2 méternyi vízszintemelkedést, de ez sem elegendő arra, hogy a korábbi szintre emelje azt, úgy tűnik a vízállás az 1970-es években mértnél mintegy 2 méterrel mélyebb szinten maradt.

A Homokhátság legmagasabb részén, az Illancson már az 1970-es évek elején is 5–6 méter mélyen volt a talajvíz, emiatt az éves változás sem volt szokványos (5. ábra). A későbbiekben pedig, a szárazság miatt egyre mélyebbre süllyedő vízszinten alig tapasztalható a téli-tavaszi időszak talajvízpótló hatása. Itt a talajvízszint süllyedése az utóbbi 30–35 évben elérte a 6–8 métert is, s a csapadékosabb időszak hatása csak mérsékelt változást hozott a nyilvánvaló trendben, sőt az utóbbi néhány nedvesebb év hatása legfeljebb a süllyedés ütemének csökkentésére volt elegendő.

4. ábra. A talajvízszint változása egy bócsai észlelőkút alapján 1965 és 2007 között

5. ábra. A talajvízszint alakulása az Illancs térségében 1965 és 2007 között

A Duna–Tisza közti hátság talajvízszintjének változása jól láthatóan már nem az epizodikus változásokat (egy-egy szárazabb vagy nedvesebb év hatásait) tükrözi. Inkább sejthető itt a tartósabb klímaváltozás hatása.

Geoinformatikai eszközöket felhasználva hozzávetőlegesen meghatároztuk a hátság vízhiányának mértékét is. Kiderült, hogy egy-egy tartósabb száraz időszak végén a vízhiány megközelítheti az 5 km³-t (5 milliárd m³) is. Ez első látásra nem tűnhet soknak, azonban ez a mennyiség megközelíti hazánk évi teljes vízfelhasználását! Tapasztalataink szerint azokon a területeken, ahol a talajvíz nem süllyedt 3–4 méternél jobban az elmúlt évtizedekben, egy-egy tartósan nedvesebb időszak valamelyest segít a vízhiány csökkentésében. Van azonban egy 1000–1500 km²-nyi terület, ahol jelenlegi ismereteink szerint a „regenerálódás” természetes hatásokra nemigen valósulhat meg.

Abban a kérdésben, hogy a talajvízszint-süllyedésben mennyi a klímahatáson túl az emberi tevékenység szerepe, már nehezebb pontos véleményt formálni. Említhetjük példaként, hogy egy szárazabb időszakban, amikor egyes mezőgazdasági kultúrákat csak öntözéssel lehet nagyobb károsodás nélkül fenntartani, a gazdálkodók öntöznek – felszíni vizek hiányában kutakból. Ez nyilvánvalóan hat a talajvízkészletekre is, azaz antropogén hatásként jelenik meg, pedig csak a szárazság kényszerű következménye. A tudományos igényű válaszok a probléma felismerésének kezdeti szakaszában kb. fele-fele arányra tették a természeti és az antropogén tényezők súlyát (Pálfai I. 1994). Napjainkban már 75–80%-ban a klímaváltozást sejtjük a jelenség okaként (Szanyi J. – Kovács B. 2009). A bizonytalanság hátterében több nehezen becsülhető tényező áll. Gondot okoz, hogy az antropogén és természetes változások sokszor egymáshoz hasonló következményekkel járnak, máskor viszont egymással ellentétes hatást váltanak ki. A csapadékcsökkenés épp úgy a talajvíz csökkenését eredményezi, mint a talajvíz vagy a rétegvizek kitermelése, a belvizek elvezetése. Az időszakos belvízborítás vagy a szennyvizek elszívárogtatása viszont növeli a talajvízkészletet. Tudományos vita folyt arról is, hogy milyen a területen telepített erdők párologtató hatása. A területet járva gyakran találkozunk olyan véleményekkel, hogy az egykori szénhidrogén-kutatásoknak is fontos szerepe van a talajvízszint-süllyedésben. Valamennyi felvetett ok mellett szólnak racionális érvek, tények (és biztosan van is szerepük a vízforgalom változásában), de a talajvízváltozások időbeli lefutása inkább a klímaváltozás következményére utal.

A talajvízszint-csökkenés hatása a tájra

A klímaváltozás hazánk más tájain is okozott talajvízszint-süllyedést, igaz nem a Duna–Tisza közén tapasztalható mértékben. Egy ilyen korábban is részletesebben vizsgált dél-tiszántúli területen jól dokumentálhatóan sikerült kimutatnunk, hogy a tartós talajvízszint-csökkenés a táj arculatának változását is eredményezheti (Rakonczai J. 2008). Szikes pusztán a tartósan száraz időszakban a talajvízszint lényegesen lesüllyedt, így a sós talajvizek hatása egyre kevésbé érvényesült a felszínen, a talajszelvényben mélyebbre került a sófelhalmozódási szint, és megszűntek a vakszikes felszíni sóvirágzások.

A csökkenő sótartalom nyomán néhány évtized alatt átalakult a feltalaj, ami fokozatosan lehetővé tette a felszín begyepesedését, és ezáltal a táj átalakulását. Ezek a kutatásaink is mutatják, hogy *a globális klímaváltozás hatásait nem csak klimatikus adatokkal lehet mérni. A talajvízkészletek változásai, de különösen a talajok átalakulásai nem az epizodikus eseményeket tükrözik, hanem inkább a trendszerű folyamatokat jelzik.*

A csökkenő felszíni vízkészletek hatására a Duna–Tisza közén is megfigyelhetőek a táj átalakulásai. Igaz, ez a tájatalakulási folyamat már sokkal régebb óta zajlik (Bíró M., 2006), azonban az utóbbi néhány évtizedben a változások háttérében jelentős fordulat történt. A megelőző másfél-két évszázadban az ember tájatalakító szerepe dominált (és ez okozta a változásokat), az utóbbi 30–40 évben inkább a természetes változások következményeivel szembesülhetünk. Leglátványosabb a vizes élőhelyek rohamos csökkenése, átalakulása. A szárazodás hatásai már az 1980-as évek elejétől egyre nyilvánvalóbbak voltak a Kiskunsági Nemzeti Park munkatársai számára: az évek során egyre korábban kiszáradó szikes tavak, környezetük szikes jellegének megszűnése, a sódinamika megváltozása (Iványosi-Szabó A. 1994). Bár egy-egy erősen belvizes időszakban átmenetileg megújulni látszanak az egykori szikes tavak, valójában azonban már medreiket is birtokba vette a vegetáció, így teljes megszűnésük csupán idő kérdése (Kovács F., 2005). A jellegzetes szikes területeken itt is tapasztalható a sótartalom csökkenése: megszűnőben vannak a nyári vakszikes foltok, és sok területen már itt is észlelhető a talajok átalakulása vagy a vegetáció átformálódása. A mindennapi ember számára talán a legnyilvánvalóbb változás a turisták által kedvelt Bugac pusztán figyelhető meg. Az 1980-as évek elején még egy cölöpökön álló ösvény is vezetett az ősborókás irányába, amit később – a terület természetes kiszáradása miatt – elbontottak. De számtalan egyéb, gazdálkodással is összefüggő tájváltozást tapasztalhatunk. Több területen a tavaszi vízborítások miatt csak később lehetett a talajművelést elkezdeni, ma pedig a víz már nem gazdálkodási korlát. Találhatunk olyan, napjainkban már eredményesen művelt parcellát is, amit a fél évszázaddal korábbi talajtérképezés során szikesnek minősítettek (és csak legeltetésre volt alkalmas). Ugyancsak kapcsolatba hozható a szikesek átalakulása nyomán bekövetkező vegetációváltozással a gyógynövényként gyűjtött kamilla csökkenő mennyisége.

A bemutatott számtalan apróbb-nagyobb változás a tájban lehet, hogy sokaknak feltűnik, csak éppen nem sejtik a háttérben álló okokat. A tájban tapasztalt változások zöme azonban egy irányba mutat, és általában összefüggésbe hozható a vidéken tapasztalható vízhiánnyal valamilyen kapcsolatrendszeren keresztül.

A biomassa mint klímaváltozási indikátor

Mint korábban utaltunk rá, az esetleges klímaváltozás indikátoraként olyan elemeket kerestünk, amik az éghajlati szélsőségek hatásait letompítva, tendenciaszerűen képesek a változásokat érzékelni. A talajvízváltozás mellett ilyennek bizonyult részben a biomassa.

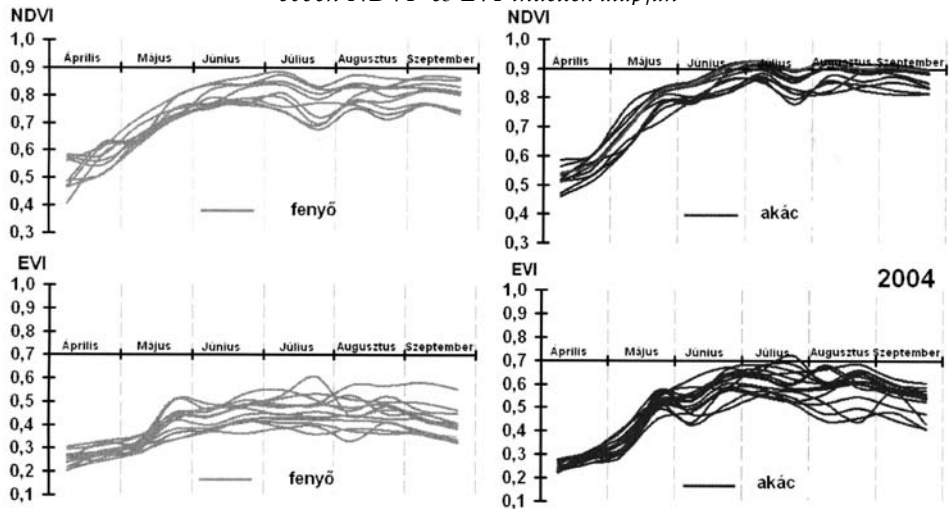
A mezőgazdaságban egy kedvezőbb időjárású év jobb termése, vagy egy száraz év rossz eredménye többnyire az időjárási változékonyság következménye. Ráadásul egy-egy területen évente más növényt termesztünk, így nemigen kínálkozik lehetőség azonos helyen a növények terméshozamát a klimatikus adatokkal megfelelő részletességgel kapcsolatba hozni. Vizsgálataink szerint azonban az erdők alkalmasak lehetnek egy ilyen elemzésre, hiszen elhelyezkedésük sok éven át állandó, és öntözéssel a természetes csapadék hatását sem módosítják. (A vizsgálathoz szóba jöhetnek volna még a természetes gyepek, ezek azonban sekélyebb gyökérzetük miatt sokkal inkább kötődnek a mindenkori csapadékokhoz.) Ezenfelül a műholdas adatok jelentősen javuló térbeli (és egyéb minőségi) felbontása, valamint az azokhoz való hozzáférés könnyebbége lehetőséget biztosít az erdőállományon keresztül a klímahatás értékelésére.

A vegetációs dinamika meghatározására, a vegetáció becslésére és állapotának kiértékelésére széles körben alkalmaznak vegetációs indexeket, melyeket a műholdfelvételek megfelelő sávjainak reflektancia-értékeiből számítanak ki. Ilyen vegetációs index az NDVI (normalizált vegetációs index), mely a legáltalánosabban használt eszköz a nettó biomassza-mennyiség becslésére. Ez az index a zöld biomassza mennyiségének változását mutatja, a közeli infravörös és a vörös tartomány figyelembevételével. Továbbfejlesztett verziója az EVI-index (módosított vegetációs index), melynek számításához a fent említett sávok mellett a kék sávot is felhasználják a felvételezés során felmerülő atmoszférikus hatások kiküszöbölésére. A hiányzó vagy rossz minőségű adatok, a felvételezési hibák és a felvételezés során meghatározó légköri körülményeknek köszönhetően (felhőborítottság, atmoszféra összetétele stb.) jelentősen befolyásolhatják a képi adatok minőségét. Ezek kiküszöbölésére használják az MVC technikát, ami az egy időszak során (16 nap) mért vegetációsindex-értékek maximumát veszi figyelembe. 2000 óta érhetőek el folyamatos vegetációsindex-adatok 250 méteres felbontásban a Terra (és az Aqua) műhold MODIS szenzorának adatai alapján, melyeket elemzésünkhöz felhasználtunk.

Vizsgálatunk első lépésében a legnagyobb talajvízszint-süllyedéssel érintett Illancs kistáj erdeit elemeztük. Itt a tájhasználatot jelentősen befolyásolta az 1900-as években történt Alföld-erdősítés, melynek a homok megkötése tekintetében volt jelentős szerepe. Az erdőgazdálkodás szerepe ma is nagy a területen, de nagy, összefüggő, homogén erdőterületeket ritkán találunk, inkább sok kisméretű, különböző összetételű erdőfolt jellemzi. Óshonos állományokat alig találunk, többnyire az akác és a fenyő a domináns faj. Egy tízéves (2000–2009) adatsor alapján a főbb erdőtípusok vegetációs dinamikáját elemeztük, és kapcsolatot kerestünk a csapadék és a fák által termelt éves „biomassza-mennyiségek” között. A vegetációs dinamikát csak a vegetációs periódusban vettük figyelembe (áprilistól szeptemberig), mert egyrészt ez a periódus a fák szempontjából a legaktívabb időszak, másrészt pedig a téli hó- és felhőborítottság az elemzést jelentősen befolyásolja.

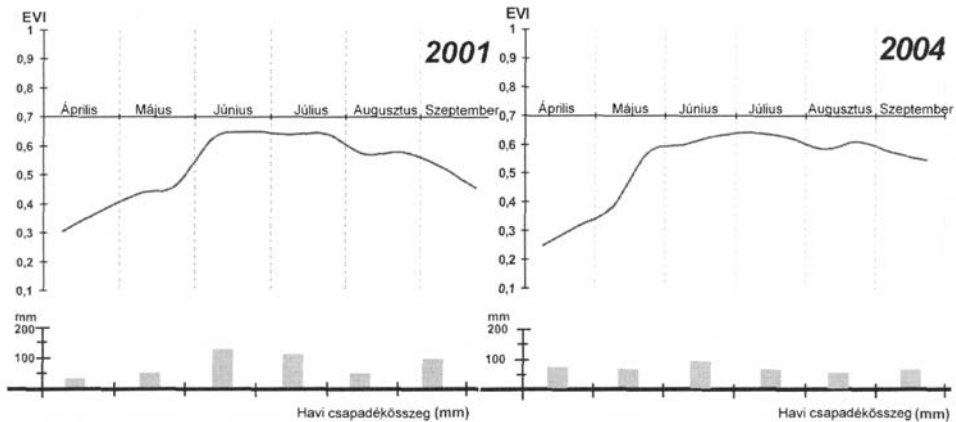
A terület két jellemző fafaja (az akác és a fenyő) eltérő vegetációs dinamikát mutat (6. ábra). Az év első részében az akácot (mint lombos erdőt) kisebb vegetációsindex-értékek jellemzik, később viszont magasabb értéket ér el, mint a fenyő.

6. ábra. Az Illanacs erdeinek vegetációs dinamikája egy egyenletes csapadékeloszlású évben NDVI- és EVI-indexek alapján

A csapadék éves eloszlása hatással van a biomassza alakulására (7. ábra). A vegetációs periódus első részében hullott kevés csapadék a teljes lombzat későbbi kifejlődését eredményezi (lásd a görbe értékei gyors emelkedésének eltolódását 2001 májusában 2004-hez viszonyítva). Az is megfigyelhető, hogy a vegetációs periódus végén hullott jelentősebb mennyiségű eső (2001 szeptemberében) már nem befolyásolja jelentősen a görbék lefutását, azaz a biológiai aktivitást.

7. ábra. Lombhullató erdők vegetációsindex-görbéi különböző csapadékeloszlású években

A mintaterületen 4-4 akác- és feketefenyőfoltot határoltunk el, és kapcsolatot kerestünk azok „biomassza-produkciója” és a csapadék időbeli eloszlása között (1. táblázat). A bemutatott korrelációk azokat az időszakokat mutatják, ahol a kapcsolat matematikailag a legerősebbnek bizonyult.

1. táblázat. Az egyes erdőtípusok biomasszájának korrelációja az azt leginkább meghatározó időszak csapadékösszegével (kiskunhalasi csapadékadatok alapján)

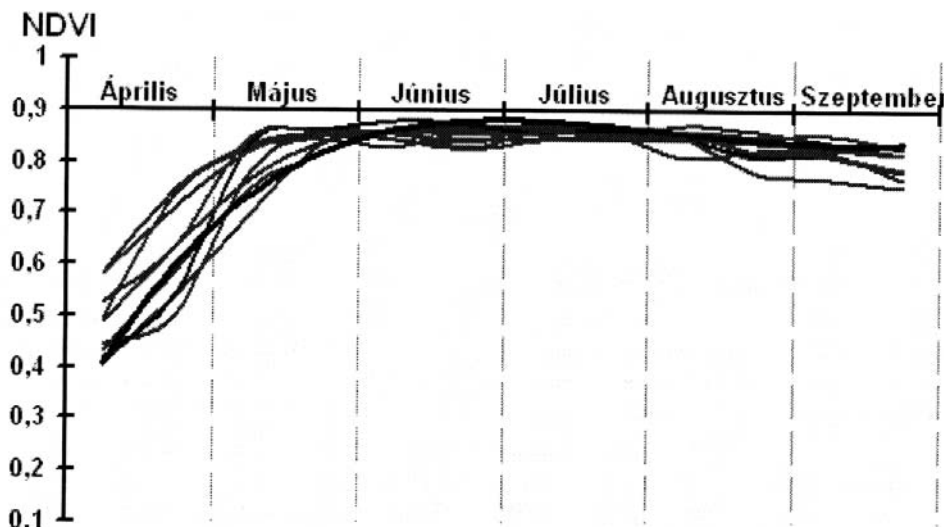
Erdőtípus	Korrelációs koefficiens (r) EVI	Meghatározó periódus EVI	Korrelációs koefficiens (r) NDVI	Meghatározó periódus NDVI
Fenyő 1	0,84	III–VI.	0,86	III–VI.
Fenyő 2	0,77	II–VI.	0,91	II–VI.
Fenyő 3	0,73	III–VI.	0,93	III–VI.
Fenyő 4	0,71	III–V.	0,85	III–V.
Akác 1	0,95	III–VI.	0,92	III–VI.
Akác 2	0,87	IV–VI.	0,88	IV–VI.
Akác 3	0,88	III–VI.	0,84	III–VI.
Akác 4	0,84	III–VI.	0,83	III–VI.

A vizsgálatok alapján megállapítható volt, hogy a csapadék és a biomassza között mindkét vegetációs index esetén bizonyítható és jelentős a kapcsolat. A különböző fafajok esetén ugyan kissé eltér a kapcsolat erőssége, de minden esetben igen jelentősnek mondható. Első pillanatban meglepő volt ugyanakkor, hogy a biomassza-képződésben a téli időszak csapadékának ezen a területen nincs fontossága, holott azt várhatnánk: a téli időszak az, amikor a talaj telítődik nedvességgel, és nem mindegy, mennyire.

Annak meghatározására, hogy a vegetációs indexek mennyire alkalmasak az egyes fafajok „csapadékérzékenységének” feltárására, olyan kontrollterületeket kerestünk mintaterületünk környezetében, ahol a vegetáció nem csupán a csapadék szeszélyes eloszlásának vannak kiszolgáltatva. Egyik ilyen terület a Duna árterén a gemenci erdő. Itt a folyó rendszeres áradása (illetve a talajvíz folyamatos kapcsolata a folyóval a homokos, kavicsos üledékeken keresztül) biztosítja az egyenletes, rendkívül jó feltételt a fák életéhez. (Igaz, az összehasonlítást kissé befolyásolhatja, hogy Gemenc esetében az erdőállományt nem fenyő és akác alkotja, hanem különböző nagy vízigényű fafajok.) A vegetációs indexek alapján számított biomassza nem mutatott erős korrelációt egyik időszak csapadékösszegeivel sem (8. ábra), azaz – előzetes hipotézisünknek megfelelően – a csapadék szempontjából nem tekinthető környezeti változásokra érzékeny területnek.

További kontrollterületként a Duna–Tisza közti hátság keleti peremén sikerült találnunk néhány réti talajon telepített erdőfoltot, amelyek már olyan területen helyezkednek el, ahol a regionális léptékű talajvízszint-csökkenés hatása kevésbé érvényesül, és a Tisza folyó sem befolyásolja lényegesen a talajvízszintet, de ahol a talajvíz elérhető mélységben van a fák számára. Ezekben a területeken megállapítható volt, hogy az erdők biológiai aktivitása lényegesen kiegyenlítettebb volt, mint a hátsági erdők esetében. Emellett a biomassza éves mennyiségét legjobban meghatározó időszak már januártól kezdődött. Mindez arra enged következtetni, hogy a talajvíz ebben az esetben hatással van a növények víz felvételére, azaz kevésbé van kiszolgáltatva a csapadék változékonyságának.

8. ábra. Az NDVI vegetációs indexek alakulása Gemenc erdőterületén a vizsgált években

A Duna-Tisza közti hátság egyes részein végzett biomassza-vizsgálatok azt mutatják, hogy a jelentős talajvízszint-süllyedéssel érintett területeken a fás vegetáció már alig függ a talajvíztől (nem onnan szerzi be vízigényét), azaz sokkal jobban ki van téve a csapadékeloszlás szeszélyességének.

Vannak-e hatékony válaszok a Duna–Tisza köze problémájára?

A Duna–Tisza köze talajvízszint-csökkenése, valamint annak következményei az 1990-es évek eleje óta folyamatosan az aktuális kormány, illetve Országgyűlés elé kerültek. Nevesítve van az Alföld-programban és mindhárom Nemzeti Környezetvédelmi Programban, valamint kiemelt figyelmet kapott a Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiában is. Mindezek azt mutatják, hogy a probléma fontossága a legfontosabb hazai környezetvédelmi stratégiákban is kinyilatkoztatásra került. Vélhetően külön tanulmányt érdemelnének mind a problematikát, illetve annak hátterét feltáró tanulmányok, mind azok a különböző szintű programok, amelyek a Duna–Tisza köze vízhiányának megoldása érdekében, de sokszor inkább csak ennek ürügyén, megtörténtek. A kutatóknak sokszor az az érzése, hogy a Duna–Tisza közti vízhiány problémája jó ürügy egyes lokális problémák megoldására, és ezért nincs igazi „kézzelfogható” eredmény. Igaz, még „műtárgyak” is létesültek, vízpótlási programok is elindultak, csak egy igazi stratégia hiányzik. El kellene végre dönteni, mit akarunk, és annak mi az ára!

Ha beletörődünk abba, hogy a Duna–Tisza közti vízhiány háttérében nagyobb részben a klímaváltozás áll, kézenfekvő a kérdés, tudunk-e, illetve akarunk-e a természetes folyamatokkal bírokra kelni? Mi az az ésszerű határ, ameddig dacolni lehet a természettel? Megoldás lehet-e a vízhiányra az időnként vissza-visszatérő Duna–Tisza-csatorna?

Butaság lenne a szerzőktől, ha azt állítanák, tudják a feltett kérdésekre a választ. Véleményünk persze van. Nagy valószínűséggel egy klímaváltozás részei vagyunk, és ennek következményei hazánkban talán legjobban a Duna–Tisza közén érvényesülnek. A hazai politika az elmúlt másfél évtizedben is döntéseivel, állásfoglalásaival elismerte ezt. A „megoldásra” szánt források azonban nem voltak elégségesek, és felhasználásuk hatékonysága is vitatható. A *Homokhátsági vízhiány probléma területileg igen differenciált*, és vélhetően a klimatikus okokon túl további társadalmi hatások még fokozhatják is (pl. az egyébként örvendetes szennyvízcsatornázás fejlődése nyomán csökken a beszivárgás). Tisztában kell lennünk azzal is, hogy az esetleges vízpótlás költséggel jár. Ennek beépítése a termékekbe alig felmérhető hatású lenne, különösen a vízhiánnyal leginkább érintett területeken. Azaz a vízpótlásnak közgazdasági oldalról jelentős területi korlátai vannak. Egy tisztességes stratégiában előbb-utóbb meg kell mondani: minek mi az ára, még akkor is, ha ez végül azt eredményezi, hogy a legrosszabb helyzetben levő területeken ez a külső vízpótlás elvetésével jár. Ugyanez a helyzet a Duna–Tisza-csatornával is. Tisztázni kellene célját, és számunkra igen kétséges hasznát. Nyugodt szívvel kijelenthető, hogy a Duna–Tisza köze vízhiányának megoldása nem a csatorna, hiszen a leginkább szárazodással sújtott területre ez sem kínál olcsó vízpótlást.

A területen gazdálkodóknak egy régi gyakorlattal is szakítani kell: „ezt apám és nagyapám is így csinálta, jól csinálta, tehát nekem is ezt kell folytatnom”. A megváltozó klíma egy új mezőgazdasági gyakorlatot is igényel.

Irodalom

- Bíró M. 2006: *A történeti térképekre alapuló vegetációrekonstrukció és alkalmazásai a Duna–Tisza közén*. Ph. D-értekezés, Pécsi Tudományegyetem, 139 o.
- Iványosi Szabó A. 1994: *A Duna–Tisza közti hátságon bekövetkezett talajvízszint-süllyedés hatása természetvédelmi területeinkre*. In: Pálfi I. (szerk.): *A Nagyalföld Alapítvány kötetei 3. A Duna–Tisza közti hátság vízgazdálkodási problémái*. 77–85.
- Kovács F. 2005: *The investigation of regional variations in biomass production for the area of the Danube-Tisza Interfluvium using satellite image analysis*. Acta Geographica Szegediensis 118–136.
- Ladányi Zs. 2008: *Kritikus helyzetben lévő kistájunk, az Illlancs*. In: *The 15th Symposium on Analytical and Environmental Problems*. 405–409.
- Láng I. – Csete L. – Jolánkai M. (szerk.) 2007: *A globális klímaváltozás: Hazai hatások és válaszok. A VAHAVA-jelentés*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 220 o.
- Pálfi I. (szerk.) 1994: *A Duna–Tisza közti hátság vízgazdálkodási problémái. A Nagyalföld Alapítvány kötetei 3*. Békéscsaba. 126 o.
- Rakonczai J. 2005: *Klímaváltozás – aridifikció – változó tájak*. In: Kiss A. – Mezősi G. – Sümeghy Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom*. 593–601.
- Rakonczai J. 2008: *Globális környezeti kihívásaink*. Universitas Szeged Kiadó. 204 o.
- Szanyi J. – Kovács B. 2009: *Egyesített 3D hidrodinamikai modell a felszín alatti vizek használatának fenntartható fejlesztéséhez a magyar–szerb országhatár menti régióban*. Kézirat (INTERREG III/A HUSER0602/131)
- Szofridt I. 1991: *A talajvízszint-süllyedés és az erdők kapcsolata a Duna–Tisza közti homokon*. Erdészeti Lapok 1. 22–23.

Tóth Pál Péter

A magyar népességfejlődés meghatározottsága

(Múlt, jelen, jövő)

A dolgozatban azokkal az összefüggésekkel és folyamatokkal foglalkozunk, amelyek lehetővé tették a magyarok önálló népként történő „megjelenését”, és biztosították megmaradását. Szólunk a vándormozgalom népességfejlődésben játszott szerepéről, s bemutatjuk azokat a demográfiai törvényszerűségeket, amelyek a Kárpát-medencében honfoglaló, majd új hazát alapító magyarok és utódaik népességfejlődését meghatározták, fenntartották. Ezzel kapcsolatban a demográfiai katasztrófák okozta népességvesztésekkel összefüggésben bemutatjuk az idegenek magyar népességfejlődésben, a népesség létszámának alakulásában játszott szerepét. Elemezzük az I. világháborút követő nagyhatalmi döntések magyar népességfejlődésre gyakorolt hatását, népesedési következményeit. Végezetül pedig a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés jelenével és jövőjével kapcsolatban fejtjük ki véleményünket.

Vándorlás és népességfejlődés kapcsolata

Senki számára nem lehet kétséges, hogy a vándormozgalom keretében lejátszódó folyamatok jelentős szerepet játszanak a népességfejlődésben. Ez a szerep – attól függően, hogy a kibocsátó vagy a befogadó közösségről van-e szó – lehet pozitív vagy negatív. A vándorlás eredményeként ugyanis a befogadó közösség létszáma nő, a kibocsátó közösségé pedig csökken. A vándorlás „eredménye” azonban nem csupán a népesség létszámát csökkenti vagy növeli, hanem egyéb demográfiai meghatározottságát is módosítja.

A nemzetközi vándormozgalom legújabb kori történetének „klasszikus” folyamataiban, amelyek a XIX. század közepétől a XX. század tízes évéig tartottak, döntően a fiatal férfiak vettek részt, melynek következtében nemcsak a befogadó népesség férfi-nő arányát javították, hanem kor szerinti összetételét is fiatalították. A kibocsátó közösségekben viszont ezzel ellentétes folyamatokat

Katona Máriának köszönöm önzetlen segítségét, értékes kritikai észrevételeit – TPP

indukáltak.¹ E mozgás közvetlen népesedési hatásai mellett a folyamat közvetett hatásaival is (például az adott népesség iskolai végzettség, foglalkozás stb. szerinti megoszlásának módosulása) számolni kell. Témánk szempontjából a közvetett hatások közül a legfontosabb a vándorló termékenységevel függ össze. A vándorló ugyanis nemcsak személyével gyarapítja vagy csökkenti az új, illetve a régi közösségéhez tartozók számát, hanem utódaival is növeli, illetve hiányukkal csökkenti azt.

A vándorlás népességfejlődésben játszott szerepével kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy e népességmozgás két nagy formája: a külső és a belső vándorlás népességfejlődésben játszott szerepe, hatása jelentős mértékben eltér egymástól. Külső vándorlás esetében ugyanis nemcsak a kibocsátó kis közösségben, az adott településen kiváltott közvetlen és közvetett népesedési hatásokat kell figyelembe venni, hanem azokat is, amelyek a tágabb közösségben, vagyis az adott ország népességében következnek be. Belső vándorlás esetében pedig, bár a vándorló csökkenti az adott településen élők számát, ennek ellenére „mozgása” rövid távon nem befolyásolja az adott ország népességének létszámát. Hosszabb távon azonban a belső vándorlás, mivel a magasabb termékenységi mutatóval rendelkező terület elhagyója általában az új lakóhely alacsonyabb termékenységi mintáját követi, hanem többek között új népesedési súlypontok létrejöttéhez járul hozzá, a lakosság összlétszámának csökkenését előidéző okok egyik eleme, összetevője is.

A továbbiakban – a fenti alapvető összefüggések figyelembevételével – azt vizsgáljuk, hogy a vándormozgalom folyamatainak népesedési következményei milyen szerepet játszottak, játszanak a magyar népességfejlődésben.

Népességfejlődésünk múltjából

A honfoglalás kori és az azt követő évszázadok magyar népességfejlődését modellszerűen egy kettős, egymást feltételező folyamat határozta meg. E folyamat egyik „eleme” a magyar nép termékenysége által determinált, s a halálózással módosított folyamatos, a magyarok lélekszámát és egyéb demográfiai meghatározottságot alapvetően meghatározó népességfejlődés. A másik „elem” pedig a különböző formában megnyilvánuló ún. külső tényező, amely a magyarok termékenységének és halandóságának együttes népesedési hatását a hozzájuk asszimilálódott idegenek s utódaik számával módosította, egészítette ki.

A második „elem” három alcsoportból állt. Az elsőhöz az ún. „hozott”, a honfoglalókkal együtt érkező nem magyar népek tartoztak. A második alcsoport az itt „talált”, a Kárpát-medencében élő nem magyar népek közül rekrutálódott.

1 A nemzetközi vándormozgalomban résztvevők összetételében az 1910-es évektől fokozatos változás következett be. Ez mindenképp a migránsok nem, kor, iskolai végzettség és foglalkozás szerinti megoszlását érintette. A nők arányának fokozatos növekedésével párhuzamosan a migránsok iskolai végzettség, foglalkozás és kor szerinti összetétele is átalakult. Az idősebb korosztály migrációs „piacon” történt jelentősebb arányú megjelenése azonban szoros összefüggésben a családjegyesítés keretében lezajló migrációs mozgások 1970-es, '80-as évek során bekövetkezett általánosabbá válásával a vándormozgalom legújabb fejleményei közé tartozik.

A harmadikhoz pedig az országba hívott, befogadott, bevándorló idegen népek tagjai és utódaik közül azok tartoztak, akik az együttélés során magyarrá „váltak”, azaz a magyarokhoz asszimilálódtak. A magyarok termékenységet tehát – a fenti három népcsoporthoz tartozók közül – a magyarokhoz asszimilálódók és utódaik termékenysége folyamatosan kiegészítette.²

Az asszimilációs folyamatok fenntartásához és annak működéséhez a Magyar Királyság, az ott élő népek területi elhelyezkedése jó keretet, hátteret, feltételt biztosított. A magyarok többsége, mint ismeretes, a Kárpát-medence központi területét foglalta el, melynek következtében a központi funkciókat ellátó politikai, gazdasági, katonai, kulturális és igazgatási központok is ide koncentráálódtak. Ennek eredményeképpen az itt élő, illetve a belső vándormozgalom keretében az ország periferéiáiról a centrumba vándorló nem magyar ajkú népesség, és az e területre bevándorló külföldiek egy részének asszimilálódása, elmagyarosodása is itt, az ország központi területén volt a legdinamikusabb.³

A fentiekben vázolt folyamatok az I. világháború végéig határozták meg a magyar népesség lélekszámának alakulását, növekedését, melyben az ország területén élő magyarokhoz asszimilálódott más népek és leszármazottjaik, valamint a magyarokhoz asszimilálódott bevándorlók és leszármazottjaik termékenysége folyamatosan *kiegészítő, pótlólagos szerepet játszott*.

Törés a magyar népességfejlődésben

Az I. világháború végén a Magyar Királyság egységét a győztes nagyhatalmak felszámolták. Ennek következményei, valamint a háború polgári és katonai vesztesége a magyar népességfejlődés vonatkozásában drasztikus változást eredményezett.

A bekövetkezett változás ugyanis alapvető változást hozott a nem magyar népek magyar népességfejlődésben játszott eddigi szerepében. Az új határok közé szorított ország esetében ugyanis már nem, vagy csak alig működött az a fentiekben megfogalmazott törvényszerűség, mely szerint az ország területén élő nem magyar népek – a bevándorlók és a szélső területeken élők a többségében magyarok által lakott központi területekre vándorolva – pótlólagos forrásként szerepet játszanak a magyarok lélekszámának növelésében. A nem magyar nemzetiségűek aránya az 1910-es népszámlálás szerint 45,5 százalék volt. Ez az arány 1920-ban a megmaradt országban 10,5 százalékra, 1930-ban pedig 7,9 százalékra esett. Ettől kezdve ugyanis a belső vándormozgalom döntően már csak a modernizációs folyamatok követelményeinek kielégítését, s ezzel együtt a lakosság súlypontjainak területi átrendeződését szolgálta (és lényegében szolgálja jelenleg

2 A történeti, történeti demográfiai kutatások eredményeként ismert, hogy az államalapítás idejére a honfoglalókkal érkező nem magyar népelemek (és utódaik) döntő többsége saját etnikai identitását magyarrá „cserélte”. Ennek következtében a XI., XII. századtól a magyar népességfejlődésben játszott szerepük már nem pótlólagos és kiegészítő jellegű, hanem belesimult a magyarba, eggyé vált azzal.

3 E folyamat keretében a szélső területeken élő magyar nemzetiségűek központi területre való vándorlása is zajlott, amelynek következtében e területek fentiekben leírt szerepe még egyértelműbbé lett.

is). De nemcsak a belső, hanem a külső vándorlás népességfejlődésben játszott korábbi szerepe is megváltozott. Az új helyzetben Magyarország migrációs vonzása lényegében megszűnt. 1918 után ugyanis migrációs célországként döntően már csak a békedöntés következtében az új ország határain kívül rekedt magyarok számára jelentett s meghatározó módon napjainkban is csak számukra jelent vonzást. Ez pedig azt jelenti, hogy a bevándorló külföldiek döntő többsége, azaz a szomszédos országokban élő magyarok egy részének Magyarországra vándorlása, áttelepedése nem a Kárpát-medencében élő magyar népesség lélekszámát, hanem csak a Magyarországon élő magyarok létszámát növeli.

A fentiekben vázolt folyamatok eredményeképpen 1918 óta felgyorsult az a napjainkban is tartó folyamat, amelyet némi leegyszerűsítéssel a Kárpát-medencei magyarság mai Magyarország területére történő tömörülésével jellemezhetünk. Ennek negatív következményei a magyarországi, illetve a szomszédos országokban élő magyarok népességfejlődésében egyaránt tetten érhető. A bekövetkezett változás szükségszerű fejleményeként ugyanis (a halálozási többlettel, asszimilációs és vándorlási veszteséggel „támogatva”) felgyorsult a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek létszámának, termékenységének csökkenése és kor szerinti összetételének előregedése. Amelyben nem elhanyagolható szerepet játszott a szomszédos országoknak a magyar nemzeti kisebbség homogenitását felszámoló politikája. Ez a változás egyértelműen hozzájárult a magyarok szórványosodásához, többségi néphez történő asszimilálódásához, s mindezek következményeként is az általuk lakott területek összeszűküléséhez. E folyamat hatására pedig, ha nem is egyszerre és közvetlen formában, előbb-utóbb népességcsere következik be, melynek eredményeképpen azok az értékek is semmissé válnak, amelyeket a századok során a magyarok létrehoztak.

Demográfiai szempontból – 30–50 év távlatában – a szomszédos országokban élő magyarok Magyarországra történő áttelepedésének következményei katasztrofálisak. Magyarországra történő áttelepedésük ugyanis nemcsak nem oldja meg a hazai népességcsökkenés és -előregedés folyamatát⁴, hanem a jelenleg (saját szülőföldjén) nyolc országban élő magyarság (részeinek és egészének) népességnövekedési lehetőségét, hátterét gyengíti, s még egyértelműbbé teszi a Magyarországon élők etnikai „egyneműsödését”. Mindezek következtében pedig *visszafordíthatatlanná válik a Kárpát-medencei magyar (ezen belül a magyarországi) népesség lélekszámának fogyása s a népesség kor szerinti összetételének előregedése.*

Az 1910. évi népszámlálás szerint az elcsatolt területeken élő magyar nemzetiségűek száma 3 175 000 volt, amely 1991-re 2 667 000-re csökkent (Hoóz, 1996). A bekövetkezett változást s a felvázolt népességfejlődési tendenciát a Magyarország népességszámára vonatkozó adatok egyértelműen tükrözik (1. táblázat).

4 A 2001. évi magyarországi népszámláláskor kisebbségi nemzeti-etnikai kötődést vallott külföldön születettek demográfiai jellemzőit részletesen Tóth Ágnes és Vékás János dolgozta fel (Tóth–Vékás, 2004).

1. Magyarország népességének száma 1870 és 2006 között⁵

Év	Fő
1870	12 996 653
1880	13 749 603
1890	15 231 527
1900	16 838 255
1910	18 264 533
	7 612 114
1920	7 986 879
1930	8 685 109
1941	14 668 496
	9 316 074
1949	9 204 799
1960	9 961 044
1970	10 300 996
1980	10 709 463
1990	10 374 823
2001	10 195 513
2006	10 067 000
2009*	10 013 000

*2009. januári–decemberi előzetes adatok alapján

Lásd: <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep20912.pdf>

A folyamat ezzel nem állt meg, hiszen tíz évvel később, 2001-ben a szomszédos országokban élő magyarok száma már csak 2 174 921 fő volt. Azaz az elmúlt kilencven év alatt – miközben a szomszédos országok többségi népességének lélekszáma megduplázódott – a szomszédos országokban élő magyarok lélekszáma egymillió fővel csökkent. A magyarok népesedési „tér”-vesztését a százalékos arányok még egyértelműbben tükrözik. A szomszédos országokhoz „került” területeken élő magyarok aránya ugyanis a Kárpát-medencében élőkhöz viszonyítva az 1910. évi 32,1 százalékról 1991-re 20,7 százalékra, 2001-re pedig 17,6 százalékra esett.⁶ Ezzel párhuzamosan Magyarország lakosságának száma 1920-ban (7 986 879 fő) és 1949-ben is (9 204 799 fő) csak úgy érte el a táblázatban közöltet, hogy mindkét alkalommal százezrek települtek át az új országokhoz került területekről.

5 Az első öt népszámlálás esetében a táblázat a Magyar Birodalom lakosságának számát Horvátország nélkül adja. A fő összefüggések bemutatása érdekében az 1910-re és 1941-re vonatkozó *dőlt* népességszámok a mai országterületre vonatkoznak. 1949-től az adatok a megmaradt Magyarország népességszámait. *Forrás:* Népszámlálás 2001. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2001 és a szerző számítása a KSH népmozgalmi adatokból (Demográfiai lekérdező).

6 A környező országokban élő magyarok száma az utolsó népszámlálás adatai alapján a tíz évvel korábbihoz viszonyítva csupán Ausztriában (2001) nőtt 21,2 százalékkal. A többi országban csökkent. A csökkenés mértéke Horvátországban (2001) 26,2 százalék, Magyarországon (2001) 6,6 százalék, Romániában (2002) 11,7 százalék, Szlovákiában (2001) 8,2 százalék, Szlovéniában (2001) 27 százalék, Szerbiában (2001) 14,7 százalék és Ukrajnában (2001) 4 százalék volt.

Nem lehet tehát nem felismerni, hogy népesedési szempontból a kisebbségi sorba került magyarok és utódaik egy részének – annak ellenére, hogy rövid távon és közvetlen formában Magyarország lakosainak számát növeli – áttelepedése hosszú távon a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés még megmaradt feltételrendszerét teszi egyre szűkösebbé.

Az áttelepülők, mint ahogyan arra rámutattunk, nemcsak a kibocsátó közösséghez tartozók lélekszámát, tagjainak lélekszámát, termékenységet csökkenti, hanem tovább szűkítik azt a teret, amelyet a szomszédos országokban még magyarok „töltenek ki”, laknak be. S ezzel – az áttelepülők szubjektív szándékaitól függetlenül – egyrészt elősegítik a helyben maradók szórványhelyzetbe kerülését, másrészt pedig, felgyorsítják a már szórványhelyzetben élő magyarok többségi néphez történő asszimilálódását, s a népességcsökkenés és az elöregedés ütemének felgyorsulását.

A fentiek eredményeként megállapíthatjuk, hogy 1918 óta a nemzetközi vándorlásból származó magyarországi vándorlási nyereség népességpótlásban játszott szerepe, amennyiben nem leszűkítve, csak a Magyarországon élők, hanem a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés szempontjából vizsgáljuk, kétes értékű és teljes mértékben ellentétes a megelőző korszakban lejátszódó vándorlási folyamatok eredményével.⁷

Mielőtt gondolatmenetünket tovább folytatnánk, nem kerülhetjük meg annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy a történeti demográfiai, történeti, statisztikai és földrajzi kutatásokat végző hazai szakemberek miért nem ismerték fel, hogy a trianoni békedöntést követően a többségi helyzetből kisebbségi létformába került magyarok millióinak, illetve a szülőföldjükről Magyarországra menekülők, áttelepülők százezreinek demográfiai magatartásában bekövetkezett változások milyen hatást fognak gyakorolni a magyar népességfejlődésre. Szinte érthetetlen, hogy hogyan hagyhatták figyelmen kívül a magyarországi és a szomszédos országokban élő magyarok demográfiai folyamatainak kölcsönösségét, egymásra utaltságát, egymásra hatását. Mi lehetett az oka annak, hogy mind ez ideig nem tudatosult, hogy mindaz, ami a népesedési folyamatok területén Magyarországon zajlik, *csak része a Kárpát-medencei magyar népesedési folyamatoknak, de nem azonos azzal.*

A kérdésre, az erre vonatkozó kutatások hiányában, ma még nem lehet pontos választ adni. Feltételezhető, hogy a II. világháborút megelőzően ezzel a problematikával azért nem foglalkoztak, mert azt gondolták, hogy a nagyhatalmak döntései nem véglegesek. Az országhatárokkal felszabdalt magyar népességtömbökben lejátszódó demográfiai folyamatok kölcsönösségének, egymásra hatásának felismerését feltételezhetően az is gátolta, hogy az 1918–1920 előtti népességfejlődés feltételeit biztosító folyamatok megszakadásának következményei – a háború okozta emberveszteség, a termékenység megcsappanása, valamint a világháborút követő határmegvonás miatti jelentős mértékű kényszermig-

⁷ A folyamatot azért minősítjük kétes értékűnek s nem negatívnak, mert az áttelepülő személyében közvetlen formában – az asszimilálódóval és a harmadik országba vándorlóval szemben – a magyarság lélekszámát nem csökkenti.

ráció – a kutatók előtt rejtve maradtak, s így azok hatását csak széttagoltságukban s nem együttesen vizsgálták.⁸

A sokak által remélt határkiigazításra a II. világháborút követően sem került sor. A megváltozott feltételek között, különösen 1949-et, a kommunista hatalomátvételt követően, a hivatalos politika számára a nemzeti érzés nacionalizmusnak, sovinizmusnak, irredentizmusnak minősült. Ennek a politikának évtizedeken keresztül fontos eleme volt a szomszédos országokban élő magyarok kisebbségi sorsának figyelmen kívül hagyása, a velük való foglalkozás tiltása. A sajátosan paradox helyzet abban is megnyilvánult, hogy magyarnak egyre inkább csak a Magyarországon élőket tekintették. Ez a „nézet”, „felfogás” fokozatosan teret hódított, majd rögzült, s bizonyos összefüggésekben radikális változásra ezen a területen a rendszerváltoztatást követően sem került sor. Ezek között a feltételek között a magyar népesség demográfiai változásait generáló törvényszerűség felismerése még akkor sem következett be, amikor Magyarország népességének létszáma és a szomszédos országokban élő magyarok száma csökkent, s annak negatív következményei egyértelművé és nyilvánvalóvá váltak.

A folyamatok valós természetét valójában a rendszerváltoztatással összefüggő radikális demográfiai változások tették nyilvánvalóvá számunkra. Így került sor annak felismerésére, hogy a magyarországi és a szomszédos országokban élő magyarok népesedési folyamatai széttagoltságuk ellenére sem függetlenek egymástól, hogy feltételezik egymást. A Kárpát-medencei magyar népesedési folyamatokat tehát csak akkor lehet megismerni, ha a nyolc országban zajló magyar demográfiai eseményeket hatásukban együtt, egységes folyamatként vizsgáljuk. E nélkül sem a hazai, sem a szomszédos országokban élő magyarok népesedési folyamatait, a kialakult népesedési anomáliákat, a szórványosodást és következményeit, a népesedéspolitikai gyakorlat által létrehozott hibás mechanizmusok valós természetét nem lehet megismerni és megérteni.

A jövő lehetőségei

A népesedési folyamatok, s ezen belül is a népességfogyás és az előregedés ütemét meghatározó tényezők módosítása, befolyásolása igen bonyolult, közvetlen eredménnyel ritkán kecsegtető feladat. Jellemükből következően rövid távon még a csökkentés ütemét sem lehet befolyásolni. Középtávon, 15–20 év alatt, viszont megfelelő népesedéspolitikai intézkedések eredményeként a csökkenési ütem befolyásolásának van reális esélye. Sikeresek azonban csak akkor lehetünk, ha a magyar népességfejlődés jövőjét befolyásoló, alakító elképzeléseket nemcsak a Magyarországon élőkre vonatkoztatjuk, hanem a magyarságot – szétdaraboltsága ellenére is – egy egységnek tekintjük.

Említettük, hogy 1990-et követően az ország lakosainak száma azért nem csökkent tízmillió alá, mert a bevándorlók a hazai népesség fogyását jelentős mértékben

8 A környező országokból Magyarországra beköltöző, áttelepített és menekülő magyar nemzetiségűek pontos számát nem ismerjük. A kikényszerített migráció volumenét jól érzékelteti az a tény, hogy 1919–1924 között például csak a Romániához csatolt területről kb. 200 ezren, az ezt követő tíz évben pedig további 130 ezren érkeztek Magyarországra.

ellensúlyozták. Ebből – figyelembe véve a magyar népességfejlődés 1918 előtti generáló folyamatainak eredményét – logikusan következhetne, hogy a migráció segítségével biztosított népességpótlás szervesen illeszkedhetne a magyar népességfejlődés jövőbeli folyamataihoz. Ez igaz lenne, ha az országba vándorló migránsok zöme nem a Romániában, Szerbiában és Ukrajnában élő magyar közösségekből tevődne ki. Ezzel összefüggésben azonban már kifejtettük, hogy a magyarok áttelepedése nemcsak hogy nem oldja meg a hazai népességfogyás problémáját, hanem diszfunkcionális következményei miatt ellehetetleníti a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés távlati, jelenleg, ha töredékesen is, de még meglévő lehetőségeit. Éppen ezért, mivel feltételezhetően az ide érkezők nemzetiség szerinti összetétele a következőkben sem fog lényegesen megváltozni, célszerűbb, ha a hiányzó népesség pótlásának nem ezt az útját választjuk.

Akkor hogyan?

A termékenység területén – figyelembe véve a házasságkötések számának csökkenését, a válások gyakoriságát, az élettársi kapcsolatok általánosabbá válását, a tudatos gyermektelenség elterjedését, a gyermekvállalás későbbi életkorra történő halasztását stb. – radikális változásra a következő években sem számíthatunk. (A hazai természetes népmozgalom 1960 és 2009 közötti alakulásának legfontosabb adatait a 2. táblázat mutatja.)

2. A természetes népmozgalom főbb adatai, 1960–2009⁹

Év	Házasságkötés	Élveszületés	Halálozás	Természetes szaporodás, fogyás (-)	ezer lakosra			
					Házasságkötés	Élveszületés	Halálozás	Természetes szaporodás, fogyás (-)
1960	88 566	146 461	101 525	44 936	8,9	14,7	10,2	4,5
1970	96 612	151 819	120 197	31 622	9,3	14,7	11,6	3,1
1980	80 331	148 673	145 355	3 318	7,5	13,9	13,6	0,3
1990	66 405	125 679	145 660	-19 981	6,4	12,1	14,0	-1,9
2001	43 583	97 047	132 183	-35 136	4,3	9,5	13,0	-3,4
2002	46 008	96 804	132 833	-36 029	4,5	9,5	13,1	-3,5
2003	45 398	94 647	135 823	-41 176	4,5	9,3	13,4	-4,1
2004	43 791	95 137	132 492	-37 355	4,3	9,4	13,1	-3,7
2005	44 234	97 496	135 732	-38 236	4,4	9,7	13,5	-3,8
2006	44 528	99 871	131 603	-31 732	4,4	9,9	13,1	-3,2
2007	40 842	97 613	132 938	-35 325	4,1	9,7	13,2	-3,5
2008	40 105	99 149	130 027	-30 878	4,0	9,9	13,0	-3,1
2009*	36 750	96 450	130 350	-33 900	3,7	9,6	13,0	-3,4

*2009. januári–decemberi előzetes adatok alapján.

Lásd: <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep20912.pdf>

9 A születéskor várható átlagos élettartam 2008-ban férfiaknál 69,79 év, nőknél 77,76 év.

A nettó reprodukciós együttható 2004-ben 0,618. (A 2004. évi halandósági tábla alapján számítva.)

Az ország lakosainak száma 2009 decemberében 10 millió 13 ezer fő volt. A természetes fogyás 33 900 fő, s ez az egy évvel korábbi népességszámnál 3022 fővel kevesebb. *Forrás:* Gyorstájékoztató. Népmozgalom 2005. január–december. Közzététel: 2006. február 27., illetve Gyorstájékoztató. Népmozgalom 2006. január–november. Közzététel: 2007. február 22., 2010. február 23. www.ksh.hu.

A nemzetközi tapasztalatok viszont azt mutatják, hogy a termékenység területén is lehet változást generálni. A gyermekvállalási kedvet azokban az országokban sikerül pozitívan befolyásolni, ahol aktív és komplex – a pénzbeli támogatásokat, természetbeni szolgáltatásokat sokoldalú foglalkoztatási rendszerrel is kiegészítő – családpolitika valósul meg (Tárkányi, 2001). Abban az esetben tehát, ha megvan hozzá a közös akarat, akkor a természetes fogyás üteme s az ehhez társuló előregezés folyamata még lassítható.

A gyermekvállalási kedv pozitív befolyásolása területén kiindulópontnak a családot tekintjük, amely a társadalom legősibb önkéntes közössége, a társadalom alapegysége, melynek legfontosabb funkciója az utódok felnevelése. Mivel jelenleg a háztartások többségében minden újszülött a szegénységbe kerülés esélyét növeli, mindenekelőtt a családok további marginalizálódási folyamatát kell megállítani (Spéder, 2002). Az anyagi javak igazságosabb elosztása révén pedig elő kell segíteni, hogy az utódok felnevelésére fordított társadalmilag elismert költségekhez mindenki egyforma mértékben járuljon hozzá.

A gyermekvállalás a családok részéről hosszú távú „befektetés”, melyre kedvezően csak a stabil feltételek hatnak, ezért a parlamenti pártok konszenzuson alapuló átfogó, kiszámítható, választási ciklusokon átívelő stabil, a gyermekvállalást hatékonyan ösztönző, s egyben a lakosság preferenciáit és megváltozott gazdasági körülményeit figyelembe vevő hosszú távú népesedéspolitikájára és annak alárendelt családtámogatási gyakorlatra van szükség.¹⁰

A fentiekkel összhangban a közgondolkodás olyan típusú átalakítására, megerősítésére is szükség van, amelynek eredményeként a gyermek az élet legfontosabb és legtermészetesebb ajándékaként jelenik meg a családban. Elfogadhatatlanná kell tenni azt a vélekedést, hogy a gyermek a szülők, mindenekelőtt az anya karrierjét gátló, lehetetlenné tevő „csapás”. A pénzügyi egyensúlyt rövid távon érvényesíteni kívánó gyakorlattal szemben tehát a távlatos népesedéspolitikának – a termékenység és a születésszám emelkedése, illetve a halandósági viszonyok területén történő javulás érdekében – a családot és a családi jellegű együttélési formákat kell támogatásban részesítenie.

Figyelembe véve a népességhiány migráció segítségével történő pótlásának hazai s a Kárpát-medencei magyar népességfejlődéssel kapcsolatos diszfunkcionális következményeit, mindaddig, amíg a népesedési folyamatok területén a remélt változást megalapozó népesedéspolitikai koncepciót nem alakítják ki, s nem vezetik be döntően saját „forrásainkra” támaszkodva, a már közöttünk élőket kell olyan helyzetbe „hozni”, hogy valamennyien a társadalom és a munkaerőpiac aktív szereplőivé is váljanak.

A népességfogyás ütemének lassítását tehát többek között elősegíthetjük azzal, ha minden újszülött számára biztosítjuk, hogy felnőttként azonos eséllyel kapcsolódjon be a magyar társadalom életébe. Ez esetben nem a csecsemő- és gyermekhalálozás mérséklésére gondolunk, hanem arra, hogy minden újszülött egészségesen

¹⁰ Az elmúlt évtized tapasztalatai ebbe az irányba mutatnak, hiszen a családpolitika bármely elemének negatív megváltoztatása azonnali és tartósan kedvezőtlen hatással volt a gyermekvállalási kedvre. S az is megfigyelhető volt, hogy az elvett kedvezményeket hiába adták vissza, korábbi szerepüket már nem töltötték be.

és megfelelő ismeretekkel felvértezve kezdhesse felnőtt életét. Vizsgálatok hiányában nem lehet megmondani, hogy jelenleg – a rossz körülmények között élő családok életlehetőségei miatt – az újszülöttek hány százalékának nincsen esélye arra, hogy felnövekedve bekapcsolódhasson az ország társadalmi, gazdasági stb. életébe. Arányuk feltételezhetően 15–20 százalékra tehető. Úgy gondoljuk: amennyiben az ehhez a csoporthoz tartozó gyermekek felnevelésének normális körülményei megteremtődnek, akkor 2025-től, 2030-tól évente mintegy 10–15 ezer fővel több jól felkészült magyar állampolgár kezdheti meg életpályáját.

Tartalékaink azonban nemcsak ezen a területen, hanem a halandóság területén is vannak.¹¹ Csak az elmúlt tizenöt évben több mint fél millióval többen haltak meg, mint amennyien születtek. Az elhunytak számának közelmúltban bekövetkezett mérséklődése ellenére az évenként meghaltak száma továbbra is magas, s ezzel a jövőben is számolni kell. Ennek ellenére biztató, hogy az utóbbi években a férfiak élettartama is nő, és feltételezzük, hogy a fejlettségünkhöz viszonyítva jelenleg még indokolatlanul magas halandóság az elkövetkező évtizedekben mérséklődni fog. Ha ez megtörténik, és végre halandósági „mintaváltásról” beszélhetünk, akkor 2025, 2030 után e folyamat eredményét a népességcsökkenés ütemének mérséklésében is érzékelni fogjuk.

Jelenleg azonban még sokkal többen halnak meg közülünk az olyan korosztályokhoz tartozók közül, akiknek munkájára a társadalom még évtizedekig számíthatna.¹² Abban az esetben tehát, ha az ezen a területen meglévő „tartalékainkat” mobilizálva például a 60 év alattiak halandóságát 2020-ig évenként előbb „csupán” 10, majd 20 százalékkal csökkentjük, akkor ezzel a népességcsökkenés ütemét jelentősen lassíthatjuk.

Következtetés

Népesedési gondjaink megoldása területén sikeresek akkor lehetünk, ha a magyar népességfejlődés jövőjét befolyásoló, alakító elképzeléseket nemcsak a Magyarországon élőkre vonatkoztatjuk, hanem a népességfejlődéssel kapcsolatos hosszú távú feladatok megfogalmazásakor a magyarságot – szétदारaboltsága ellenére is – egy egységnek tekintjük. Annak érdekében tehát, hogy a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés további lehetőségei hosszú távon fennmaradjanak mindenekelőtt szemléletváltásra és annak alárendelt népesedéspolitikára és cselekvési programra van szükség.

Összességében megállapíthatjuk: abban az esetben, ha a következő évtizedekben az újszülöttek egészségesen és megfelelő ismeretekkel felvértezve kezdik meg felnőtt életüket, illetve ha a korai elhalálozások számát mérsékeljük, akkor – még a jelenlegi szinten konzerválódó termékenység mellett is – anélkül érünk el haladást a lakosság számának megőrzésében, az

¹¹ Magyarországon évente másfélszer több férfi hal meg átlagosan, mint az Európai Unió országában.

¹² 2004-ben a meghaltak 8,4%-a tartozott a 15–49 éves korosztályhoz és 9,9% a 60–65 évesekhez. Feltételezésünk megvalósulása esetén évente több mint 2400 honfitársunk maradhatna még közöttünk.

előregedés ütemének mérséklésében, hogy ebben a szomszédos országokból áttelepülő magyar nemzetiségűeknek fontosabb szerep jutna. Ezzel pedig az első jelentősnek mondható lépést tesszük meg a Kárpát-medencei magyarság népességfejlődésének reorganizálásában, lélekszámának megőrzésében.

Irodalom

- Hoóz István (1996): *A nemzetiségi struktúra átalakulása a Kárpát-medencében*. Statisztikai Szemle, 74. évf. 11. 937.
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 68–84.
- Tárkányi Ákos (2001): *Népesedéspolitika Nyugat- és Észak-Európában*. In: Cseh-Szombathy László–Tóth Pál Péter (szerk.) (2001) 482–507.
- Tóth Ágnes–Vékás János (2004): *Határok és identitás*. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 135–190.

Balázs Géza

A magyar nyelv jövője

Az erős nyelvek terjeszkednek

A bölcsek tanácsának egyik tagja nemrégiben azt nyilatkozta: Magyarország harminc éven belül szétesik. Nem tagja a bölcsek tanácsának az a nyugat-magyarországi, történelem–földrajz szakon főiskolát végzett, munka nélküli tanár fiatalember, aki azt mondja, hogy itt nincs jövő, innen el kell menni. Írországra készül. És megdöbbenő képet festett egy nyírségi főiskolai hallgató, amikor megkérdeztem, hogy hogyan látja az ország jövőjét: Magyarország már most sincs, gyakorlatilag eladták, kifosztották, néhány éven belül megszűnik, talán úgy, hogy Románia és Szlovákia összeér. S végül egy, a magyar nyelv iránt elkötelezett debreceni nyelvészprofesszor gondolatát idézem: „Kétszáz év múlva már nem lesz magyar nyelv.”

A nyelvek túlnyomó többségének gyors kihalásáról egy évtizede olvashatunk komor előrejelzéseket. Korábban is pusztultak ki nyelvek, és keletkeztek mások, most azonban lehetséges, hogy egy minden eddiginél nagyobb mérvű nyelvkihalás előtt áll az emberiség. Sok tízezer év alatt egy, vagy inkább kevés nyelvből lett sok ezer, majd megállt a nyelvek szaporodása, s egy-kétezer éve elkezdődött a nyelvek folyamatos visszaszorulása, kihalása. Ma még mindig sok ezer nyelvet számlálhatunk meg, ám a nyelvi közlés teljességét felmutató nyelvek száma alig néhány tucat, legföljebb száz. Ma úgy tűnik, hogy csak azoknak a nyelveknek van esélyük a fennmaradásra, amelyeket nagyobb, legalább több tízezres népesség beszél, és legalább egy országnak hivatalos nyelveként tartanak számon.

Akkor első pillantásra a magyar nyelvvel nincs komoly gond: 15 millió beszélővel ugyan aligha számolhatunk, de még mindig legalább 13–14 milliónyian beszélnek, igaz, így együtt több országban, de a tízmilliós Magyarországnak szinte kizárólagos nyelve. Tény, hogy a magyar nyelv statisztikailag nincs a néhány évtizeden belül kihalónak tűnő nyelvek listáján, míg a finnugor nyelvek többsége ott van, s már féltucatnyi ki is halt.

Megnyugtatóan ismételtethetjük, hogy a beszélők száma szerinti világranglistán a 40–50. hely között van a magyar nyelv, ebből a szempontból tehát nincs baj.

De sok más szempontból igen.

Egyértelműnek látszik, hogy egy nyelv fennmaradását, jövőjét sok tényező mellett kettő befolyásolja erőteljesen. Az egyik a már emlegetett államiság, vagyis egy olyan hatalmi berendezkedés, amely kinyilvánítja, hogy az adott nyelvre

szükség van. Kár tagadni, a nyelvek „erősorrendje” egyfajta hatalmi sorrend is. Az erős nyelvek terjeszkednek a többi rovására. A másik egy szubjektív elem: az identitás, az azonosságtudat. Ha nincs kötődés-ragaszkodás egy nyelvhez, akkor azt semmi sem tartja fenn. Ismerünk államiság nélküli nyelveket, több nagyobb nyelvet is, de identitás nélkül nem. Ha az identitással baj van, akkor a nyelv menthetetlenül visszaszorul, elenyésczik, kihal.

Intó példaként állhat előttünk, magyarok előtt a Kárpát-medence története, amely ismert és nem ismert népek és nyelvek nagy temetője. Egyes népek identitását még fölfedezhetjük (például besenyőkét, jászokét, kunokét), de a nyelvüket már nem.

A magyar nyelv esetében az államiság, Magyarország megléte fontos tényező. S most aligha képzelhető el olyan magyar politika, amely a magyar kultúrát és nyelvet föladrná. De az is nyilvánvaló, hogy a politika sokféle érdekek, kötelekek foglya, s ismerünk a történelemből olyan országokat, amelyek jóváhagyták hódítók, gyarmatosítók nyelvét, sőt hivatalos nyelvvé erőltették azt. Tehát e területen sem lehetünk egészen nyugodtak.

S egyáltalán nem lehetünk nyugodtak a határokon kívül élő magyarok nyelvvel kapcsolatban. A magyar nyelvterület minden szélén, más országokban, a magyar nyelv szórványosodik, vagyis foszladozik, leszakad a nyelvtömről. A határokon kívül szinte mindenütt, más és más okok miatt, a magyar nyelv visszaszorulóban van. A magyar nyelv szétfejlődése, szétesése 1920-ban megindult, és az eltelt 90 év alatt – különböző mértékben – erőteljesen előrehaladt.

Az identitás kérdése az egyéni akarattól függ. Szögezzük le: az „azonosság”, az etnocentrikusság, vagyis a saját néphez, nyelvhez való erőteljesebb kötődés az egyik legősibb emberi érzelm, és éppen ezért nem kritizálható, nem gúnyolható. Természetes, ha valaki jobban szereti saját kultúráját, nyelvű sorstársait, mint másokat. Ezzel a természetes vonzóddással sokszor visszaéltek az elmúlt évszázadokban.

Pedig az ember természetes beállítódása, hogy koncentrikus körökben fogadja el és értékeli a másságot: előbb szereti családját, faluját, tájegységét, etnikumát, nemzetét, mint más kultúráját és más nyelvű embertársait. A „helyi jelleg”, a lokalitás tehát alapvető érték. Ezt rendszerint elég jól tudja a folklorista, a kulturális antropológus, a helytörténész, a nyelvjáráskutató és a nyelv művelő, mert ezeknek a „lokális” kulturális-nyelvi értékeknek a kutatója, és esetleg alkalmazója, népművelője.

És ezzel a „helyi jellegűséggel”, „helyi érdekűséggel” van nagy baj a 20., és immár a 21. században. A halmazfalu, útifalu, orsós utcájú falu, zsákfalu ma „világfaluvá” (global village) alakul: ennek előnyeivel és tengernyi hátrányával. Új országok, változó határok, átalakuló tájak, külső-belső migrációk, folyamatos politikai és gazdasági rendszerváltások, felfokozott közlekedés, tömegkommunikáció, informatika rendezi át újra és újra szellemi és gazdasági téren a kontinenseket.

A technokraták, a haladáspártiak mindig erősebbek, mert rendszerint erőszakosak. Jöjjenek csak az új technikák, építsünk utat, villamosítsunk, „gázosítsunk”, gépesítsünk, kemizáljunk, azután hozzunk létre mintafalvakat, majd

„racionalizáljunk”, körzetesítsünk, központosítsunk, bízzunk mindent a piacra, különösen a nemzetközire...! A hagyománypártiak, akik az évszázadok által kipróbált és bevált módszerekre támaszkodnak, hamar megkapják a visszahúzó, maradi, esetleg nacionalista jelzőket.

Nyelvünk jelenét, jövőjét meghatározó külső tényezők

Az világos, hogy senki sem lép kétszer ugyanabba a folyóba, minden változik, a kultúra és a nyelv is. Aki ismeri a nyelv történetét, tudja, hogy a nyelvek egyszer, rendszerint a régmúlt homályában keletkeztek, majd kifejlődtek, hang-, szabály- és szóállományuk változott és folyamatosan változik, azután szétterjedtek vagy visszaszorultak, megmaradtak kisközösségi szinten, avagy kifejlődtek sokfunkciójú államnyelvvé. Mindenkinek más jutott, kinek ez, kinek az. A változás rendszerint többsebességű. Évezredekig alapvetően a lassú, fokról fokra való változás volt a jellemző: a kultúra és a nyelv formái a hagyományhoz kapcsolódnak. A hagyományátadás pedig csak fokozatosan mehet végbe, egyébként kulturális szakadás, kultúraváltás (akulturáció) következik be. Voltak lassan pergő évszázadok és voltak szinte forradalmi átalakulások. Manapság ez utóbbiak határozzák meg a kultúrák és nyelvek többségének alakulását.

Akiknek kétségük van afelől, hogy a külső hatásoknak mekkora szerepük van egy adott kultúrára és nyelvre, elég, ha az elmúlt 20–25, saját tapasztalatainkkal alátámasztott esztendőre gondolnak. Korábban azt mondták, hogy egy emberöltő egy nyelv életében semmiség, ekkora időtartamban, különösen érintettségben, „közelségben” a jelenségek nem ítéltetők meg. Csak ebben a negyedszázadban a magyar nyelvre hatott a politikai, gazdasági és kulturális rendszerváltás, a mediális és az informatikai forradalom. Mindezek főként globális hatásokat közvetítettek a magyar nyelvre és kultúrára.

Már jó ideje figyelmeztettek arra, hogy a mediális és az informatikai forradalom alapvető változásokat indított el a nyelvhasználatban, s rajta keresztül a nyelvben. A nyelvtörténészek pedig jóformán ott vannak „elakadva”, hogy az 1770-ben (!) kezdődött újmagyarnak nevezett nyelvi korszakot 1920-ig vagy 1945-ig számítsuk-e. Kétségtelenül nyelvtörténeti szempontból is tragikus helyzet alakult ki 1920 után hárommillió (de 2004 óta úgy gondolom, hogy minden) magyar számára, s 1945, de talán még inkább 1948 is sok tekintetben „nyelvi fordulat” is, ám az 1980-as évek végétől látványosan felgyorsuló mediális és informatikai áttörés ezeknél is erőteljesebb hatást mér a nyelvre, értelemszerűen más nyelvekre és kultúrákra is. Vagyis itt nem egyszerűen egy tologatható korszakhatárról van szó, hanem a nyelv változásának új minőségéről! Tehát értelemszerűen valamilyen nyelvi korszakhatár 1920, 1948, 1990 is, de ez utóbbi különbözik az előzőektől.

Az írásbeliség megjelenése forradalmi változást jelentett a nyelvek életében. A mediális forradalom az elektronikus médiumok (főleg rádió és televízió) fel-futását, elterjedését jelenti, természetesen sok más technológia elterjedésével, kereszteződésével karöltve. Ide sorolhatjuk a lemezjátszót, a szalagos és kazettás magnót, a videót, az üzenetrögzítőt. Az informatikai forradalom pedig a digitális technikát jelenti: számítógép, nyelvi szoftverek, világháló (web1 és web2), hon-

lapok, linkek, mobiltelefon, sms, mms, gps stb. A mediális forradalom lopakodó módon, lassú terjedéssel hozta magával a „másodlagos szóbeliséget” (Walter Ong), az informatikai ezen túlmenően a „másodlagos írásbeliséget”. A nyelvnek évezredekig csak egyetlen létmódja volt: a beszéd, majd néhány ezer évvel ezelőtt megjelent és sok ezer év alatt elterjedt az írásbeliség (utolsó ötszáz éve, a vége a könyvvilág, az ún. Gutenberg-galaxis), most pedig szinte a szemünk előtt jelent meg a másodlagos szóbeliség és a másodlagos írásbeliség. Mindezeket a tudomány nem is sejtette, a szociológusok, filozófusok és kommunikációkutatók vették előbb észre, hogy itt nem egyszerű változások, hanem minőségi átalakulások folynak, a nyelvészek sok tekintetben ma is érzéketlenek e jelenségek iránt, és a kommunikáció területére utalják. Pedig ha csak egyetlen új, a technológiák hatására létrejött nyelvi jelenségnek a mélyére tekintenének, megdöbbentő tapasztalatokra tennének szert. Ilyen például az sms technológiája által létrejött sms-nyelv, amelynek még húszéves története sincs. Az sms eleinte csökevényes nyelvhasználati módnak, táviratpótlónak tűnt, mára azonban számos nyelvhasználati helyzetben elsőrendűvé vált, nemcsak üzenet-, hanem folklórhordozó, és persze van már sms-irodalom is. Korlátozott jeltovábbítási lehetősége miatt közösségi szabályokon alapuló verbális + képi rövidítéses technológiája jött létre, amely sok korábbi írásbeliség technikáját magába olvasztja (pl. a képírás, szótagírás, rovásírás). Az élő nyelvhasználat sokcsatornás, lineáris és alineáris, az írás lineáris szabályokba van szervezve, a másodlagos szóbeliség alapvetően lineáris maradt, de visszahozott valamit a kiegészítő csatornákból, a másodlagos írásbeliség a hipertextualitás elvével felrúgja a linearitást. Vannak, akik azt mondják, nincsen dráma, hiszen ma a technológiák segítségével mindaz megvan, ami eddig megvolt: csakhogy a minőségi és mennyiségi átalakulás nagyon gyors, az alkalmazkodóképesség már nem annyira, a folyamatok letisztulása és megértése pedig messze elmaradt a jelentől.

A gyors változások tehát létrehozták a magyar nyelv új használati módjait is: a másodlagos szóbeliséget, a másodlagos írásbeliséget (azon belül például az sms-nyelvet), amelyek folyamatosan interferálnak a hagyományos beszéddel és írással, így megkezdődött a közöttük való folyamatos határátlépés, átjárás, egyszóval a beszédben és az írásban is felgyorsulnak a nyelvi változások.

Tökéletesen mutatják ezt a helyzetet a különféle készségbeli hiányok, elmaradások. Romlik az olvasás- és íráskészség, de a nyilvános (félnyilvános) beszédkultúrában is kommunikációs zavarok és konfliktusok sorát figyelhetjük meg. A hagyományos olvasásmód és írásmód hanyatlása már az egyetemeken is tapasztalható.

Az olvasás-írás-beszéd közötti sokrétű kapcsolatot számos vizsgálat kimutatta. Aki sokat olvas, jobb helyesíró, és kifejezőkészsége is árnyaltabb. Az olvasás kapcsolatban van a gondolkodással és a memóriával is. Nem véletlenül mondják, az olvasás = fordított retorika. Aki sokat és változatos szövegeket olvas, jobban érti a megnyilatkozásokat, kevésbé vezethető félre. Az olvasás terapeutikus jelentőséggel is bír: életmód-gazdagító, konfliktusmegoldó szerepű. Az írás leginkább a fegyelmezettséggel, a logikus gondolkodással, a szintetizáló képességgel, az érveléssel, a szillogizmusokkal van kapcsolatban. A beszéd nem csupán információtováb-

bító lehetőség, hanem az ember sokoldalú érzelmi, közösségi kiteljesedésének, egészen általánosan a viselkedésének a megnyilvánulása; ezért zavarai szociális, pszichikai, mentális következményekkel járhatnak. Csak ezek területén találunk ma tengernyi bajt: beszédhibát, diszlexiát, diszgráfiát, helyesírási bizonytalanságokat, könyvtől való elfordulást, nemzetközi mérésekkel alátámasztott szövegértési problémákat, kommunikációs zavarok garmadáját.

Jelentős részük összefüggésben van a technológiákkal, a technológiák eredményezte felgyorsult világgal, az azokra adott mentális válaszokkal. Ahogy a következő, pusztán nyelvi szempontból is vizsgálható jelenségek.

Példák a gyorsan változó magyar nyelvre

Ha szigorúan a nyelven belül maradunk, szép számmal válogathatunk új, vadonatúj jelenségeket a hangtan, a nyelvtan és a szókészlettan világából.

Az elmúlt 30 évben összehasonlító vizsgálatokat végezve egyik nyelvész-retorikusunk a következő jelenségekre hívta fel a figyelmet. Terjed a zárt szájú beszéd, melynek következménye a hosszú magánhangzók röviden ejtése, vagyis csökken a magyar hangzók kvantitása. Gyengült az r ejtése (korábban háromnégy pördület, ma már csak egy). A magyar hangzók az m, n, ny kivételével orálisak, viszont egyre gyakoribb a nazális, orrhangzós beszéd. Feltűnő változás zajlik a hanglejtésben (mondatvégek felkapása, az ún. kunkorítás), látványos a megnövekedett hangerő és beszédsebesség, amely mind visszahat az artikulációs bázisra. Vagyis a magyar hangzóállomány dokumentált módon viszonylag rövid idő alatt változik. Változik a kvantitása (mennyisége) és kvalitása (minősége). A jelenséget besorolhatjuk a simító (lenizációs) folyamatok körébe, melynek eredményeként a „kényelmes ejtésre” törekszik a beszélő. Az egyik kísérleti fonetikával évtizedek óta foglalkozó magyar fonetikus a következőképpen összegzi a magyar hangállomány átalakulását: „Végeredményben eltűnnek azok a tulajdonságok, amelyek a magyar beszédet a kiemelten jó hangzású, zeneiségével kellemes benyomást keltő nyelvek közé emelték. Vokalikusból konzonantikussá alakul.” Ez a lényeg: egy alapvetően magánhangzós nyelv a 20. század végén, a 21. század elején rövid idő alatt mérhetően elveszíti alapvető kvalitását. Ezt a folyamatot egyértelműen egyszerűsödésnek, szegényedésnek határozhatjuk meg.

A nyelvtani rendszerben zajló változások összetettsége folytán sokkal nehezebb az okokra és a következményekre egyértelműen, sommásan következtetni. Az én meglátásaim az egyszerűsödés – bonyolultabbá válás dichotómiájában grammatikai területen az „alulszerkesztést”, vagyis a grammatikai szabályok gyengülését, egyúttal a grammatikai és szókészletlani területen inkább az egyszerűsödést, az egysíkúsodást erősítik meg. Természetesen a nyelvi rendszer hasonlítható a kanyargó folyóhoz: az egyik oldalon „bont”, a másik oldalon „épít”. Az elmúlt évszázadban egyszerűsödtek az igeidők (ma csak egyetlen grammatikai múlt és jövő időt használnak általánosságban a magyar nyelvben), de közben kiépült egy bonyolultabb igekötő rendszer (nemcsak új igekötős igékkel, hanem az igekötők szörendi helyének változtatásával is). Az igekötős

igék hallatlan karrierje azonban nemcsak építi, de bontja is a rendszert. A be-igekötő új jelentései gazdagodásnak foghatók fel. A nyelvi rendszer szabályait követő neologizmusok: befelé irányulás ('befelé': valaki/valami bejut valahová): bedönget, berosszalkodik, belinkel, beapplicál, bebulizik, behazudik, teljesség (totális akcióminőség, 'nagy/teljes területet érintve'): beiszapodosik, beerdősödik, bekameráz, belámpáz, telítettség (szaturatív akcióminőség, 'nagy vagy kielégítő mértékben végzett cselekvés'): beszik, bekolázik, befröccsözik, bedrogozik. Új használati lehetőséget mutat az intenzív/fokozott lelkiállapotba való kerülés, elmerülés: beidegesedik, beszerelmesedik, bealszik, behisztizik. A más igekötők helyén megjelenő be- azonban a rendszer zavarát, keveredését, a közlési logika megingását mutatja: fel- helyett: bedereng, begyorsul, besül valamivel, befrissít; le- igekötő helyén: belassul, beég; el- igekötő helyén: beajul, bealszik, bepróbál; ki- igekötő helyén: betavasodik, beélesít; meg- igekötő helyén: bedermed, berotbad, bealáz, beelőz, betámad, bevéd, bepróbálkozik; illetve igekötőtlen igéken: beaggódik, beérdeklődik, bekorlátoz, bereklámoz, beriaszt, bepályázik stb.

A jelenség magyarázatában a nyelvész utal arra, hogy a magyarban az eredetileg téri viszonyokat tükröző igekötők általánosulási folyamaton mennek át, a jelentésviszonyok neutralizálódnak, kevésbé differenciáltabbá válnak. Az igényes magyar nyelvi beszélők mindennapi tapasztalata és panasza, hogy egyre több a „szabálytalan” igekötős ige. A jelenség egyébként a szlengben indult el, de a rendszerváltás óta szinte egyeduralkodóvá vált kereskedelmi médiában, bulvársajtóban fölerősödött.

A különféle rövidüléssel és ikonikus (képi) technikák ma már egy új nyelvet hoztak létre, az ún. sms-nyelvet, amelyen versek, novellák is születnek. Tipikus sms-rövidített ünnepi jókívánság: kkü és búék (kellemes karácsonyi ünnepeket és boldog új évet kívánok). Az sms- és interneten használt „csetnyelv” új nyelvi létmódot, az ún. másodlagos írásbeliséget jelent.

Az alaktani rövidülések ugyancsak fölfoghatók általános nyelvészeti jelenségnek, kapcsolatba hozhatók a beszédtempó felgyorsulásának igazolt tényével, vagy magyarázhatók „a legkisebb erőfeszítés elvét” megfogalmazó Zipf-törvénnyel.

A rendszerváltás elsősorban szókészleti területen jelentett tömeges változást. Az első föltűnő jelenség a hatalmi szerkezet megváltozásának következménye, a terminológiaváltás volt: a szocializmus politikai, államigazgatási terminológiájának megváltoztatása, részben korábbi, 1948 előtti terminológia újra bevezetése, részben új terminológia alkotása. A hivatali életben emblematikus volt az elvtárs/elvtársnő megszólítás gyors elhagyása. A szókészleti átalakulásban leginkább szembevetendő a szlengszókészlet, valamint a nyelvi agresszió kifejezőkészségének „felszínre”, a nyilvánosság terébe való kerülése. Erre mondják a beszélők, hogy „durvul a nyelvhasználat”. És természetesen a magyar nyelvet is érinti az angol nyelvi imperializmus. Terjednek egészében angol nyelvű formák (casting, cool, roadshow, shop), magyarosított, magyar toldalékokkal ellátott angol nyelvi szavak ([be]csekkol, bodyzik, shoppingol) és a tükörfordítások. A tükörfordítás lehet tiszta, szolgai és alaktani változással járó. Példák a tiszta tükörfordításra: böngésző (browser), másság (otherness), megvalósíthatóság (feasibility), árnyék-kormány (shadow cabinet), költséghatékony (cost efficient). Az alaktani változás-

sal járó tükörfordítások egy-egy szóeleme eltér az angol eredetitől: élethosszig tartó tanulás (lifelong learning), értékesítési pont (point of sale), köszöntő ital (welcome drink).

A tükörfordítások közé sorolhatjuk a média által terjesztett új helyzetmondákat, amelyek eleinte idegenül hangoztak a magyar „fül” számára, de lassan átmentek a hétköznapi nyelvhasználatba: *Maradjanak velünk* (*Stay with us*), *Ne menjenek sehova* (*Don't go anywhere*), *Legyen szép napjuk* (*Have a nice day*). Ezek a jelenségek már a sajátos nyelvi hagyományokat veszélyeztetik.

A változás sebessége

A változások dokumentált módon egyre nagyobb gyorsasággal jelennek meg. A változás sebessége nyilvánvalóan még tovább gyorsulhat, de a befogadásra, megállapodásra, letisztulásra több idő kell. Ha erre nem jut idő, akkor az egyik oldalról több lesz az üres, fölösleges beszéd, a végig nem gondolt gondolat, az öncélú fecsegés, a végletekig egyszerűsödő (esetenként durvuló) beszéd, a másik oldalon pedig a félreértés, meg nem értés, s az ezzel együtt járó intolerancia. A nyelvi változások sebessége megszakíthatja a kulturális-nyelvi hagyományokhoz való kötődést. A korábbi, akár néhány évtizedes szövegek annyira archaikusnak tűnnek, hogy olvasatlanná válnak. Senki nem gondolhatja, hogy ez a távoli jövő. Míg korábban legfőljebb Zrínyi Miklós volt nehezen olvasható, ma már Arany János és Jókai Mór is az, és hamarosan Mikszáth és Móricz is a nehezen olvasható művek listájára kerül. Azt még elképzelni sem tudjuk, hogy a nyelvi deficitből fakadóan milyen hatással lehet egy jelenkori vagy későbbi nemzedékre a hagyományos nemzeti és anyanyelvi értékek iránti érzéketlenség. Nyilvánvalóan tűnik, hogy ezek helyén más, könnyebben befogadható, elsajátítható, megemészthető privilegizált értékek jelennek meg; és megtörténik az, amitől legjobban óvunk az ember ismerői, a kulturális antropológusok és pszichológusok: a hagyományszakadás. A nyelvi hagyományok fellazulása megszünteti a generációk közötti hagyományátadást. A hagyományait elvesztő ember közösség nélküli, a társadalomban gyökértelen, magányos, atomisztikus, az etológus szavaival „egyszemélyes csoport”. Aki érzéketlen „visszafelé”, az „ősei” irányába, ebből fakadóan meglehetősen közömbös a jelen korra és a jövő iránt is. Környezetkihasználó életet él, hedonista, „élvezetvallásoknak” áldoz, s mivel nem érték számára, nem törődik azzal, hogy közösségét és benne önmagát megtartó kultúráját, nyelvét ápolja, örökölni hagyja. Mellékhatásként persze társadalmi és lelki bajok (tegyük hozzá: kommunikációs-nyelvi bajok) sokaságával lesz megáldva, a megoldások, a terápiák keresése főlemészti energiáinak nagy részét, alkotásra alig futja, vegetál.

A felejtés kultúrája

A változás és a felejtés egymást feltételezi. Felgyorsul a felejtés kultúrája. A történelemben számos példa van arra, hogy egy birodalom összeomlása után a megmaradó emberek egy-két generáció alatt elfelejtették annak kultúráját, írás-

beliségét, városait az őserdő benőtte, s ma döbbenet állunk az őserdőből kibontott városok előtt. Pedig volt olyan, amelyet csak néhány száz éve hagytak el... A felejtés kultúrájának számos (nyelvi) tünete kimutatható a magyar társadalomban: a rendszerváltás után születettekben a közelmúlt iránti csökkent figyelem, a nagy- és dédszülők világának (sokszor nevének) tudatlansága, régi szövegek, a közösségi frazémák, memoriterek ismeretének teljes hiánya, a választékos, helyzethez illeszkedő sokrétű nyelvi formák (például megszólításformák) iránti érzéketlenség. Talán még jobban érthető a felejtés jelenlévő könyörtelen hatása, ha arra gondolunk, hogy mennyire visszaszorult a kiváló esztétikai értéket jelentő közelmúlt magyar lírája iránti érdeklődés. Egy irodalmi lapban elég felsorolni a következő neveket: Simon István, Garai Gábor, Zelk Zoltán, Kálnoky László, Ladányi Mihály... ki olvassa őket, ki hivatkozik rájuk, akad-e egyetemista, aki körükből választ szakdolgozati témát? Nyilván ugyanez lesz a helyzet másokkal is.

Ezt bizonyítandó szóasszociációs vizsgálatot végeztem 40 magyar szakos (!) egyetemistával. A felmérés lényege az volt, hogy megadott hívó szóra (jelen esetben tulajdonnévre) kellett azonnali asszociációt írni. Az első ez volt: Abda. A 40-ből egyetlenegy esetben jött be Radnóti Miklós neve. Egy esetben az „örömlányok”, néhány esetben „falu, település”, valamint a „labda” szó bukkant fel. Mohács, Pusztaszer és Verecke esetében jóval nagyobb volt a valós történelmi tényekre való utalások száma. Recskről többeknek eszébe jutott tábor, bánya, gyűjtő-, munka-, haláltábor, de ketten bejelölték Radnótit is. Sopronkőhida a legtöbb esetben semmi asszociációt nem hívott elő. Pozsony esetében sokan említették az országgyűlést, Vizsoly esetében a felénél többen a bibliát. Nové Zámky és Újvidék kapcsán gyakorlatilag semmilyen releváns tény nem tudtak elmondani.

A kis felmérés semmilyen szempontból nem reprezentatív. De azért rámutat pontokra, amelyeken már elindult a felejtés.

Hogyan jön a nyelvhalál?

A nyelvhalál nem úgy következik be, hogy a nyelv fogja magát és meghal. A nyelvhalált a nyelv fokozatos visszaszorulása előzi meg. Először a nyelv nyilvános, hivatalos használatára szorul vissza. Nehéz hivatalos ügyeket intézni az adott nyelven. A médiában csökken az adott nyelv használatára. Az oktatásban először csak néhány iskolatípusban, néhány tantárgy esetében bukkan fel egy „fontosabb” vagy „sikeresebb” nyelv, majd ennek aránya fokozatosan nő. A folyamat végén az adott nyelv már csak az alapiskolában és egyetlen tárgyként létezik. Egyre több helyen tesznek megjegyzést, hogy nem kellene ezen a nyelven beszélni. Esetleg tiltják is. A szakmákban, tudományokban már nem lehet használni a nyelvet, mert a szakmákat idegen nyelven tanulták. Folyamatosan váltogatni kell a nyelveket. Ezután a nyelv a baráti társaságokba, majd a családokba szorul vissza. Szerencsés esetében a templomban még hallható. A családban legtovább a nagymama és a nagypapa beszél. Még ezen a nyelven mondanak mesét az unokának, aki már többnyire egy más nyelven beszél a szüleivel. A gyermek már csak néhány dalt, mesét, állandósult szókapcsolatot

ismer a nyelven. Még egész életében felismeri, de már nem használja. Gyerekei már csak hírből ismerik.

Egy nyelv visszaszorulására különböző, jól megfigyelhető nyelvi tények is figyelmeztetnek. Ilyen például a kétnyelvűség, amely rendszerint sohasem kiegyensúlyozott, hanem mindig egy nyelv javára fordul át. Az egyenlőtlen kétnyelvűség esetében az egyik nyelv hamarosan „félnyelvvé” válik. Egyre több benne a vegyes vagy kevert nyelvű forma. Egyre több olyan mondat mondható, amelyben a fogalmak már nem anyanyelvűek, a grammatikai viszonyok azonban még igen. Érdekes, a grammatika jobban ellenáll a támadásnak, mint a szókészlet. A félnyelven egyre kevesebb minden fejezhető ki. Hamarosan el is hagyják.

Nyelvünk jövője

A fejlett nyelvek közeljövőjében a technológiai hatások miatt a változások, alakulások további felgyorsulására lehet számítani. Ám azt is tudjuk, hogy a nyelvi változások nem gyorsíthatók káros következmények nélkül. Az azonnali következmények között a félreértés vagy a meg nem értés szerepel az első helyen, a távolabbi következmények pedig már az emberi nem csodáját, a hallatlan fejlődés, kiugrás eredményét, a kulturális evolúciót fenyegetik.

A felelősség az írástudóké. Kevésbé azoké, akik talán „főlösképpen” riogatnak, sokkal inkább azoké, akik kicsinylik a veszélyt. Felelősök az írók, költők is, akik először riasztották el a nagyobb tömegben jelentkező olvasóközönséget. Felelősök a tudósok, az ítések, akik akaratlanul az érdeklődő, nyitott olvasók megmaradt tömegeit rekesztették az értékes irodalmon kívülre. Felelősök mindazok, akik kikezdték az anyanyelvhez fűződő antropológiai érzelmet.

Herder jóslata a magyar nyelv közeli, 19. századi pusztulásáról nem vált be, mert a jóslat akkor fölrázta a gondolkodó embereket, mélyen érintett mindenkit, aki magyarul beszélt, és cselekvésre (nyelvújításra) ösztönzött. De lehet, hogy később mégis beteljesülhet a jóslat. Például akkor, ha mi most nem teszünk semmit, csak tétlenül szemléljük a történelem folyását. A nyelvek között harc folyik, sokan maradnak alul, vegyük tudomásul, hogy a magyar nyelv jövője senkit sem érdekel rajtunk, magyarokon kívül. Ha pedig túljutunk egy kritikus helyzeten, már semmi sem tudja megállítani a nyelv pusztulását. Még nem tartunk ott, de korántsem ülhettünk nyugodtan a babérjainkon. Egy biztos: a nyelvi versenynek lesznek győztesei és vesztesei.

Rigó Róbert

A bizalom eróziója és újjáépítésének szükségessége a 21. században

A bizalom és társadalmi tőke szerepe napjaink társadalmában

A társadalmi tőke és a bizalom az ezredfordulóra a társadalomtudományok egyik leggyakrabban használt kulcsfogalmává vált. A különféle társadalmi jelenségek magyarázatára egyre szélesebb körben használják e két fogalmat a szociológiában, a szociálpszichológiában, a pszichológiában, a magatartástudományokban, a kulturális antropológiában, a politikatudományban, a gazdaságtudomány és az egészségügy területén is. A társadalmi tőke fogalma kialakulásának és fejlődésének megvan a maga történetisége, ám ennek ismeretétől most eltekintünk.¹ A fogalom meghatározása nem egységes, bár számos közös eleme van.

A társadalmi tőke elméletével foglalkozó szerzők egy része a társadalmi tőke egyéni fontosságát emeli ki, míg mások a társadalmi hasznosságára helyezik a hangsúlyt. Putnam szerint a társadalmi tőke olyan össztársadalmi érték, amely egyrészt a gazdaság termelékenységét, hatékonyságát is növeli, másrészt a társadalom mindennapi működésének is „kenőanyaga”. Szerinte a társadalmi tőke a bizalmon és az átláthatóságon alapszik, az egyéneket együttműködésre ösztönzi, tehát „a társadalmi tőke az egyének közötti, valamint a köz- és politikai intézmények iránti magas bizalmi szinten nyugszik, ahol a legtöbb érintkezés, társadalmi kapcsolat átlátható és biztonságos.”² Bourdieu a társadalmi tőke magánjellegét hangsúlyozza. Megállapítja, hogy mindannyiunk életében igen nagy jelentősége van a személyes kapcsolathálónak a különféle erőforrások megszerzésében. A társadalmi tőke az egyik legfontosabb erőforrásunk a gazdasági és a kulturális tőke mellett. Megállapítja azt is, hogy az erőforrások megszerzése során a társadalomszerkezet felsőbb pozícióiban lévőknek kiterjedtebb és hatékonyabb kapcsolati háló áll rendelkezésükre, mint a hierarchia alsóbb szintjein lévőknek.³

1 A társadalmi tőke fogalom történeti fejlődésének jelentős szakirodalma van. Például Orbán Annamária és Szántó Zoltán: *Társadalmi tőke*. In: Erdélyi társadalom 2005/2. szám 55–70. o. A legjelentősebb kutatói a témának: Hanifan, Bourdieu, Coleman, Putnam, Fukuyama.

2 Orbán–Szántó: www.socialnetwork.hu/cikkek/OrbanSzanto2007.htm

3 Bourdieu: *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*

Fukuyama szerint a társadalmi tőke az a képesség, hogy csoportokban és szervezetekben együtt tudunk dolgozni embertársainkkal a közös célok elérése érdekében. E képesség attól függ az egyes társadalmakban, hogy „a közösség értékei és normái mennyire azonosak, s hogy az emberek mennyire képesek az egyéni érdekeiket a nagyobb csoportok érdekeinek alárendelni. A közös értékek bizalmat szülnek.”⁴ Ezt követően meghatározza a bizalom fogalmát is: „a bizalom a szabályszerű, becsületes és együttműködésre kész viselkedés elvárása egy közösségen belül, a közös normák alapján, e közösség más tagjai részéről.”⁵ Tehát a társadalmi tőke azt jelenti, hogy a társadalom tagjai mennyire képesek együttműködni egymással, ami bizalom nélkül nem lehetséges, a bizalomhoz pedig közös értékekre és normákra, erkölcsre van szükség. A közös értékeket és normákat a szocializáció folyamatában sajátítjuk el, a családban, az oktatási rendszerben, a munkahelyünkön és minden olyan közösségben és intézményben, amellyel kapcsolatba kerülünk az életünk során. A társadalmi bizalom három dimenzióját különböztetik meg: a közvetlen környezettel, rokonokkal, barátokkal, munkatársakkal kapcsolatos interperszonális bizalmat, az ismeretlen személyekkel kapcsolatos bizalmat és a különféle intézményekbe, az államba vetett bizalmat. Az államba vetett bizalom alapvető fontosságú, mert a hatékony kormányzás előfeltétele, nehézségek esetén az állampolgárok csak akkor fogadják el a megszorításokat, ha megbíznak és támogatják a politikai vezetést.

A szociológiában már a 20. század elején használták a társadalmi integráció és a társadalmi dezintegráció vagy anómia fogalmakat a bizalom meglétével, illetve hiányával kapcsolatos jelenségek leírására.⁶ Ha egy társadalomban magas a bizalom szintje és a tagjai jól együtt tudnak működni, akkor integrált társadalomról beszélhetünk, míg azokat, ahol norma- és értékzavar van, a társadalom tagjai nem képesek megfelelően együttműködni és alacsony a bizalom és a társadalmi tőke szintje, azt dezintegrált vagy anómiás állapotban lévő társadalmaknak tekintjük.

Fukuyama könyvében hosszasan elemzi, hogy vannak olyan társadalmak, amelyekben magas a bizalom szintje és erős a társadalmi tőkéjük, míg vannak olyanok is, amelyekben ennek a szintje alacsonyabb. Azok az országok, amelyekben magas a társadalmi tőke szintje, gazdaságilag is sikeresebbek, mint azok, amelyekben alacsony. Szerinte magas a társadalmi bizalom szintje Japánban, Németországban és az Amerikai Egyesült Államokban is az volt korábban, ezért tudtak sikeresek lenni a 20. század második felében.

Egyre több kutatás erősíti meg, hogy ha magasabb a társadalmi tőke, a bizalom szintje, akkor gyorsabb a gazdaság növekedése, tisztább és hatékonyabb a politika, alacsonyabb a deviáns viselkedésű emberek aránya, hatékonyabb a szocializáció⁷, szorosabbak a családi és baráti kapcsolatok, aktívabb és kiterjedtebb

4 Fukuyama 23. o.

5 Fukuyama 45. o.

6 A fogalmakat Durkheim vezette be *Az öngyilkosság* című munkájában.

7 A szocializáció, különösen a politikai szocializáció sajátosságait és problémáit vizsgálta Magyarországon Szabó Ildikó több tanulmányában és könyvében is. Szabó 2000 és Szabó 2009.

a civil társadalom, jobb az emberek lelki és egészségi állapota, tovább élnek, boldogabbnak érzik magukat és az iskolák teljesítménye is magasabb szintű. Tehát a társadalmi tőke és a bizalom növeléséhez olyan általánosan elfogadott normákra, értékrendre, erkölcsre van szükség, amelyeket a szocializáció során hatékonyan elsajátítanak a társadalom tagjai. Ezen túl a bizalom meghatározó szerepet játszik az emberek életében, boldogságérzetében, egészségi állapotában, a közös értékekre és normákra épülő társas kapcsolatok minőségében és kiterjedtségében, a közösséghez tartozás biztonságában és élményében is.

A társadalmi tőke szintjének mérésére nincs általánosan elfogadott, hatékony és pontos módszer. A társadalmi kapcsolatok és csoportok számát, valamint az egyes csoportokban a tagok számát lehet mérni. Mérhetjük a civil szervezetek kiterjedtségét is az egyes társadalmakban. Ugyanakkor igen nehéz mérni az egyes csoportokban a tagok közötti bizalom vagy kötődés erősségét és az emberek együttműködési készségét. A másik módszer a társadalmi tőke mérésére a kérdőíves adatfelvétel a bizalom mértékére és a civil társadalom kiterjedtségére vonatkozóan. A kérdőívekben azt kérdezik meg, hogy mennyire bíznak a megkérdezettek a különféle intézményekben, társadalmi csoportokban. Megkérdezik az egyén társas kapcsolatainak formáját, mértékét, fontosságát (család, rokonok, barátok, munkatársak). Továbbá vizsgálják az állampolgárok aktivitását, politikai tájékozottságát, a civil szervezetekben való részvételt is.⁸ A továbbiakban ismertetünk, a teljesség igénye nélkül, néhány olyan kutatást, amelyek megállapítják, hogy a társadalmi tőke és a bizalom hiánya igen nagy mértékű hazánkban.

A bizalom hiánya napjainkban Magyarországon

Azt hiszem, hogy azok, akik nyitott szemmel járnak és ismerik a magyar gazdaság, társadalom és politika működését, sajátosságait, pontosan tudják, hogy hazánkban az égető bizalomhiány az egyik – ha nem a legnagyobb – tehetétel. Számos nemzetközi és hazai empirikus vizsgálat támasztja alá ezt.

Kopp Mária és Skrabski Árpád a nyolcvanas évek végétől rendszeresen végez országos, reprezentatív mintákon követéses kutatásokat a magyar társadalom lelkiállapotára vonatkozóan. A nemzetközi vizsgálatok megállapították, hogy az étellel való elégedettség, a szubjektív boldogság szintje mind az egészségi állapot, mind a gazdaság fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű, és erősen összefügg egy társadalomban a válások és a munkanélküliség arányával, a bizalom szintjével, a civil szervezetekben való részvétellel, a kormányzat teljesítményével és a hívő, vallásos emberek arányával is.⁹

8 Putnam szerint a civil szervezetekben való részvétel mértéke a társadalmi tőke nagyságának az egyik legfontosabb mutatója.

9 Tomka Miklós megállapította, hogy Magyarország a kevésbé vallásos országok közé tartozik. Egy 31 országot átfogó nemzetközi összehasonlító vizsgálat szerint hazánk az istenhit és a vallásos önjellemzés terén a 23. helyen, az egyháztagok aránya (57,9%) alapján a 24–25. helyen, a legalább havonta templomba járás gyakorisága alapján (17,9%) a 21–22. helyen áll. Tomka azt is megállapítja, hogy a kereszténység olyan vallás, amely a közösségiségre kötelez és az individualizmus önző változatának radikális ellentéte. Tomka 429–430. o.

Egyik nemzetközi összehasonlító kutatás alapján készült tanulmányukban úgy találták, hogy a szubjektív elégedettség skálán a világ országai közül Magyarország 2006-ban a 105. helyen állt, míg Szlovénia a 65., Csehország a 75., Banglades a 102. helyen. A boldogság mértékét és a nehézségekkel való sikeres megküzdést erősen befolyásolja a társas támogatás, a társas kapcsolatok minősége és kiterjedtsége a szülőktől, a barátoktól, a házastárstól, rokonoktól és civil szervezetek részéről. A legerősebb befolyásoló tényező azonban az élet értelmébe vetett hit, az önhatékonyság és a kompetenciaérzés.¹⁰

Skrabski Árpád egy 2008-ban publikált tanulmányában megállapítja, hogy Európában a társadalmi bizalom a skandináv országokban a legerősebb, a norvégok 65%-a, a svédek 60%-a szerint a legtöbb emberben meg lehet bízni, tehát csak a fennmaradó 35 és 40%-ot jellemzi a bizalmatlanság. Magyarországon a társadalmi bizalmatlanság igen magas, az utóbbi években is változott, 1995 és 2002 között csökkent, 2002 és 2006 között erősen emelkedett. 1995-ben az emberek 63%-át jellemezte a társadalmi bizalmatlanság, 2002-ben 58%-át és 2006-ban 69%-át. Ennyien értettek egyet azzal az állítással, hogy „*az emberek általában aljasak, önzőek, akik csak ki akarják használni a másikat.*” Azzal az állítással, hogy „*senki nem törődik azzal, hogy mi történik a másikkal*” 1995-ben a magyar népesség 63%-a értett egyet, 2002-ben 50%-a, 2006-ban már 81%-a. Szintén jelentős arányban változott a „*legbiztosabb nem bízni senkiben*” kijelentéssel kapcsolatos egyetértés mértéke is.¹¹ 1995-ben a megkérdezettek 56%-a, 2002-ben 54%-a és 2006-ban már 70%-a értett egyet ezzel a megállapítással. A rendszerváltást követően a civil társadalom erősödése volt a jellemző, ez a tendencia 2002 után megfordult. Ekkor még a civil szervezeti tagok aránya elérte a felnőtt lakosság 13%-át, ez az arány azonban 2006-ra 10%-ra csökkent. Magyarországon is megfigyelhető, hogy a társadalmi bizalom változása és az ország gazdasági teljesítménye szoros kapcsolatban áll egymással.¹²

Gyórfy Dóra tanulmányában azt vizsgálja, hogy az államba és a politikusokba vetett bizalom mennyire befolyásolja Magyarországon a költségvetési egyensúly stabilitását. Megállapítja, hogy azokban a társadalmakban, amelyekben magas a bizalom szintje, a költségvetési egyensúly megőrzésére is nagyobb az esély. Igazolja, hogy azokban az országokban, ahol alacsony a bizalmi környezet, ott nagyobb mértékű az adócsalás, tehát kisebb a költségvetés bevétele, a politikusok hajlamosabbak a gazdasági populizmusra, a pénzügyileg megalapozatlan ígéretekre és kisebb az esély a strukturális reformokhoz szükséges társadalmi és politikai konszenzus megteremtésére is.¹³

10 Kopp, Skrabski 74–75. o.

11 Kopp Mária egy másik tanulmányában kifejtette, hogy ezt a magatartást ellenségességnek nevezi a szakirodalom. Ez az „*ellenséges beállítottság, a bizalom hiánya a legfontosabb károsító tényező mind az egészségromlás, mind az önkárosító magatartásformák, alkoholizmus, drogproblémák, öngyilkossági kísérletek hátterében. Tehát ha a magyar egészségi állapotot javítani akarjuk, akkor az egyik első és legfontosabb teendő az ellenséges beállítottság megváltoztatása.*” Kopp 1997. Kopp Mária ellenséges beállítottságnak tekinti azt, amikor a társadalom tagjai nem bíznak egymásban.

12 Skrabski 125–126. o.

13 Gyórfy 275. o.

2009-ben a Gallup közvélemény-kutató cég a világ 120 országában, reprezentatív mintákon vizsgálta, hogy az egyes társadalmak milyenek látják az életüket a jövőre vonatkozóan öt év távlatában. Magyarország a 117. helyre került, ugyanis a magyarok 34,2%-a a saját jövőjét reménytelennek vagy szinte reménytelennek tartja. Az európai országokban általában sokkal alacsonyabb azok aránya, akik ennyire bizalmatlanok, ennyire sötéten látják a jövőjüket. Lengyelországban azok aránya, akik hasonlóan nem bíznak a jövőjükben, 10%, Németországban 7,5%, Ausztriában 3%, Dániában 0,8%, Hollandiában 0,6% és Norvégiában mindössze 0,5%. Magyarország a korábbi vizsgálatokban is az alsó harmadban szerepelt, a 2009-es adatok azonban egészen lesújtóak, csak Pakisztán, Haiti és Burundi társadalmi állnak mögöttünk, vagyis bíznak nálunk is kevésbé a jövőjükben.¹⁴

A 2009-es *Pew Global Attitudes Project* vizsgálat szintén kimutatta, hogy a magyarok a legpesszimistábbak a kelet-közép-európai országok között. A magyarok 77%-a nem hisz a mostani politikai rendszerben, 91% szerint az ország rossz úton haladt, és mindössze a lakosság 15%-a mondta azt, hogy elégedett a saját életével, míg Oroszországban ez az arány 35%, Lengyelországban 44% és Csehországban 49% volt. A rendszerváltás időszakában a magyarok több mint háromnegyede támogatta a kapitalizmust, mára az arányuk 46%-ra csökkent, míg Csehországban ez az arány 79% ma is. Magyarországon a lakosság mindössze 20%-a van jó véleménnyel az európai uniós tagságunkról, míg a szlovákok 58%-a, a lengyelek 63%-a és a csehek 45%-a vélekedik hasonlóan. Magyarországon vannak a legtöbben a volt szocialista országok lakói közül olyanok, akik úgy vélik, hogy most rosszabbul élnek, mint a szocializmus időszakában (72%), és csak 8% azok aránya, akik azt választották, hogy most jobban élnek, mint a rendszerváltás előtt. Ukrajnában a lakosság 12%-a tartotta jobbnak az életét 2009-ben, Szlovákiában 29%, Oroszországban 33%, Csehországban 45% és Lengyelországban 47%, mint a szocializmus időszakában. Tehát a magyarok közel háromnegyede nosztalgiával gondol vissza a szocializmusra, érdekes módon még azok a fiatalok is, akik nem is éltek a rendszerváltás előtt.¹⁵

Skrabski Árpád szerint ugyanakkor az utóbbi években erősödött a társas támogatás mértéke a közvetlen környezetünkben, a házastárs vagy élettárs, a rokonok és a barátok részéről. A rendszerváltás előtt az emberek 68%-a mondta, hogy nehéz helyzetben biztosan számíthatna a rokonaira, barátaira. 1988 és 1995 között a közvetlen társas támogatás mértéke csökkent, 2002-ben már ismét megközelítette az 1988-as szintet, azóta ismét emelkedett, annak ellenére, hogy a társadalmi tőke és a bizalom szintje a társadalomban általában csökkent. Skrabski Árpád megállapította, hogy *„a magyar társadalom tehát a társadalmi tőke csökkenését, az anómia magyarányú növekedését 2002 és 2006 között a társas támogatás jelentős mértékű növekedésével igyekezett kompenzálni. Ez biztató jele a magyar társadalom életképességének.”*¹⁶

14 Hankiss: www.hvg.hu/print/20090929_hankiss_pesszimistak_gallup.aspx Utolsó letöltés 2009. 09. 30.

15 www.portfolio.hu/cikkek.tdp?k=3&i=123750 Utolsó letöltés 2009. 11. 04.

16 Skrabski 127. o.

Több hazai közvélemény-kutatás is azt igazolja, hogy a lakosság egyre kevésbé bízik a demokratikus és állami intézményekben, a parlamentben, a kormányban, az önkormányzatokban, a demokratikusan megválasztott képviselőkben, a politikusokban. A magyar lakosság harmadának nincsenek barátai, minden negyedik ember a kapcsolati, társas erőforrások vonatkozásában hátrányos helyzetű, és a kimondottan kapcsolat-gazdagok aránya a társadalom 10%-át sem éri el.¹⁷

Mindezek az adatok alátámasztják azt a megállapítást, hogy a magyar társadalomban nagyfokú bizalomhiány van, és hogy a társadalom dezintegrációs jeleket mutat már hosszabb ideje. Andorka Rudolf már évtizedekkel ezelőtt felhívta erre a jelenségre a figyelmet, és magyarázatot is igyekezett adni ezen jelenségekre. Szerinte *„feltételezhető, hogy a magyar társadalomban az elmúlt évtizedekben, legalább 1941 óta, de talán már 1914 óta súlyos, anómia- és elidegenedésválság alakult ki. A válság okai lehetnek azok a történelmi-társadalmi megrázkódtatások, a háborús vereségek, az erőszakos, legtöbbször külső hatalmak beavatkozásának hatására végbement rendszerváltások, amelyek 1918 óta a magyar társadalmat érték. Szerepet játszhatott azonban az 1945 óta végbement gyors, sőt erőltetett iparosítás, a nagy belső vándorlás is, amely bomlasztotta a régi kisközösségek integrációs erejét. Mivel ezeknek a gazdasági-társadalmi változásoknak sok vesztese volt, akik kimaradtak a változások előnyeiből, viszont azoknak a hátrányait súlyosan elszenvedték, az anómia különösen súlyossá válhatott a vesztes rétegekben, településeken.”*¹⁸

További súlyos probléma, hogy a magyar társadalomban magas a különféle deviáns viselkedésűek (alkoholisták, öngyilkosok, lelki betegségben szenvedők) aránya más országokhoz viszonyítva. Mi lehet az oka a társadalmi tőke ilyen mértékű hiányának, a bizalmatlanságnak, a társadalom dezintegráltságának és anómiás állapotának évtizedek óta?

A bizalomvesztés kora

Feltételezésem szerint Magyarországon a társadalmi tőke és a bizalom szintje jelentős ingadozásokon ment át a 20. században, azonban ha a század egészét vesszük figyelembe, csökkenő mértéket mutatott. Magyarországon az első világháború előtt a társadalmi tőke és a bizalom szintje viszonylag magasabb szinten volt, amit az első világháború megpróbáltatásai és az azt követő forradalmak csökkentettek. A Horthy-korszak első felében ezt részben sikerült újjáépíteni, majd a háború felé közeledve ismét csökkent a mértéke.¹⁹ A társadalmi tőke és a bizalom a második világháború idején és a pártállami rendszerben szenvedte

17 Albert-Dávid 367. o.

18 Andorka 540. o.

19 A Horthy-korszak autoriter politikai berendezkedése, 1922-től a választásra jogosultak számának csökkentése, a nyílt szavazás intézményének bevezetése a kisebb városokban, falvakban nem kedvezett a demokratikus viszonyok erősödésének. A legsúlyosabb társadalmi problémára, a jövedelmek egyenlőtlen elosztására és a szociális feszültségre nem sikerült megnyugtató megoldást találni a korszakban. A zsidók visszaszorítására és korlátozására irányuló törekvések egyre erősödtek, tehát a demokratikus értékek erősödése és a társadalmi szolidaritás területén is komoly hiányosságok voltak.

el a legsúlyosabb károkat, és a rendszerváltás óta is inkább a válságtünetek és válságjelenségek a meghatározóak.²⁰

A bizalomszint amortizációjának legfontosabb oka az, hogy Magyarországon a 20. század folyamán kilenc rendszerváltást, rendszerváltási kísérletet éltünk meg, amikor a társadalom alapvető értékei, normái jelentősen megváltoztak.²¹ Ezek során „*karakteresen különböző politikai filozófiák, illetve ideológiák alapján olyan váltások történtek, amelyekben a gazdaság-, társadalom-, illetve közpolitika – és az abban való részvétel – szervezése-szerveződése egymástól diametrálisan eltérő rendszereket reprezentált. Ezek mindegyike döntő módon érintette a társadalom számottevő hányadának mindennapi egzisztenciális viszonyait, a társadalomszerkezeten belüli helyét, státuszváltoztatási lehetőségét, a materiális és nem materiális javakból való részesedés körülményeit.*”²²

A bizalom hiányának másik fontos oka a hosszú múltra visszatekintő társadalmi megosztottság, ellentétek. Bibó István állapította meg, hogy a magyar társadalomfejlődés a 16. század elejéig együtt haladt a nyugat-európai folyamatokkal, akkor megakadt, és később már nem tudott a modernizáció egyenes útjára visszatalálni. A reformkorban példátlan társadalmi összefogás valósult meg Magyarországon, az ország modernizációja érdekében. Az arisztokrácia több kiemelkedő személyisége összefogott a köznemesekkel, a polgárokkal, az értelmiségiekkel és a jobbágyokkal annak érdekében, hogy Magyarország elindulhasson a polgári és ipari fejlődés útján. Bibó István a magyar társadalomfejlődés lényegét abban látta, hogy az uralkodó, az arisztokrácia, a köznemesség és a hozzájuk lojális értelmiség többnyire összefogott annak érdekében, hogy az alsóbb társadalmi rétegek nagyobb szabadságért folytatott harcát megakadályozza. A nyugati típusú demokratizálódási folyamatnak a gyökereit Hajnal István nyomán az európai feudalizmusban és a hűbériség intézményében találta meg Bibó, mert ekkor a hatalom személyes és közvetlen volt, az emberek a kis körökben megvalósuló személyes szolgáltatások, jogok, kötelezettségek és szabadságok sokaságában éltek, és a helyi feudális társadalomba személyükkel, családjukkal, munkájukkal, birtokukkal tartoztak bele. A szabadságok kis köreinek és az írásbeliség elterjedésének köszönhetően sikerült a hatalmat racionalizálni, így a király segítségével megvédték magukat a polgári, paraszti és értelmiségi csoportok a hatalom túlzott központosításától. Magyarországon ez az összefogás másként alakult, itt az uralkodó a felsőbb társadalmi csoportokkal fogott össze, annak érdekében, hogy az alsóbb társadalmi rétegeket elnyomás alatt tudják tartani.²³ A magyar demokratizálódási folyamat, az

20 E tanulmányban nem vállalkozom a 20. századi magyar történelemben a társadalmi tőke és a bizalom szintjének társadalomtörténeti, történetpszichológiai mélységű elemzésére. A hipotézisemet néhány történeti ténnyel igyekszem alátámasztani, ugyanakkor lényegesen kimunkáltabb és sokoldalúbb elemzéssel lehetne pontosabban bemutatni a bizalom változását leíró társadalmi folyamatokat.

21 Ezek a következő évszámokhoz kapcsolhatók: 1918, 1919, 1920, 1944, 1945, 1948, 1956, 1957, 1990.

22 Gyarmati György: *Kényszerpályás rendszerváltások Magyarországon 1945–1949*. www.mindentudas.hu/gyarmatigyorgy/20051017gyarmati1.html

23 Bibó (1994/a) 311–327. o.

alsóbb társadalmi csoportok beemelése a politikai nemzetbe és demokratikus állampolgári jogokkal való felruházása, mindvégig a Monarchia időszakában és a Horthy-korszakban is felemásra sikerült és paternalista, félfőudális viszonyok határozták meg, alapjaiban az egyenlőtlen felek közötti alá- és fölérendeltségi viszonyra épült.²⁴

A Monarchia időszakában az első világháborúig, korábban nem látott gazdasági fejlődés indult meg hazánkban. Fejlődött a mezőgazdaság, az ipar, az infrastruktúra a pénzügyi és a kulturális élet is. Az állampolgárok többsége viszonylagos stabilitásban és nyugalomban gyarapodott, városaink máig meghatározó épületeit húzták fel ebben az időszakban. Az eredmények mellett nem feledkezhetünk meg a legsúlyosabb társadalmi problémákról, a növekvő nemzetiségi feszültségekről és a nagymértékű társadalmi egyenlőtlenségről sem. Az ország földterületének több mint fele a 100 hold feletti földbirtokkal rendelkező közép- és nagybirtokosok kezében volt, akik mindössze a lakosság egy százalékát tették ki, míg a föld nélküli agrárproletárok aránya a lakosság közel egynegyedére rúgott.²⁵

Magyarországon ekkor bontakozott ki a civil szervezeti élet. Sorra alakultak a különféle gazdasági jellegű egyesületek, kamarák, hitelszövetkezetek, szöveteségek, kaszinók és politikai pártok. Egyesületekbe tömörültek a gazdasági szereplők, a gyáriparosok, a kereskedők és a munkások is megalakították a maguk érdekképviselőit, szakszervezeteiket. Újságok, folyóiratok indultak, melyek szintén a társadalmi tőkét erősítették. A századforduló időszakában a társadalmi és kulturális élet legfontosabb helyszínei a kávéházak és a kaszinók voltak, csak Budapesten 500 körül volt a kávéházak száma. Egyre több sportegyesület alakult a különféle sportágakban, és a magyar sportolók már az első újkori olimpián is, 1896-ban jelentős eredményeket értek el. Az egyházak szerepe továbbra is jelentős maradt, a katolikus egyház kötelékébe tartozó szervezeteket összefogó Katolikus Népszövetség taglétszáma az első világháború előtt elérte a 300 ezer főt.²⁶ Az egyházak szerepe az oktatásban is kiemelkedően fontos volt: a népiskolák, a polgárik és a középiskolák többségét az egyházak tartották fenn. A középiskolákban folyó oktatás ebben az időszakban igen magas színvonalú volt, Európa élvonalához tartozott, és ennek szocializációs funkciója is magas szintű volt.²⁷

A falvakban olvasóköri, gazdakörök alakultak, általában a helyi tanító és pap vezetésével. Ezekben vitatták meg a gazdálkodás aktuális kérdéseit, és a közvélemény formálásának is fontos helyszínei voltak. 1896-ban alakult meg a

24 Szabó Ildikó hívta fel a figyelmet arra, hogy a társadalmi tőke és bizalom szintjének történeti bemutatása során alapvető fontosságú a társadalom demokratikus viszonyainak, a társadalmi szolidaritásnak és az állampolgári kultúrának a vizsgálata, ugyanakkor jelen dolgozat kereteit meghaladnák ezek, a témához valóban szervesen kapcsolódó társadalmi folyamatok bemutatása, elemzése.

25 Gyáni-Kövéér 79. o.

26 Romsics 80. o.

27 „A magas szintű műveltséganyag átadása mellett a középiskola fegyelmezett és rendszerető gondolkodásmódra, munkafegyelmre, harmonikus ízlésre, valamint a rend és tekintély tisztelőre szoktatta a diákokat – a leendő elitet.” Romsics 44. o.

Magyar Gazdaszövetség és 1898-ban a meglévő kereskedelmi hálózat konkurenciájaként a Hangya, a keresztény szövetkezeteket tömörítő országos szervezet. A falvakban a helyi társadalmat különféle informális rendezvények és alkalmak is összefogták. A nagyobb munkák, amelyeket elsősorban a rokonsággal, szomszédokkal, barátokkal, több család összefogásával végeztek, mint például az aratás, a kaszálás, a szénahordás, a kukoricatörés, az építkezés, a disznóvágás is, erősítették a társadalmi tőkét, mert a családok a viszonyosság alapján segítettek egymást. Hasonlóan fontosak voltak a nagyobb ünnepek és az ezekhez kapcsolódó események, amelyek szintén összefogták a helyi társadalmat (piacok, vásárok, bálak, lakodalmak, búcsúk, más egyházi ünnepek).

Megállapíthatjuk, hogy már ebben a korszakban is a különféle szervezetek, pártok, egyesületek, gazdasági érdekképviselők körében egyre erőteljesebb elkülönülés figyelhető meg a zsidó és a nem zsidó szervezetek között. Az egyre színesebbé váló civil szervezeti hátteret az első világháború, majd az ezt követő forradalom és a tanácsköztársaság (főként ez utóbbi) jórészt szétzilálta, és a már korábban meglévő társadalmi ellentéteket is elmélyítette a fehérterrorral együtt a modernebb polgári, „urbánus” és a tradicionális úri-rendies, „népi” társadalom tagjai között. Közben a lakosság elszegényedett, éhezett, az országot jórészt kifosztották és feldarabolták. Rövid időre, 133 napra a korábbi társadalmi rendet teljesen felforgatták, a nagybirtokosokat elűldözték, a gyártulajdonosokat és a tisztviselőket elzavarták és helyüket átvették a felfegyverzett proletárok.

A fehérterrort követően, 1920-tól a Horthy-korszakban, megindult a gazdasági és politikai konszolidáció. A már korábban kialakult szociális feszültségeket csak részben tudták a földosztással, a gazdaság és a pénzügyi szféra stabilizálása után meginduló ipari fejlődéssel kompenzálni. A Monarchia korszakából áthúzódó szociális problémák mindvégig fennmaradtak és tovább éleződtek.²⁸ Az értelmiség egyes csoportjai, főként a népi írók, szolidaritást vállalva a társadalom legkiszolgáltatottabb, legelesettebb csoportjaival, a cselédekkel és napszámosokkal igyekeztek a nagyarányú társadalmi egyenlőtlenség visszásságaira felhívni a közvélemény figyelmét.²⁹

A két világháború között újjáépült és tovább fejlődött a korábban kialakult színes és sokoldalú civil szerveződések hálózata, taglétszámuk 1932-ben megközelítette a hárommillió főt. 1937-ben közel 18 ezer egyesület működött az országban, társaskörök, sportegyesületek, önszervező egyesületek, kulturális, művészeti, vallási, tudományos egyesületek és érdekképviselők.³⁰ A gazdasági gyarapodás mértéke, összehasonlítva a legfejlettebb nyugat-euró-

28 1930–31-ben a nagybirtokosok és nagypolgárok aránya a társadalom 0,6%-át tette ki, körükben az egy főre jutó éves jövedelem 17 800 pengő volt, a társadalom egy főre jutó átlagjövedelme 534 pengő, a mezőgazdasági cselédek jövedelme 205, míg a napszámosok jövedelme 183 pengő volt évente. Tehát a legfelsőbb társadalmi réteg éves jövedelme az átlagjövedelem 33-szorosa, míg a legszegényebbek jövedelmének 90-szerese volt. Romsics 193. o.

29 Nagyon érzékletesen mutatja be a szegények nyomorát és nehézségeit többek között Illyés Gyula: *Puszták népe* című szociográfiája és Sinka István: *Fekete bojtár vallomásai* című önéletírása is.

30 Szerencsés 16. o.

pai országokéval, 1938-ra megközelítette a Monarchia utolsó békeévében elért szintet.³¹

A szociális feszültségek megoldása iránti igény egyre égetőbb problémává vált. A városi munkásokra vonatkozó szociális védelem sokat fejlődött a két világháború között, ugyanakkor a mezőgazdaságban dolgozókat nem védték ilyen kiterjedt szociális jogok. A szociális problémák megoldására kétféle válasz született Magyarországon a második világháború előtt, alatt és után: egy nemzetiszocialista és egy szovjet típusú szocialista út. A háborús megpróbáltatások, az erősödő német befolyás, a szélsőjobboldal erősödő ideológiai nyomása oda vezetett, hogy a szociális feszültségek megoldására az 1930-es évek végétől egyre erősödően a nemzetiszocialista ideológia adta a legegyszerűbb és a többségnek a legkényelmesebb megoldást: *„Vegyük el a zsidók vagyonát!”* Ez a politikai és földbirtokos elitnek is jól jött, mert nem az ő birtokaikat kellett kiosztani, a hivatalnokok és értelmiségiek gazdasági, kulturális pozíciókhoz juthattak, ráadásul a zsidók elég vagyonosak is voltak, így igen széles társadalmi háttérrel lehetett az ügy számára biztosítani. Bibó István ezt a következőképpen fogalmazta meg: *„A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának ez a kettős politikája kezdettől fogva létrehozott egy olyan feszültséget, melyben a »zsidókérdés« és annak »megoldása« a zsidók gazdasági hatalmának a felszámolásával vált azonos kérdéssé, s mint ilyen ügy jelent meg, mint az ország első számú szociális kérdése. A konzervatív-feudális kormányzat pedig, bár elvileg mindenféle társadalmi kérdés felvetésének ellene volt, mégis, ha már el nem kerülhette, könnyebben és szívesebben engedett ennek a zsidókra szorított problémafelvetésnek, mint az igazi szociális kérdés teljes szélességben való felvetésének.”*³²

A vagyonekvétel és a kiszorítás fokozatosan és ütemezve történt. Először csak háttérbe szorítás, majd korlátozás történt, ami a munkaerő drasztikus kizsákmányolásán át több százezer ember fizikai megsemmisítéséig vezetett. Óriási féltés volt ez a társadalmi bizalom vonatkozásában és erkölcsi értelemben is. Nem csupán azért, mert embereket üldöztek a vagyonukért és a mögötte meghúzódó ideológiai okokért, hanem azért is, mert munka nélkül, mások vagyonára tudatosan apellálva, cinkosként részt vett ebben a társadalom egy része is. Tehát munka és teljesítmény nélkül rablással, feljelentéssel és fosztogatással lehetett társadalmi méretekben javakhoz jutni.³³

Ezt követően vonult át a front Magyarországon, ami szintén jelentős vagyoni átrendezést, főként vagyonevetsztést hozott. Az élelmiszert, az állatokat, a gyárak

31 Egy 2001-es OECD-tanulmány alapján Magyarországon az egy főre eső GDP a legfejlettebb nyugat-európai országokhoz képest a 20. század folyamán csökkent. E mutató szerint az első világháború előtt a legfejlettebb nyugat-európai országok 60%-án teljesítettünk, az első világháború és Trianon tragédiája után 1938-ra ezt a szintet ismét megközelítettük (57%). A szocializmus virágkorában, 1973-ban ez a mutató 48% volt, majd az 1989-es rendszerváltáskor 39%. A rendszerváltás időszakában hazánk gazdasági teljesítménye 18%-kal zuhant, nagyobb mértékben, mint az 1929–33-as világgazdasági válság idején, így 1992-ben már csak 33%-on álltunk. Rubicon, 2008. 2–3. szám

32 Bibó (1994/b) 12–13. o.

33 Ebben az időszakban is sokan voltak olyanok, akik életük kockáztatásával igyekeztek az üldözötteket segíteni, bújtatni, támogatni. Kecskeméten megemlíthetjük Károlyi Bernát ferences szerzetest, vagy Kovács Bálint református lelkészt.

berendezéseit, az értékeket a nyilasok és a németek, majd ami megmaradt, azt a szovjetek vitték el. A szovjet megszállás idején a szabad és irracionális rablás mindennapos gyakorlattá vált hónapokon keresztül. Százezrek menekültek el Magyarországról, a szomszédos országok magyarjai közül sokan ide menekültek, százezreket hurcoltak el a Szovjetunió munkatáborába, akik közül sokan ott vesztették az életüket. A front átvonulását követően a társadalmi hierarchia felsőbb rétegei az új berendezkedés ellenségeivé váltak. A cél ismét az lett, hogy elvegyék a társadalom átlagos viszonyainál jobban élők házáat, földjét, ingóságait, üzemét, boltját, amit generációk alatt felhalmoztak, és a házába, a bútorai közé költözzenek a kommunista párt befolyásos tagjai és a rendszer megbízható támogatói. Ezért internáltak, bebörtönöztek, meghurcoltak, menekülésre kényszerítettek, kitelepítettek több százezer embert. A jómódú és szorgalmas svábokat kitelepítették, majd a nagybirtokosokat, a polgárságot, a módosabb parasztságot, a kulákokat, később a kevésbé módosakat is megfosztották földjeiktől, ingóságaiktól. Ez az időszak is óriási erkölcsi problémákat hozott magával, továbbra is munka és valós teljesítmény nélkül lehetett vagyponhoz, előnyhöz, pozícióhoz jutni, másokat pedig, gyakran minden ok nélkül, lehetett tönkretenni és megnyomorítani.³⁴

Bibó István már 1945-ben leírta, hogy a 20. századi, gyakori rendszerváltások, a társadalom korábbi rendjének radikális átalakításai, az ellenfelekkel való leszámolások, a kifosztások és ellehetetlenítések milyen tragikus hatással vannak a magyar társadalomra. *„Az a beállítás, mely nagyon is tudja, hogy a németek kitakarodása jelentős fordulat volt, de ezt a fordulatot egyszerűen besorolja a szabályos időközben ismétlődő politikai fordulatok közé, melyeknek az a szabályuk, hogy előbb bejelentik egy új világ kezdetét, azután az eddigi hatalmasokat börtönbe zárják, az eddigi üldözötteket hatalomra juttatják, főhivatalnoktól egészen a házmesterekig valamilyen formában mindenkit leigazoltatnak, s ennek eredményeképpen lehetőleg minél több embert kimozdítanak helyükből és egzisztenciájukból, hogy másokat juttassanak a helyükbe. (...) A hangsúly ennek megfelelően nem annyira a fordulat politikai tartalmán van, hanem sokkal inkább a politikai fordulatok közepette való egyéni eligazodni nem tudás vagy rossz helyezkedés különféle következményein, számonkérésen, új igazoláson, állásvesztésen, becsukáson, akasztáson. Ez az egész közérzés valóságos és jól megalapozott tapasztalatokon nyugszik, azokon a tapasztalatokon, melyeket az utóbbi évtizedekben teljességgel megromlott és lezüllött magyar közélet és magyar sajtó nyújt a szemlélőnek: a hatalmaskodásnak, a frázisoknak és közügy címén személyes ügyek intézésének az ismétlődő, közös látványán.”*³⁵ A szomorú következtetés az, hogy a társadalom erkölcsi állapota tovább züllött ezen radikális rendszerváltások és a hozzájuk való alkalmazkodások során.

Az 1944–45 után kiépülő szocialista rendszer a bizalom elvesztésének időszaka volt hazánkban is. Fukuyama szerint *„a szocializmus, már ahogy a Szovjetunióban és Kelet-Európában »megvalósították«, egyik legszomorúbb következménye az ottani civil társadalomban végzett iszonyú pusztítás volt, ami a műkö-*

34 Rigó (2008) 77–78. o.

35 Bibó (1994/a) 312–313. o.

dő piacgazdaság és a stabil demokrácia létrejöttét egyaránt hátráltatja. A leninista államnak eltökélt szándéka volt, hogy megsemmisít mindent, ami esetleg a hatalmára törhet, a gazdaság »parancsnoki posztjai«-tól le a megszámlálhatatlan parasztbirtokon, kisvállalkozáson, szakszervezeten, egyházon, újságon, önkéntes társuláson és hasonlókon át egészen magáig a családig. Hogy ezt a totalitárius tervet milyen mértékben sikerült véghezvinni, az a különböző szocialista országok adottságaitól függött. (...) A történelem iróniája folytán az a doktrína, amit azért agyaltak ki, hogy kiküszöbölje az emberi önzést, még önzőbbé tette az embereket.”³⁶ Fukuyama megállapította azt is, hogy Németország második világháborút követő felosztása után csökkent a társadalmi tőke és bizalom szintje a Német Demokratikus Köztársaságban, Nyugat-Németországhoz viszonyítva.³⁷

A kommunista rendszer lerombolta mind az interperszonális, mind az államba vetett bizalmat. A szocializmus születésének első pillanatától, 1945-től kezdődően megindult az emberek közötti bizalom amortizálódása.³⁸ Állandósult a bizonytalanság, a kommunista párt útmutatása szerint a politikai rendőrség már ettől az időponttól kezdve bárkit letartóztathatott, internálhatott, népbíróság elé állíthatott.³⁹ A félelem és a bizalmatlanság légköre állandósult, a rendszer fenntartásának és működésének alapvető feltételévé vált. A szocializmus időszakában titkos ügynökök tömegei ellenőrizték a társadalmat, és nem lehetett tudni, hogy ki a beszervezett és ki nem, ezért csak a szűk családban bíztak meg az emberek. A téesisítéssel a falvak tradicionális társadalmát zúzták szét. A korábbi életmód és értékrend, a tradicionális erkölcs egyrészt a modernizáció hatására, másrészt a társadalom radikális, szocialista átalakítása és átnevelése következtében megroppant és feloldódott, amit helyette kínáltak, azt a társadalom döntő többsége utasította el.⁴⁰

Az államba vetett bizalom szintje erőteljesen csökkent, sőt az állam és annak intézményei „átverése, kijátszása” kurucos hőstetté, kollektív élménnyé és tapasztalattá vált. A generációk során kialakult munkakultúra elsorvadt és csak nyomokban maradt fenn. Hazánkban a számukban és gazdasági erejükben is meg-

36 Fukuyama 86. o.

37 „A német kultúra folyamatossága Kelet-Németországban az NDK fennállása idején a kommunista uralom miatt jelentős törést szenvedett. Sok német (...) az újraegyesítés után nagy meglepetéssel tapasztalta, milyen óriási kulturális különbségek választják el őket. Nyugati menedzserek elmondták például, hogy török munkásaik több jelét mutatják a klasszikus német erényeknek – a szigorú munkaerkölcsnek, az önfegyelmnek –, mint németnek született, de a kommunizmusban felnőtt honfitársaik. A keletiek pedig a maguk részéről gyakran úgy érzik, közelebb állnak a lengyelekhez, oroszokhoz, bolgárokhoz, hasonlóak a vágyaik, a félelmeik, a posztkommunista világgal kapcsolatos reakcióik. A kultúra tehát nem valamilyen öntörvényű öserő, hanem olyasvalami, ami szüntelenül idomul a politika és a történelem változásaihoz.” Fukuyama: 295. o.

38 A hazai történetírásban 1948-at szokták a fordulat évének tekinteni, ez igaz is abból a szempontból, hogy addig többpártrendszer működött Magyarországon és korlátozott sajtó- és szólásszabadság is volt. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az MKP a szovjet megszállás időpontjától az egyes településeken meghatározó szerephez jutott, nyomást gyakorolt a helyi politikára, a politikai rendőrséggel pedig nyomást gyakorolt a társadalomra.

39 Rigó (2010) 60–78. o.

40 Az életmód és értékrendbeli változásokat a 20. század második felére vonatkozóan jól mutatja be Füzi László szociográfiai jellegű, családtörténeti, történeti írása. Füzi 45–50. o.

határozó kis- és középparaszti polgárosodó birtokosok generációkon át kemény, napkeltétől napnyugtáig tartó munkával építették fel gazdaságukat, a fogyasztást minimalizálták, és a birtok növelésére, a gazdaság erősítésére fordították jövedelmük jelentős részét. Ezek az emberek a Horthy-korszakban szocializálódtak, tanultak meg dolgozni, és egészen más volt a hozzáállásuk a munkához, mint a később születetteknek.⁴¹

A szocializmus egyik legnagyobb bűne a társadalmi tőke és a bizalom szétzúzása mellett az, hogy tönkretette ezt az erősen teljesítményorientált, hagyományos munkakultúrát, és a tulajdonhoz, különösen az állami tulajdonhoz való állampolgári viszonyt. Ha volt is teljesítménykényszer, a munkahelyeken egy idő után megtanulták azt kijátszani, és az állami vagyon kisebb-nagyobb részét „magánosítani”, a gyáraktól az állami gazdaságokon át a termelőszövetkezetekig. Ugyanakkor többen felhívták a figyelmet arra, hogy a hetvenes évektől Magyarországon megindult egyfajta spontán társadalmi önszerveződés, a hagyományok tovább éltek, a piaci viszonyok megjelenésének köszönhetően megindult a második polgárosodás folyamata. *„Kialakul a feketegazdaság, beindul a háztáji és a második gazdaság is. Elkezdődik egy gazdasági önszerveződés, ami mégiscsak az egyének összefogását jelenti: az emberek kipróbálják egymást, s úgy működnek együtt, hogy a helyzet kikényszeríti a bizalmat és a tisztességet egymással szemben.”*⁴²

Ennek a társadalmi tőkéjében széttroncsolt, erkölcsileg elbizonytalanodott, bizalmatlan magyar társadalomnak kellett volna az 1989-es rendszerváltás után kibontakoznia, a társadalmi tőkéjét és a társadalmi bizalom szintjét megerősítenie és a gazdasági sikerekre alapozva az európai integrációban rejlő lehetőségekkel élnie. Mint tudjuk, az elmúlt húsz év teljesen másként alakult, a társadalom még válságosabb állapotba sodródott, a lehetőséggel egyelőre nem tudtunk élni.

A 21. század mint lehetőség a bizalom hálójának újrászövésére

A társadalmi tőke megerősítése hosszan tartó és nehezen megismerhető folyamat. Az bizonyos, hogy fontos feltétele a társadalom hosszú ideig tartó, viszonylagos nyugalmi állapota, az evolutív társadalomfejlődési modell, a szerves építkezés, a generációk egymásra épülő munkája, a társadalmi és erkölcsi rend kiszámíthatósága és átláthatósága. Ugyanakkor a mai globális és felgyorsult világban ez szinte lehetetlen. Azt is tudjuk, hogy alkotmánnyal, jogszabályokkal, hatósággal, bíróságokkal és ellenőrzésekkel nem lehet a társadalmi tőkét és

41 Balogh Balázs kiváló tanulmányában mutatja be egy kisparaszti család generációkon átnyúló erőfeszítéseit, hogy a gazdaságuk birtokméretét növelni tudják és erősebb, többet, jobban termelő üzemet tudjanak kialakítani, annak ellenére, hogy a 20. század megrázkódtatásai miatt többször a semmiből kellett újrakezdeniük a birtok felépítését.

42 Lippai.

a bizalmat helyreállítani.⁴³ A közös értékekben, erkölcsi normákban, kötelességekben és felelősségekben való hit és gyakorlatrend, azaz a bizalom szokásszerűvé válása nélkül ez lehetetlen. Véleményem szerint a társadalmi tőke erősítése tudatos állampolgári magatartással, tudatos intézményi vezetéssel és politikai támogatással lehetséges.

Azok, akik szilárd családi háttérrel és biztos társas kapcsolatokkal rendelkeznek, védettebbek a deviáns viselkedésekkel szemben, és egészségesebbek is. Az elvált, egyedül élő emberek halálozási aránya is rosszabb, mint azoké, akik családban élnek.⁴⁴ A magányos emberek alapvető létszükségleteiktől, a család által biztosított érzelmi biztonságtól és stabilitástól vannak megfosztva. Tehát családot alapítani, gyermekeket felnevelni és ápolni a családi, baráti kapcsolatainkat az egyik legfontosabb feladatunk, ami életcél ad, és megvédi a személyiségünket és az egészségünket.⁴⁵ Sok történetet lehet hallani arról, hogy az élet vége felé az emberek rádöbbennek arra, hogy a társas kapcsolatok, a család, a barátok a legfontosabbak, és nem a felhalmozott vagyon és a megszerzett pozíció. Sokan nem is tudnak elmenni addig ebből a világból, amíg nem rendezik legfontosabb társas kapcsolataikat.⁴⁶ A családok megerősítése érdekében tudatos lépéseket lehetne tenni. Nagyobb hangsúlyt kellene fektetnünk a fiatalok családi életre való nevelésére mind családi, mind intézményi szinten, fejleszteni kellene a konfliktusmegoldáshoz szükséges kommunikációs készségeket, hogy a párok meg tudják beszélni egymás között a vitás kérdéseket és elkerüljék a kommunikációs pátthelyzeteket. A politikai vezetésnek hosszú távú családtámogatási rendszerben kellene megállapodnia, amely ciklusokon át kiszámíthatóan működik. Növelni kellene a bölcsődék és óvodák számát és emelni az ott folyó szakmai munka színvonalát, és lehetővé tenni, hogy a nők rugalmasan térhessenek vissza a mun-

43 A bíróságokba és a jogállamba vetett bizalom is csökken olyan esetekben, amikor nyilvánvalóan súlyos bűntények és csalások, sikkasztások után a bűnösök nem, vagy csak enyhe büntetésben részesülnek. Jó példa erre a Princz Gábor-féle Postabank-ügy, vagy a Kulcsár Attila-féle brókerbotrány, akik nevenségesen alacsony büntetéssel úszták meg a felelősségre vonást. Az emberek az ilyen ítéletekből azt a következtetést vonják le, hogy a „nagy halak ezt is megúszhatják”, és azt, hogy „ha nekik lehet lopni, csalni, sikkasztani, akkor nekünk miért nem?”. Magyarországon a szabálysértő magatartás is igen jellemző, azzal az állítással, hogy az „aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon”, a megkérdezettek 80%-a egyetértett 2002-ben, 2006-ban még többen, a lakosság 84%-a.

A magyar Országgyűlés ciklusokon át úgynevezett törvénygyárként működött, sorra hoztak újabb és újabb törvényeket, és mindig kiderült, hogy az élet számos területét nem lehet jogszabályokkal irányítani. Jakab András szerint Magyarországon a „bírák közül sokan azt hiszik, elég a törvényt alkalmazniuk, s nem kell megfelelniük más elvárásnak. Ez azonban saját szerepüknek és az alkotmány szabályainak súlyos félreértése. A társadalom erkölcsi igényeire nemcsak azért kell figyelni, mert így hatékonyabban működik a jogrend, hanem mert közvetve a bírák is a néptől kapják a hatalmukat. Azaz a jogállamiság és a demokrácia alkotmányos elve is erre kötelezi őket. (...) Demokratikus jogállamban a jognak erkölcsi tekintélye kell, hogy legyen.” Tehát a jogrend és az igazságszolgáltatás is csak közös értékeken, erkölcsön alapulhat. Kulcsár 28. o.

44 Kopp 1997.

45 Több hazai vizsgálat is igazolja, hogy a magyarok gyermek- és családcentrikusak, és általában egy gyermekkel többet terveznek a családok, mint ahány megszületik.

46 Az egyik legjobb irodalmi alkotás ebben a témában Márai Sándor: *A gyertyák csonkig égnek* című írása.

kaerőpiacra.⁴⁷ Családunk múltjának megismerése, a hagyományainak ápolása, a generációk közötti kommunikáció segít megtalálni helyünket a világban, és egy fiatal ember számára is biztonságosabb fogódzót jelent a gyakran zűrzavarosnak tűnő világunkban. Az emberek biztonságérzetéhez és jó közérzetéhez fontos a gyermekkorban megismert és megtanult, szokásszerűvé vált kultúra, valamint életmód ápolása, folytatása és gyakorlása is.

Az AGB Nielsen Médiakutató mérései alapján 2006-ban egy felnőtt magyar ember átlagosan napi 265 percet, azaz négy óra 25 percet, majdnem négy és fél órát töltött tv-nézéssel.⁴⁸ Ezt az időt, vagy ennek egy részét érdemes lenne a családra, a barátokra, a társas kapcsolatokra fordítani.⁴⁹

A családi és intézményi szocializáció során kiemelkedő jelentőségű az, hogy a szűk családon és baráti kapcsolatokon túl más közösségekhez is tartozunk. Évezredek óta az ember kisebb-nagyobb közösségekben élt (nemzetség, törzs, faluközösség, uradalom, város, céh, egyházközösség), másként nem is tudta megteremteni a szükséges életfeltételeket, ezekben a közösség normáit, értékeit mindenkinek el kellett fogadnia és betartania. Ma nem beleszületünk az ilyen típusú közösségekbe, hanem tudatosan választjuk azokat. Az emberek olyan közösségekben vesznek részt szívesen, amelynek kultúrájával, szokásaival, értékrendjével azonosulni tudnak. A közösség tagjaitól kapott pozitív visszajelzés megerősíti az egyén önbizalmát és önértékelését. A közösséghez való tartozás azt is jelenti, hogy vannak, akik számára fontosak vagyunk, vannak, akikre számíthatunk.

A lakóhelyi közösséghez tartozás is fontos része lehet identitásunknak. Reménytelen az az igyekezet, amellyel sok-sok hazai település keresi azt a korábban elvesztett és elnyomott hagyományt vagy jellegzetességet, ami egyedivé, különlegessé teszi. Furcsa és kevésbé érthető, hogy az általános iskolában a gyerekek miért az ókori Mezopotámiával, Egyiptommal, a megfoghatatlan távoli múlttal kezdik a történeti tanulmányaikat, míg a településük múltjáról, hagyományairól szinte semmit sem tanulnak az általános és középiskolák többségében. Ha az embereknek van családjuk, vannak baráti kapcsolataik, tartoznak valamiféle

47 A magyar gazdaság és munkaerőpiac egyik legnagyobb problémája a gazdaságilag aktív népesség (15–64 évesek) alacsony aktivitási rátája, 61,5% volt 2008-ban, amikor az Európai Unió átlaga 70,9% volt, de több országban is, például Hollandiában, 80% körül alakult ez az érték. Hazánkban az alacsony aktivitási ráta egyik fő oka, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya csupán 4%, míg Hollandiában közel 50%, de Németországban is 25% körüli (KSH). Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy Magyarországon igen kiterjedt a szürke- és feketegazdaságban foglalkoztatottak száma.

48 Egy nagymintás vizsgálat keretében megállapították, hogy azok, akik naponta több mint négy órát nézik a tv-t, a belső életcélokot kevésbé tartották fontosnak, mint akik kevesebb időt töltöttek a tv előtt, az életminőségük is rosszabb és a betegség kialakulásának kockázata is nagyobb. Akik többet nézik a tv-t, azoknál kisebb a társas támogatottság. A túlzott tv-nézés, a belső célok helyett a külső célok felé orientálja az embereket, mert a fogyasztói társadalom értékeit közvetítik többségében, legalábbis a legnagyobb nézettséggel rendelkező csatornák. Németh és társai, Kopp 2008. 390. o.

49 Különböző vizsgálatok eredményei igazolják azt, hogy a „külső célok csökkentik a személyi elégedettségét, önbecsülését, autonómiaérzését, míg a belső orientációjú életcélok növelik lelki jóllétét, elégedettségét.” A fogyasztói társadalom értékrendje a külső célok irányába, míg a társas kapcsolatok, a bizalom és a társadalmi tőke erősödése felé orientálja az embereket. A döntés felelőssége a miénk, viszont hatással van a családunkra, a gyermekeinkre, a barátainkra, a társas kapcsolatainkra, végső soron az egész társadalomra.

közösséghez, akkor az idegenekhez is nagyobb bizalommal közelítenek, és ilyen esetben az adott szavukat, ígéretüket is jó eséllyel betartják, mert nem kockáztathatják meg azt, hogy elterjedjen róluk, hogy megbízhatatlanok, mert akkor a társas kapcsolataikat elveszítenék. A gazdasági élet is, elsősorban a megbízhatóság, az adott szó ereje miatt, profitál jól a bizalom magas szintjéből. Napjainkra a hagyományos közösségek nagy része felbomlott, vagy csak kevesen tagjai ilyeneknek, így az emberek közösség általi ellenőrzése is csökkent.⁵⁰

Az oktatási rendszer is erősíthetné a bizalom szintjét a társas együttműködési készség fejlesztésével. Ezt sem kell kitalálnunk, mert Nyugat-Európa oktatási rendszerében a csoportmunkának, a diákok együtt tanulásának, kooperálásának a módszere, a problémák közös megoldása, a projekt módszer már évtizedek óta bevált, jól működő pedagógiai gyakorlat. Ha a közösségek különféle szintjein a problémákat hatékonyabb kommunikációval tudnánk kezelni, nagyon sok felesleges erőfeszítéstől kímélhetnénk meg magunkat, és számos problémát sokkal egyszerűbben látnánk és oldanánk meg.⁵¹

Természetesen ma is alakulnak új típusú közösségek valamilyen hobbi, sportág, vallás vagy egyéb tevékenységek, értékek köré rendeződve. A kapcsolatteremtésnek teljesen új formái az internet segítségével szerveződő virtuális közösségek, bár ezekkel kapcsolatosan is több vizsgálat kimutatta, hogy a személyes, társas kapcsolatot nem tudják helyettesíteni.

Az állami, intézményi szinthez tartozik a döntéshozó és a végrehajtó hatalom, az állami intézmények, az oktatás, az egészségügy intézményei és a hivatalok is. A politikai elit feladata a közérdek és az ország érdekeinek a képviselése. Demokratikus viszonyok között a társadalom jobb boldogulása érdekében a pártok az általuk képviselt értékek mentén kialakított álláspontjaikat nyilvánosan ütköztetik és megvitatják a különféle szakmai és civil szervezetekkel, érdekképviselésekkel. Napjaink politikai erőfeszítéseinek lényege az, hogy a pártok a politikai lövészárkokból vaktában tüzelnek minden, az övékétől eltérő véleményre. Ez zsákutca. Társadalmunk boldogulásának és boldogságának erősítése a legfontosabb feladata minden közszereplőnek, a pártérdek, a személyes érdekek és ambíciók csak másod-, illetve sokadlagos helyen szerepelhetnek. A politikai elitnek a bizalom és a társas kapcsolatok építése terén is jó példával kellene elől járnia. Egy politikai erő nagyon gyorsan elveszítheti az állampolgárok belé vetett bizalmát, amit csak nagyon nehezen, hosszú idő alatt lehet visszaszerezni.

50 Tomka Miklós szerint a társadalom 5–10%-a kötelességének érzi, hogy környezetében emberibb viszonyokat teremtsen, ennyien vannak azok, akik vállalkoznak önkéntes munkára, részt vesznek a közügyekben, ezt a réteget kell erősíteni és szélesíteni, mert ők lehetnek azok, akik összefogják a társadalmat és nem engedik annak szétesését.

51 Családi szinten nagyon jól mutatja be ezt az érdemi kommunikáció hiányából származó problematikát Timár Péter: *Csapat le csacsi!* című filmje, melyben egy téves levél miatt egy addig rendezetten működő család bonyodalmaival és szétesésével mutatja be, pedig csak tisztázni kellett volna a félreértés okát. Hasonló problémát láthatunk a politikai élet területén is, ugyanis a pártok vezetői a mai napig nem tudtak megállapodni az ország legfontosabb érdekeiben, sőt érdemben nem is tárgyalnak egymással, holott azzal igen komoly erőforrásokat lehetne megtakarítani a társadalom egésze számára. Sokak szerint a cigány gyerekek oktatási integrációjának sikere is a szülőkkel való megfelelő kommunikációban rejlik.

Az önkormányzatokban és a hivatalokban hatékonyság szempontjából jelentős előrelépések történtek a rendszerváltás óta, azonban sok tennivaló van még az ügyfélcentrikusság érvényesítése, a segítőkészség erősítése és a korrupció felszámolása területén. A közbeszerzések és a pályázatok lebonyolítása során sok korrupciós botrány került nyilvánosságra az elmúlt években, főként az utóbbi hónapokban. Az egészségügy és az oktatás szintén nagyon komoly problémákkal küzd napjainkban. Az egyik legsúlyosabb probléma ezen a területen az, hogy a munka értéke, tehát a munkavállaló teljesítménye és a munkáért kifizetett bér nincs arányban a társadalmi igazságossággal, a munka hasznosságával és a társadalom értékítéletével. Az orvosok, az egészségügyi dolgozók erősen alulfizetettek, holott a társadalmi hasznosság szempontjából az egyik legfontosabb munkát végzik. Az egészségügyben többek között ezért alakult ki a hálapénz intézménye, számos negatív vonásával együtt, vagy mennek külföldre dolgozni az orvosok. A pedagógusok tekintélye, szakmai presztízse csökkent, és nem is a legjobb képességű fiatalokra bízunk a jövő nemzedékeinek oktatását, szocializálását. Holott a jövőnk szempontjából ez az egyik legfontosabb hivatás.⁵² Magasabb bér esetén válogatni lehetne a tehetséges, jó képességű fiatalok között, és magasabb teljesítményt lehetne elvárni cserébe. Mindezekkel párhuzamosan veszteséges, alacsony hatékonysággal működő, szintén közfeladatot ellátó állami vállalatoknál több milliós havi fizetéssel, nagy prémiumokkal és egyéb luxusjuttatásokkal honorálják mások munkáját. A kapitalista társadalmakban a jövedelmeket a teljesítmény és a társadalmi igazságosság alapján osztják el, ha nem így történik, az aláássa a társadalmi bizalmat és a teljesítményt is, ráadásul a korrupciót segíti elő.

Egy sikeres társadalomnak a legfontosabb célja a kölcsönös bizalmon alapuló közösség felépítése, amelyekben az emberek tudják azt, hogy saját céljaikat is korlátozniuk kell a társadalom hosszú távú működése és boldogulása érdekében. Ez a hosszú távú szemléletmód hiányzik napjaink felgyorsult technológiai fejlődése miatt globalizálódó világából, különösen egy olyan országban hiányzik ez a szemléletmód, mint Magyarország, ahol az előző évszázad tapasztalatai alapján nem lehetett hosszú távon gondolkodni, hosszú távra berendezkedni, hanem az adott pillanatban kellett megragadni a lehetőségeket, mert a rendszerváltások az emberi sorsok alakulását is kiszámíthatatlanná tették.

Végül a Marosvécsen született, a Duna-delta különböző fogolytáboraiiban hat évet ártatlanul szenvedett Varró János irodalomtörténész gondolatával zárom írásom: *„Vécs jelentette számomra a szilárd talajt, az otthon biztos fogódzóját, de ugyanakkor a számon kérő széket is, amely előtt vállalnom kellett az erkölcsi felelősséget mind szavaimért, mind cselekedeteimért. Ez a felelősségérzet határozta meg egyéni sorsomat, ez gátolt meg abban, hogy »egészséges« származásom előnyeit és képességeimet kihasználva, az anyagi jólét sima útját járjam. (...) Tán a léleknek is megvannak a maga öntörvényei, melyek kristályrendszerbe foglalják az értelem és érzelem világának kusza szövevényét,*

⁵² Egy OECD-tanulmány megállapította, hogy az oktatás minőségében viszonylag kismértékű javulás is a gazdaság teljesítményében, a GDP növekedésében érezhető javulást eredményez. Csapó Benő erre reagálva egy interjúban kifejtette, ha a PISA-pontszámok emelkednének a magyar diákok körében, az igen számottevő GDP-növekedést hozhatna. Balla.

létrehozzák azt a tudatot, amely az egyén individualista hajlamait megnyesegeti, s őt az őt is megtartó közösség egyetemes céljainak szolgálatába állítja."⁵³

A bizalom és a társadalmi tőke újjáépítése a magyar társadalom boldogsága és boldogulása szempontjából az egyik legnagyobb kihívás a 21. századra.

Felhasznált irodalom:

- Albert Fruzsina, Dávid Beáta: *A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben.* In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006.* TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, Budapest, 2006
- Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997
- Balla István: *A sokkoló gazdasági növekedés titka.* www.fn.hu/belfold/20100316/sokkolo_gazdasagi_novekedes_titka/ Utolsó letöltés: 2010. március 30.
- Balogh Balázs: *Egy kisparaszti család gazdasági törekvései Tápon (1920–1959).* In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Társadalomnéprajzi tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998
- Bibó István (1994/a): *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1994
- Bibó István (1994/b): *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Katalizátor Iroda, Budapest, 1994
- Bourdieu, Pierre: *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke.* In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997
- Francis Fukuyama: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007
- Füzi László: *Világok határán.* Forrás, 2010. 3. szám, 17–50. o.
- Gyarmati György: *Kényszerpályás rendszerváltások Magyarországon 1945–1949.* www.mindentudás.hu/gyarmatigyorgy/20051017gyarmati1.html Utolsó letöltés: 2009. szeptember 18.
- Györfffy Dóra: *Társadalmi bizalom és költségvetési hiány.* Közgazdasági Szemle, 2007. 3. szám, 274–290. o.
- Hankiss Elemér: *Döbbenetes fegyverletétel a jövő előtt.* www.hvg.hu/print/20090929_hankiss_pesszimizta_gallup.aspx Utolsó letöltés: 2009. szeptember 30.
- Illyés Gyula: *Puszták népe.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974
- Kopp Mária: *A család mint a bizalom alapja.* Magyar Szemle, 1997. 5. szám
- Kopp Mária, Skrabski Árpád: *Kik boldogok a mai magyar társadalomban?* In: Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyteremtés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008
- Kulcsár Anna: *Szívoműtét helyett. Interjú Jakab András jogásszal.* Magyar Nemzet, 2010. február 6. 28. o.

53 Varró 15–16. o.

- Lippai Roland: *Ahol hazudhat a miniszterelnök, ott robbanhat a társadalom. Interjú Tomka Miklós szociológussal.* Magyar Nemzet, 2009. október 7.
- Márai Sándor: *A gyertyák csonkig égnék.* Akadémiai Kiadó és Helikon Kiadó, Budapest, 1990
- Németh Erzsébet, Martos Tamás, László Krisztina, Székely András: *A televízióhasználat és testi-lelki egészség összefüggései.* In: Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyteremtés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008. 390–397. o.
- Orbán Annamária és Szántó Zoltán: *Társadalmi tőke.* Erdélyi Társadalom, 2005. 2. szám, 55–70. o. www.socialnetwork.hu/cikkek/OrbanSzanto2007.htm Utolsó letöltés: 2010. február 18.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- Rigó Róbert: *A zsidó vagyon sorsa Kecskeméten (1944–1949).* Forrás, 2008. 9. szám, 42–81. o.
- Rigó Róbert: *A Kecskeméti Népbíróság néhány ügye.* Forrás, 2010. 2. szám, 60–78. o.
- Skrabski Árpád: *A társadalmi tőke változásai Magyarországon az átalakulás időszakában.* In: Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyteremtés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008
- Sinka István: *Fekete bojtár vallomásai.* Püski és Csokonai Kiadó, Budapest–Debrecen, 1989.
- Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000
- Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009
- Szerencsés Károly: *Hová tűnt a demokrácia? Magyarország gleichschaltolása 1945–1949.* Rubicon, 2010. 2. szám 5–19. o.
- Tomka Miklós: *Hagyományos (vallási) értékek a modern társadalomban.* Educatio, 2001. 3. szám 419–433. o.
- Varró János: *Erdélyi sorsvallató. Egy erdélyi 56-os utolsó vallomása.* Korda Kiadó, Kecskemét, 2008

Szabó Máté

Az állampolgári jogvédelem új típusú intézménye a 21. században: az ombudsman

Több szociológiai felmérés eredménye szerint meglepően nagy készséget mutat a mai fiatal nemzedék tagjainak körében az önálló felelősségvállalásra, autonóm életvitelre törekvés vonatkozásában. Elsődlegesen a társadalmi környezet gazdasági, politikai és családi szerkezete az, amely a mai fiatalok szerint gátját, de ugyanakkor kitörési pontját jelentheti önálló útkeresésüknek. Szívszorító eredmény a félelem a környezet diszkrimináló hatásaitól, az anyagi világ fojtogató szűkösségeitől. Talán a szűkös és egyre szűkülő anyagi lehetőségeinket, avagy lehetetlenülésünket a kultúrában kellene nagyobb hangsúllyal kompenzálnunk?

A pénz mozgatja a mai világot, ám ettől a világ nem boldog. Úgy gondolom, hogy a fiataloknak a boldogságot kellene keresniük, addig még, amíg fiatalok. A boldogság pedig nem az anyagi javak tendenciájában korlátlan, igazságtalan és környezetromboló felhalmozásában és felhasználásában, hanem az egyéni és közösségi alkotásban van, amely nagyon sok területen, kulturális, vallási, politikai és természetelményekben jelenhet meg. A mi korlátaink és a környezetünk korlátai nem lehetnek akadályai az emberi méltósághoz való jog érvényesülésének, amely az emberi jogok kiinduló alapja és végszava.

Ezért választottam ombudsmani jelmondatként: „*Emberi méltóság – korlátok nélkül*”. Emblémánk egy ifjúsági rajzpályázat eredménye, és olyan köztéri padot ábrázol, ahol egy ember, a mi konkrét ügyünkben egy hajléktalan, közbenső korlátok nélkül kényelmesen kinyújtózhat. A gyermek- és fiatalkorú polgárok problémáikról és problémáinkról való gondolkodásának és aktivizálódásának elősegítésére pedig rajz-, fotó- és esszépályázatot hirdettem meg a gyermeki jogok, a hajléktalanság és a gyülekezés/tüntetés témáiban. A legjobb munkákat díjazzuk és kötetben jelentetjük meg.¹

A kezdeményezés a politikai nevelésben azért is jelentős Magyarország számára, mert a politikai nevelés a lassan húszéves rendszerváltás elhanyagolt területe. Az NSZK-ban és Ausztriában az iskolai és az iskolán kívüli politikai nevelés széles szervezeti rendszere és kifinomult módszerekkel művelt tematikája alakult ki

¹ Hajas Barnabás – Szabó Máté (szerk.): *Emberi méltóság – korlátok nélkül. A gyermekek, a hajléktalanok és a gyülekezők jogai*. Országgyűlés Hivatala, 2009.

a fasizmus után a demokrácia kultúrájának és azon belül az emberi jogokénak az elterjesztésére. Mára ez már mindkét országban nagyjából a múlté, visszafejlesztették, megszüntették, illetve a bevándorlással, idegenekkel szembeni előítéletek felszámolása, a multikulturális együttélés alapjainak elfogadására nevelés lépett a helyébe.

A posztkommunista országokban azonban eddig kimaradt ez a fontos tisztítóúz az autoriter hagyomány ellen és az új intézmények elfogadásának kialakítására. Előttünk az eredmény: a tudás hiánya, a kommunikációképtelenség, a részvételi hajlandóság stagnálása. Súlyos ballasztja ez a hatékony demokratizálódásnak, az emberi jogok és méltóság kulturális megrögzülésének, a demokráciához szükséges „homo democraticus” kialakulásának a „homo sovieticus” és a „homo nationalis” típusai helyett! Vannak ugyan elszórt, ám figyelemre méltó hazai kezdeményezéseink, azonban itt az EU új minőségeket, új szemléletmódot hozhat be ebbe a szűkös szubkultúrába.

A mai fiataloknak a politikától, jogtól, még a saját autonómiát körülíró emberi jogoktól való távolságtartása Franz Kafka híres novelláját, *A törvény kapujában* címűt juttatja eszembe. A törvény kapuja előtt áll egy őr, akihez jön egy „vidéki” ember, aki a kafkai abszurdban évekre, hosszú időkre berendezkedik a kapu előtt, az őrrel együtt él, ott, mindenét feláldozza a bebocsátásért – mindez hiába, és lassan véget ér az élete. Halála előtt megkérdi „*hogyan lehetséges, hogy ennyi év alatt rajtam kívül senki sem kért bebocsátást?*” Az őr válasza; „*Itt rajtad kívül senki be nem léphetett volna. Ezt a bejáratot csak a te számodra jelölték ki. Most megyek és bezárom.*”² Nem ilyenek vagyunk mi is? 1989-ben megnyílt a törvény kapuja; vajon elégszer kerestük az utat arra, hogy beléphessünk azon a bejáraton, ami senki másé, csak a miénk? Úgy vélem, mulasztásaink torlódnak össze azokban a korlátokban, amelyek a fiatalokat ma meggátolják abban, hogy könnyen belépjének ezen a kapun.

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosaként igyekszem aktív jogtudatosító projektekkel elérni a gyermek- és fiatalkorú állampolgárokat. Ebben a munkában az ő virtuális világukon keresztül munkatársainkkal megpróbálunk alternatív gyermekjogi honlapot (a www.obh.hu-ról érhető el) működtetni a mindenkit megillető alapvető jogok megismertetésére a gyermek- és fiatalkorúak nyelvén. Az európai hálózatok lehetőséget adnak egyrészt a nyugati tapasztalatok és módszerek megismerésére és elterjesztésére, másrészt arra, hogy együttes cselekvéssel megsokszorozzuk az országonként szűkös forrásainkat. Nem csupán az EU támogatása, hanem maga a közös együttműködés, a tényleges szolidaritás is fejlesztőerő!

Szükség van a demokráciára nevelésre, az emberi jogok új kultúrájára, mert nincs más alternatívánk, csak a demokratikus Európa. Ezzel szemben áll az apátia, az elidegenedés, az agresszió, a nacionalizmus erősödése, a közösségek és az egyének válsága. Le kell építenünk a korlátokat az emberi méltóság kultúrája előtt a határok nélküli Európában! Úgy tűnik, előbb tűnik el a határ, mint a

² Franz Kafka: *A törvény kapujában* (Gáll József fordítása). In: Franz Kafka: *Elbeszélések*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1973. 189. o.

korlát, ami sokszor bennünk van és akadályoz minket az európai demokráciák együttélési normáinak megvalósításában. Valóban fékezőerőt jelent ebben sok minden, de az európai jogintézmények és együttműködési szerződések egész sora tárja szélesre előttünk a törvény kapuját – ne habozzunk belépni, nekünk építették! A társadalmak elsődleges „biopolitikai” érdeke az újratermelés, az utánpótlás biztosítása. A korábbi társadalomtípusokban ez olyan mechanizmus, amely beépül a mindennapi élet szerkezetébe, megkérdőjelezetlenül érvényesül. A modern társadalmak önálló mechanizmusokat hoznak létre a gyermekvédelemre, a gyermeki jogok biztosítására. Olyan normákat alkotnak, amelyek speciálisan megvédik a jövő nemzedékek jogait, mint az ENSZ gyermekjogi egyezménye, amelyet Magyarország is ratifikált 1991-ben.

Melyek a modern gyermekjog-értelmezés és -kultúra alapjai?

A modern fejlődésfogalom, amely a jövőt értékesnek tartja, amelybe „belenövünk”, hiszen a korábbi társadalmakban a Múlt volt az „aranykor”, az értékek forrása.

A modern jogfogalom, amely a jogok kiterjesztését, az emancipációt, az egyenjogúsítás folyamatát korlátatlannak tekinti, amely mindig újabb csoportokat von be a jogközösségbe, és újabb és újabb jogosítványokat biztosít számukra.

A posztmodern jogfelfogás viszont a csoportok és problémáik különbségeihez szabja a jogot, nem egyenlő mércével mér, hanem sajátos jogokat biztosít a sajátos igényű csoportok számára.

A sajátos gyermeki jogalanyok speciális igénye a fejlődéshez való jog, az autonómia megszerzésének biztosítására irányuló jogosultságok rendszere, amelyben a védelem-ellátás-bevonás (inklúzió, participáció) alrendszerei írják körül, védik a gyermekek jogát a fejlődésre; *„elő kell segíteni a gyermek személyiségének kibontakoztatását, valamint szellemi és fizikai tehetségének és képességeinek a lehetőségek legtágabb határáig való kifejlesztését”, „fel kell készíteni a gyermeket arra, hogy a megértés, a béke, a türelem, a nemek közötti egyenlőség, valamennyi nép, nemzetiségi, nemzeti és vallási csoport... közötti barátság szellemében tudja vállalni a szabad társadalomban az étellel járó mindenfajta felelősséget”* (ENSZ-egyezmény a gyermekek jogairól 29. cikk 1./a/d).

Az ENSZ és a többi nemzetközi szervezet és nem kormányzati szervek (NGO), valamint az egyezményben részes államok ún. „gyermekjogi rezsimit” alkotnak. A rezsím fogalma a publicisztikában a negatív, elutasító jelzésére szolgál. A nemzetközi politika új nyelvezetében azonban a nemzetközi rezsimek olyan mechanizmusok, amelyek a nemzetközi szervezetek, a globális civil szervezetek és az államok, illetve államközi mechanizmusok sajátos célokra történő együttműködésének mechanizmusát jelentik. Ilyen a nemzetközi gyermekjogi rezsím is, melynek Magyarország is részese. Képviselőnk jelen van az ENSZ szakbizottságában, éves jelentésünket megvitatják ott.

A védelem és az ellátás szempontjából problémát jelent gazdasági-társadalmi átalakulásunk egy sor problémája, amely tetőzve a nemzetközi pénzüpiaci válság hatásaival, terheket ró a társadalomra, családra és a gyermekekre is. A gyermekek bevonását a társadalmi életbe pedig nehezíti a kommunista rendszer gyermek- és

ifjúságpolitikájának negatív hagyománya, amely több vonatkozásban még ma is élő negatív mintákat jelent, amelyek akadályozzák új ifjúságpolitikai szervezeti formák kifejlődését.

A gyermeki jogok érvényesítése a „gyermek mindenekfelett álló érdekének” biztosítására állami és civil összefogást kívánna. Azonban ma Magyarországon az állami szervek együttműködése adott állami feladat ellátására nem működik optimálisan a gyermekek ügyeiben sem. A civil szervezetek fejlődése a kommunizmus után látványos, de még messze a szükséges és fenntartható mérték alatt van. Állami szervek és civil szervezetek összefogása a kiemelt feladat megoldására, nos, ez még várat magára. Pedig a feladat sürgető. Egyre fogy, csökken a védett jogalanyok, a gyermekek száma, és a velük való foglalkozás egyre több tudást és készséget igényel a 21. században. Megrogyant a család, az egyház és az iskola tekintélye körükben, mindez a fogyasztás, a média mintái, a kortárs csoportok divatja. Nehéz az ilyen folyamatokat visszafordítani, talán fékezni sem nagyon lehet, ezért inkább megfelelő kulturált keretben kellene őket tartani. Ehhez lehet segítség a gyermeki jogok kultúrája, amelynek terjesztését a jövő nemzedékek érdekében ma az állampolgári jogok biztosa látja el Magyarországon, holnap pedig talán már nálunk is lesz gyermekjogi ombudsman, mint mindenütt Nyugat-Európában, az ENSZ és az Európa Tanács ajánlásainak megfelelően.

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosa Magyarországon és másutt egyaránt az állampolgári jogok kultúrájának védelmét és kialakítását, továbbfejlesztését célozzák tevékenységükkel. Mi mást akar Mahatma Gandhi, Martin Luther King és az amerikai Henry David Thoreau után az állampolgári engedetlenséggel élő állampolgár?³ Első pillantásra talán furcsának tűnik a kérdésfeltevés, mi köti össze a közjogi méltóságot betöltő államjogi szerepet az alkotmányos jogok védelme és teljessége érdekében szabályt szegő polgárokkal? Hová vezet ez az összehasonlítás? Úgy gondolom, hogy éppenséggel ahhoz, hogy jobban megismerjük mindkét szerepkörnek a jogállam megfelelő funkcionálásában betöltött szerepét, az állampolgári jogok kultúrájának védelmében (reaktív szerepkör) és továbbfejlesztésében (proaktív szerepkör).

Az állampolgári engedetlenség és az állampolgári jogok országgyűlési biztosa (ombudsman)

Mindkét szerep, az engedetlenséggel és az ombudsman egyaránt sajátos, a szubjektív látásmód mellőzhetetlenségével és a tévedés kockázatával járó alkot-

3 Gandhi Móhandasz Karamcsand: *Önéletrajz*. Európa, Budapest, 1987.

Gandhi, Mahatma: *Az erkölcsiség vallása*. Farkas Lőrinc Imre K, Budapest, 1998.

Thoreau, Henry David: *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Európa, Budapest, 1990.

Miller, William Robert: *Martin Luther King*. Discus Books, New York, 1968.

Ebert, Theodor: *Gewaltfreier Aufstand. Alternativen zum Bürgerkrieg*. Waldkirch: Waldkircher Verlagsg, 1981.

Csapody, Tamás (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*. T-Twins. Budapest, 1991.

mány- és alapjog-értelmezéssel jár. Thomas Paine, az amerikai és a francia forradalomban részt vevő gondolkodó és közéleti személyiség *Az Ember jogai* című híres munkájában úgy jellemezte az emberi jogokat sajátos brit élményvilága alapján, mint olyan fényt, melynek forrását a sűrű köd miatt nem lehet látni, és csak a felhők/köd által megszűrve, szürkén megtörve jut el hozzánk. Hogy pontosan milyen a „forrás”, azt mindenki számára egyforma megjelenéssel nem láthatjuk, csak értelmezések sokaságán keresztül.⁴ Az ember jogaival kapcsolatosan tehát kivétel nélkül mindenkin rajta van különböző vastagságú kelmékből a „tudatlanság fátyla”⁵, az a sajátos szempont, amely eltérő módon és mértékben engedi átlátni az adott szituációban az alkotmány és az emberi jogok üzenetét. Az engedetlenkedő és az ombudsman közös vonása, hogy olyan dramatikus értelmezéssel rendelkeznek, amely beavatkozást ír elő számukra a szerintük az alkotmányt és az emberi jogokat sértő helyzet, állapot, folyamat ellenében, a szerintük „jogos” helyzet kialakítása érdekében. Kiindulópontjuk, világlátásuk hasonló, egyfajta „krízis”, válság, amelyben a katarzishoz vezető cselekvésre van szükség.

Nagyon nagy különbség azonban, hogy az engedetlenkedő fő szabályként amatőr, az ombudsman pedig profi. Az ombudsman profizmusát a megválasztás szabályai írják elő (jogi végzettség, politikai függetlenség, speciális teljesítmények), míg állampolgári engedetlenséget bármely állampolgár, sőt az emberi jogok érdekében bárhol bárki, akár hontalan is elkövethet, bármiféle professzionális szerepkritérium nélkül. Az amatőr ad hoc védi és fejleszti az alkotmányt, egy bizonyos fókuszpontban aktivizálódik, ami lehet rendszeres, és ez a félig profi, félig hivatásos jogvédők kisebbsége, a többség azonban esetileg elkötelezett állampolgárokból áll a civil jogvédelemben. Az ombudsman (Európában) az alkotmányjogban meghatározott időtartam alatt, ami nálunk hat év, szerepkörét hivatásszerűen látja el, hatáskörének keretein belül. Ebben munkatársak, szervezetek, intézmények segítik. Ő maga az emberi – és alkotmányjogi intézményvédelem egyik intézménye, sajátos hivatali szervezeti struktúrában megszervezett hivatásos segítőkkel. Ezzel szemben az állampolgári engedetlenség nem hatáskör, hanem önként felvállalt elkötelezettség, amely belső „elhivatottság” alapján, a meggyőződésen alapuló személyes, esetleg csoportos döntés eredménye. Az állampolgári engedetlenkedő „önjelölt”, az ombudsmant jelölik (nálunk a köztársasági elnök), és szabályozott rendben választják (nálunk az egykamarás országgyűlés teljes kétharmadának támogatásával).

John Rawls modellje

Amit az engedetlenkedők tesznek avagy nem tesznek, azaz tevőlegesen avagy tartózkodással sértik meg a jogszabályt az alkotmányos jogsérelemre való figyelemkeltés érdekében, az jogellenes, és a cselekvés tartalma autonóman kialakított egyéni avagy kollektív stratégiát követ. Az ombudsmanok hatáskörét és

4 Thomas Paine: *Az ember jogai*. Osiris, Budapest, 1995. 85. o.

5 John Rawls kanadai filozófus kifejezése: „*Az igazságosság elmélete.*” Osiris, Budapest, 1997.

eszköztárát alkotmány és törvények írják körül és elő (nálunk az alkotmányos visszasságokat vizsgálja, jelentést készít róla, kezdeményezések jogilag körülírt eszköztárát alkalmazhatja), az engedetlenkedő tevékenységével kapcsolatosan csak általános, szokásszerű elvek állnak rendelkezésre. Ezek jogilag nem szabályozottak, hiszen szabályozhatatlanok – hogyan írja körül a jog azt a szituációt, amikor szubjektív meggyőződés alapján lehet megsérteni? (Ez csak az alkotmányos rend fenntartása érdekében gyakorolható ellenállás jogánál lehetséges!)

Melyek ezek az általános elvek ismét John Rawls globálisan hatásos elmélete alapján?

- Súlyos alkotmányos jogsérelem orvoslására irányul.
- Az alkotmányos jogsérelem súlyosabb, mint az elkövetett jogsértés (arányosság).
- A rendelkezésre álló jogorvoslatok kimerítése (nincs más felsőbb fórum).
- A nyilvánosság, azaz transzparens és dokumentált (jegyzőkönyv, video, média) végrehajtás (elkülöníti a titkos, fedett terror- és bűncselekménytől, még akkor is, ha ugyanaz a motívumuk, ugyanaz a probléma a gyökerük).
- Az erőszakmentesség a cselekmény során (tartalmát eltérően értelmezik, de ez a terrorizmussal szembeni egyik fontos elhatárolás).
- Az önkéntes alávetés az állam büntetőhatalmának, a szankciók elfogadása (a másik fontos különbség a terrorizmussal és a „morális bűnözéssel” – Robin Hood-kultúra, önkéntes igazságszolgáltatás – szemben).

Persze a fenti, az állampolgári engedetlenség elméletében központi alapelvek vitatottak, és nem minden gondolkodó, illetve engedetlenkedő fogadja el és osztja ezeket, illetve valósítja meg tevékenységében. Azonban ha ezekkel hasonlítjuk össze az ombudsmani tevékenységet⁶, a következő eredményekre jutunk:

- Nem csupán súlyos, hanem a hatáskörbe tartozó bármely alkotmányos visszassággal foglalkozik, sőt Magyarországon és sok más európai államban az adminisztráció működésének a polgár érdekeit sértő visszasságaival is, tehát tágabb körű.
- Az arányosság csupán absztraktnan, az általános alkotmányos alapelv szintjén értelmezhető, a mindenkori konkrét problémák összefüggésrendszerében.
- A jogorvoslatok kimerítése a mi jogunkban az ombudsman eljárásának szükséges, ám nem elégséges feltétele.
- Nincsen előírva, de a nemzetközi ombudsmankultúra szerint „legfőbb fegyvere a nyilvánosság”, hiszen anélkül tevékenysége csak hatóságokkal, szervezetekkel való kommunikáció, amely nem lép be az állampolgárok és a közéleti szereplők tudatába. Szankciók híján „naming is shaming” a nemzetközi ombudsmani tolvajnyelv szerint, azaz „megnevezni és megszégyeníteni” a jogsértőt a nyilvánosságban lehet csak.
- Az erőszakmentesség nyilvánvaló, de az alapvető elválasztó elem az engedetlenkedő egzempláris jogsértésével szemben a jogállami keretek teljes és maradéktalan betartása, a hatáskör korlátainak „csipegetése” azonban, véleményem szerint, megengedett bizonyos mértékig.

6 Majtényi László: *Az ombudsman*. KJK, Budapest, 1992.

- Az ombudsmanokkal szemben a hivatalos szankciók ritkák, nálunk a képviselőket megillető mentelmi jogot élveznek. Ombudsman felelősségre vonására még nem volt példa Magyarországon, sem saját hatáskörével, sem más szabályok megsértésével kapcsolatosan. Más kérdés, hogy informális szankciók és formális politikai és gazdasági nyomásgyakorlás tetten érhetőek, bár bizonyításuk nem könnyű, mind ombudsmanokkal, mind pedig munkatársaikkal kapcsolatosan.

Mint láthattuk, a hasonlóságok és a különbségek egész tárházával gazdagít minket ez az összevetés. De ne vesszünk el a részletekben, hanem kérdezzünk rá az Egész értelmére. Mi végre? Kinek az érdeke? Mit szolgál? A válasz a közösséget erősíti meg, véleményem szerint; az állampolgárok jogait és szabadságát, az alkotmányosság és az emberi jogok érvényesülését. Míg ebben a folyamatban az ombudsman olyan jogállami intézmény, amely az állampolgári elkötelezettség és kultúra bizonyos elemeit viszi be a jogállam gépezetébe, az állampolgári engedetlenség a civil társadalom és az állampolgári kultúra olyan kivételes eleme, amely az emberi jogok, az alkotmányosság és a jogállamiság érdekében magas elkötelezettséggel, szubjektív alapon elkövetett jogsértést jelent a nyilvánosság és rajta keresztül a jogállam korrekciós mechanizmusainak megindítására. Az ombudsman a jogállam rendszeresen használt „gyógyírja”, az állampolgári engedetlenség a krízis, a betegség időszakának lehet a mentőkötele, mesterséges lélegeztetése – de nem orvosi rendelőnyre. Az ombudsmannak rendelkeznie kell az orvosi képesítéssel, és van receptkönyve, míg az állampolgári engedetlenségre a spontán segítségnyújtást végzi akkor, mikor szerinte fennáll az életveszély, és legfeljebb elsősegélynyújtó tanfolyamon vett részt. Persze vannak orvosok, végzett, hivatásukat gyakorló jogászok, akik megszervezik, irányítják az elsősegélyt, – ők a civil jogvédők.

Demokrácia és diktatúra

Ugyancsak a közösséget erősíti az az állami-politikai feltételrendszer, amely mindkét tevékenység alapfeltétele. Ismert Gandhi híres levele az európai zsidókhoz, amelyben azt javasolta nekik, hogy használják fel az állampolgári engedetlenség erőszakmentes, civil eszköztárát a Harmadik Birodalom elnyomásával és népiertásával szemben. Sokan véljük, hogy a nagy gondolkodó és stratégia tévedett – bár nála az engedetlenség az ellenállásba is átmehet –, hiszen a polgári engedetlenségre ott van lehetőség, ahol érvényesülnek az emberi jogok, van alkotmányos kultúra, létezik az állampolgár autonóm szférája. A diktatúrákban ezek nincsenek jelen, és csak alattvalók vannak, akik szemben állnak az elnyomással. Gandhi koncepciójának kialakítását és megvalósítását tulajdonképpen az a sajátos helyzet tette lehetővé, hogy brit gyarmatokon tevékenykedett. Míg Nagy-Britannia a jogállamiság és az emberi jogok vezető államai közé tartozott a brit szigetek területén, addig gyarmatainak eltérő mértékben, de korlátozta ezek érvényesülését. Ily módon sajátos ellentmondás alakulhatott ki, Gandhi és követői hivatkozhattak a brit jogállamiságra és a britek jogaira, annak kolonialista sérelmeivel és a gyarmati uralom elnyoma-

tásával szemben. Az állampolgári engedetlenség és az ombudsmani tevékenység ugyanis egyaránt csak a jogállam feltételrendszerén belül érvényesülhetnek.

Bár a nemzetközi gyakorlatban találkozhatunk olyan demokratizálódó autoriter rendszerekkel, amelyek az ombudsmani intézményt a kibontakozás érdekében, avagy a nemzetközi, demokratikus elvárások érdekében nemzetközi nyomásra hozzák létre, pl. Lengyelország 1988, avagy a mai Törökország, Üzbegisztán, Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország stb. Itt is fontos szerepe lehet az intézménynek a demokratizálódás folyamatában, de önmagában nem áll meg. Példaként említhetjük Grúziát, Örményországot, Azerbajdzsánt, ahol a tömeges polgári engedetlenségi mozgalmakat erőszakkal leverték, terrorizmusnak, lázadásnak bélyegezve azokat, de az ombudsmani intézmény úgy-ahogy működik, bár kénytelen akceptálni az autoriter környezet realitásait. Polgári engedetlenség pedig nem értelmezhető ott, ahol a demokrácia érdekében az ellenzéki mozgalmaknak az ellenálláshoz, az engedetlenség teljes spektrumának, nem csupán a „polgárinak” a felhasználásához kell nyúlniuk.

Az állampolgári engedetlenség ugyanis szorosan kötődik az állam és polgára között fennálló alapjogi-jogállami, a nemzetközi elvárásoknak megfelelő viszonyrendszer létezéséhez. Csak úgy beszélhetünk állampolgári engedetlenségről, ha a polgár megteheti, hogy részlegesen engedetlenkedjék, és ne a rendszer egésze ellen (az utóbbi már az ellenállás), éppen az alapjogok teljessége érvényesülésének érdekében, és nem állítják ezért falhoz, hanem lehetősége van a tisztességes eljárásra, a fellebbezésre, fordulhat a nyilvánossághoz jogsértésének szerinte legitim és legális indokait előadva, és van érvényességi igénye arra, hogy racionális és szabad jogi-politikai diskurzusban álláspontja érdekében mozgósíthassa a közvéleményt, melynek alakulása demokratikusan befolyásolhatja az alapul fekvő probléma újraszabályozását. Határesetek persze lehetségesek, gondoljunk pl. a vietnami háború ellen tiltakozó amerikai katonákra, akiknek megmenekítését nemzetközi szolidaritási hálózatok segítették Svédországba, és hosszú idő után részesültek amnesztiában. Előttünk van tehát ebben az ügyben a világ egyik, ha nem „a” vezető demokráciája, az emberi jogok elkötelezett érvényesítője, amelyben a militarizmus és a népirtás ellen tiltakozó egyenruhás polgárok nem élhettek az engedetlenség eszközeivel, hanem a globális civil társadalom segítségével nyertek menedékjogot semleges állam/okban. Tehát a polgári engedetlenség egyik szülőhelyén, ahol épp az USA 19. századi hódító háborúja ellen fellépő Thoreau, a hódító mexikói háború ellen az adófizetés megtagadásával tiltakozó gondolkodó nyomán oly széles a polgári engedetlenség kultúrája, a 20. század egyik legvéresebb háborúja elleni a hadseregen belüli tiltakozást már nem tolerálta a jogállami kultúra.

Az állampolgári engedetlenség szerepkörének gyakorlásához és az „ombudsmankodáshoz”⁷ egyaránt szükség van a jogállamot jellemző kreatív ellentmondásra a legalitás és a legitimitás között. A jogállam normarendszere és a normák transzparenciája, koherenciája nemzetközi és a belső jog tekintetében definiálja,

7 Majtényi László: *Adatvédelem, információs szabadság, ombudsmankodás*. In: *Élet és Irodalom*, 2009. január 16. 12. o.

hogy mi az, ami kívül van a legalitáson, avagy a határain elhelyezkedő, vitatható ún. „borderline” eset. A jog belső világosságán és összefüggésrendszerén túli szempont a legitimitásé, azaz hogy az adott jogi normát, jogviszonyt, eljárást, esetet a jogállami és emberi jogi kultúra egyetemes és kultúraspecifikus normái szerint elfogadhatónak, érvényesnek és támogathatónak tekintjük-e. A jog nem ellentmondásmentes kristályszerkezet, bár azzá kíván válni vezérelvei szerint. „A törvény szövedéke mindig felfeslik valahol” – fogalmazta meg szépen József Attila.⁸ Nincs olyan kabát, ami egyszer el ne kopna és ki ne szakadna a legjobb gondozás mellett is. Ezért van szükség, többek között, a jogállam sok ellenőrző „szabásvarrás technikájára” az ombudsmannal együtt a 21. század demokráciáiban.

Legalitás és legitimitás

A legalitás szempontján túlmenően ott áll azonban a legitimitás problémája és a viszony a legalitáshoz, amely mindkét, az engedetlenségi és az ombudsmani tevékenység közös alapjai közé tartozik. Hiszen az engedetlenkedés és az ombudsmankodás egyaránt a nagyobb, illetve az utóbbi esetben a kisebb alkotmányos visszásságok ellen irányul, az alkotmány és a törvények szellemének megfelelő állapotok érdekében, és mint ilyen, a legitimitás szempontjait képviseli a legalitással szemben, tehát a törvény szellemét a betűjével szemben. No meg a kabát a fejlődés és a növekedés során kicsinek, szűknek bizonyul, és a társadalmi-kulturális változások új legitimitáskonceptiókat szülnek, míg a legalitás világa – pláne az alkotmányé meg a kétharmados törvényeké nálunk változatlan marad. Ilyenkor mind a polgári engedetlenség, mind az ombudsman felléphet a legalitás kritizálójaként, az alternatív legitimitás-elképzelések talaján. Ugyancsak egyre gyakoribb ellentmondásra vezet a legalitás és a legitimitás viszonyában a regionális integráció, az EU joga és a belső jog közötti ellentmondás. Gyakorlatunkból ismert annak a forgalmazónak az esete, aki bírságát szabadságvesztésként részletekben tölti, mivel az EU előírásainak megfelelően a moped-járműveket rendszám híján forgalmazta, míg a magyar jog mást ír elő. Thoreau is annak idején azért került a dutyiba, mert nem fizette meg az óvadékot, mígnem nagynénje kiváltotta, ám ez már nem szakította meg az állampolgári engedetlenségi filozófia kidolgozásának folyamatát. Valaki az EU jogát, avagy a strasbourgi esetjogot tekinti legitimnek, és felveszi a vörös csillagot, amelyet a hazai jog továbbra is tilt, és ezáltal megsérti a nemzetállam jogát. Az ombudsmankodás persze jócskán kiterjed a legalitás ellentmondásaira, és a jogérvényesítés hatósági és közszolgáltatói folyamataira Magyarországon és másutt is. Állampolgári engedetlenség azonban nem értelmezhető a szűkebben vett jogi ellentmondásosság, avagy adminisztratív túlkapas és hanyagság orvoslásában, avagy a közszolgáltatókkal szemben. Így pl. nem volt állampolgári engedetlenségi felhívás, bár annak mondta magát, hogy az egyetemi hallgatók ne fizessék a tandíjat, avagy a tv-előfizetők annak díját, amikor nem értettek egyet a felsőoktatás avagy a média aktuális politikájával és realitásaival. És nem volt polgári engedetlenség az 1990-es taxis

8 József Attila: *Eszmélet*. In: *Összes versei*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1967. 296. o.

blokád sem, mert hiányzott az alapvető jogok és az alkotmányosság sérelmének eleme, és nem volt értelmezhető az arányosság a jogellenes cselekmények és az üzemenyagár-emelés között.

Ugyancsak a polgári engedetlenkedés és az ombudsmankodás közösséget alkotja e két tevékenység szankcióhiányos jellege. Az engedetlenkedő tevékenysége akadályozhat valamilyen folyamatot, de nincsen rá jogilag halasztó hatálya. Azután, ha a jog megváltozik, akkor a korábbi illegális tiltakozás megítélése megváltozhat jogszerűre. Hasonlóan az ombudsman kritikája, ajánlásai, kezdeményezései nem rendelkeznek kötelező erővel. (Bizonyos tematikus ombudsmanok, pl. nálunk az adatvédelmi és a zöld biztosok kötelező hatósági döntéseket hozhatnak, de ez a hatósági profilnak az ombudsmanival való, véleményem szerint, szervesen párosítását mutatja.) Mindkét tevékenység ezért is nagymértékben rászorul a habermasi értelemben vett kritikai nyilvánosságra, és annak mediatisált formáira is, hiszen a polgárok csak ilyen módon szerezhetnek tudomást az ő alapvető jogaikat érintő engedetlenkedésről, illetve ombudsmani tevékenységről. A média hadilábon áll a kritikai nyilvánossággal, ezért azután a mai engedetlenkedők erősen építenek a posztmodern mobil kommunikációs technológiák által biztosított ellennyilvánosságra, illetve az ombudsmanok hazai és nemzetközi kommunikációs hálózatokat építenek fel, médiastratégiát építenek ki, megszólítják a polgárokat, a döntéshozókat és a kritikai társadalomtudományokat. A civil jogvédelem és annak nyilvánossága mind az engedetlenkedők, mind az ombudsmanok, mind a kváziintézményes civil jogvédő szervezetek szócsöve (pl. az *Acta Humana* és a *Fundamentum* folyóiratok Magyarországon).

Állam és civil társadalom

Az azonosság és a közösség azonban nem feledtetheti, hogyha az államot és a civil társadalmat Hegel módján vertikálisan értelmezzük, akkor az ombudsmani intézmény és az engedetlenség egyaránt az állam és a civil társadalom közötti közvetítő szférában helyezkedik el. Azonban az ombudsman közelebb áll a „felső” pólushoz, az alkotmány, a jogrend, a jogérvényesítés bürokratikus területeihez. Bár Hegel nem ismeri el őket, de az engedetlenkedők pedig az ő logikájával szemben „alulról” szólítják meg az alkotmányosságot és a jogrendet, és kívánják megváltoztatni azokat. Bár az, hogy mi van Hegelnél, igazából nehezen megválaszolható a sokféle utólagos, konzervatív és forradalmi – pl. Marx és Marcuse⁹ – értelmezőkkel és a különböző, a szöveg radikális és konzervatív fordulataival együtt. Hegel szerint: „Mindén népnek... olyan alkotmánya van, amely neki megfelelő és neki való”¹⁰, tehát a civil társadalom felléphet közvetlenül is annak megváltoztatására, hangzik az aktivista, ez pedig nem lehetséges – mondja a konzervatív értelmezés.

9 Marcuse, Herbert: *Ész és forradalom*. Gondolat, Budapest, 1992.

Marx, Karl: *A hegeli jogfilozófia kritikájához*. 378–392. o., *Marx–Engels művei 1. kötet*. Kossuth, Budapest, 1957.

10 Hegel: *Jogfilozófia*. Budapest, Akadémiai, 1971. 298. o.

Az ombudsman és az engedetlenkedő egyaránt a természetjogot, az univerzális emberi jogi normákat képviseli az állam pozitív jogával és adminisztratív realitásaival szemben, de más szerepkörben eltérő adminisztratív-jogi feltételrendszerben működnek. Erre utal a felelősség eltérő alakzata is. Az ombudsman felelősségre vonása az általános szabályokon túli magas anyagi és eljárásjogi küszöbök betartásával lehetséges, hiszen ő az intézményesített polgári alkotmányos kritika funkcióját gyakorolja, és többletvédelemre van szükség a kritizált hatóságokkal és hatalmasságokkal szemben. Ezzel szemben a polgári engedetlenkedő éppenséggel azért a plusz, avagy kiegészítő megítélésért küzd, hogy köztörvényes avagy szabálysértési felelőssége ne a szokott jogi keretek között érvényesüljön, és mentesüljön azért alóla, mert súlyosabb alkotmányos visszászágra hívja fel vele a figyelmet. Pl. az ülősztrájkos blokád résztvevője szabályt sért az élethez való jog érdekében a nukleáris hulladék szállításával szemben, avagy a radikális állatvédők megsértik a tulajdonhoz való jogot, amikor kieresztik, „felszabadítják” a kísérleti patkányokat, avagy nyulakat az ő életük védelmében. Az állampolgári engedetlenkedőnek tehát igen magas elkötelezettséggel és úgynevezett „civil kurázsival” kell rendelkeznie, hogy vállalja azt a küzdelmet, amelynek révén megkísérli tevőleges és nyilvános felelősségvállalással bizonyítani, hogy adott normák és jogviszonyok ellenkeznek az emberi jogok és az alkotmányos demokrácia alapszabályaival. Ha téved, ül és/vagy fizet, sokszor egész életén át tartó stigmatizációval, avagy egzisztenciájának fenyegetésével. Az ombudsman elé bársonyszőnyeget terít az alkotmányos demokrácia, védett pozícióból kritizálhatja az alkotmányos és adminisztratív visszáságokat, felelősségre vonása ritka eset. Azonban a szőnyeg széle világosan jogilag jelzett, nálunk pl. nem folytathat politikai tevékenységet, amely elsődlegesen a nem részrehajló, politikailag neutrális kritikában kell, hogy megtestesüljön. Azonban bírálhatja az érvényes alkotmányos és jogi normákat és gyakorlatukat, vizsgálhat, leleplezhet, iratokba tekinthet, nyilvánosságra hozhatja azok tartalmát. Nem kell a tudatos és önkéntes jogsértés buktatóit magára venni, kényelmes pozícióból dolgozhat az alkotmányos és jogfejlődés továbbfejlesztése érdekében.

A cél ebben ismét közös az elégedetlenkedővel. Egyaránt az alkotmányos jogfejlődés, az alkotmányos reform ügyét szolgálják, leszámítva, ha elfogadjuk a polgári engedetlenségnek az ellenállással, a forradalommal való Gandhi nyomán kialakult koncepcióját. Úgy vélem, hogy ez csak autokratikus, nem teljesen demokratizált rendszerekben értelmezhető, és az alkotmányos demokráciákban, melyek körébe a Freedom House újabb jelentései szerint Magyarország is beletartozik, aligha. Jogállami forradalom 1989-ben itt ombudsman nélkül és szórványos polgári engedetlenkedéssel – pl. nem engedélyezett tüntetések a gyülekezési törvény hatályba lépéséig, pártok a párttörvény előtt – jött létre. 1996 óta működik Magyarországon az ombudsman intézménye, és részese az ombudsmanok globális és európai hálózatának egyenrangúnak elismert tagjaként már kezdettől fogva. Állampolgári engedetlenkedésről többször esett szó, mintsem, hogy Rawls definíciós modelljének megfelelően megvalósult volna, pl. a NATO-csatlakozás ünnepeinek megzavarásával, előfordulása marginális volt a magyar demokrácia történetében. A rendszerváltásnál tehát jelen volt a polgári engedetlenség,

de nem volt döntő jelentősége az elit reformkészsége, nyitása nagyon gyorsan új vagy megújuló legális kereteket teremtett. Az ombudsmani intézmény pedig a kilencvenes évek közepétől integráns része a magyar jogállami demokráciának. A civil jogvédelem és kritikai nyilvánossága, amely a kritikus állam- és jogtudománnyal együtt az ombudsmani és az engedetlenségi kultúra elengedhetetlen feltétele a politikai kultúrában. Támaszkodik az 1989 előtti hagyományokra, és amelyek átalakulva az új demokrácia fontos alkotórészét alkotják a posztmodern demokrácia magyar kultúrájának részeként.

Az ombudsman és az engedetlenkedők, valamint a civil jogvédők egy hajóban ülnek a jogállam realitásainak bürokratikus torzulásaival, a hazai és a nemzetközi emberi jogi sérelmekkel, a demokrácia megkérdőjelezésével szemben. Ebben a hajóban, ahol sokan elférnek, azonban különböző szerepkörök vannak, amelyek nem rendeződnek hierarchiába, és nincsen mindenható kapitány. A hajó legénysége és tisztjei így együtt próbálnak egyensúlyt teremteni a viharokkal és örvényekkel, a zátonyokkal és az úszó jéghegyekkel szemben és biztosítani a haladási irányt egy olyan cél felé, amely Paine szép hasonlatának megfelelően olyan, mint a Szent Grál, senki se látta és érintette még meg, de tudjuk, hogy létezik valahol, az emberi jogok egymásra vonatkozó érvényesülésének harmonikus egységében, egy stabil demokráciában. Az út maga a cél, ide csak a jogszerű út vezet a demokrácia és a jogállam vizein, még akkor is, ha a kritika és a megkérdőjelezés bizonyos normák, intézkedések érvényességét absztraktan (ombudsman), avagy tevőlegesen (engedetlenség) kétségbe vonja. A polgári engedetlenkedő, az ombudsman és a civil jogvédő egyszerre in- és outsiders saját hazájukban, mert a kibontakozó globális civil társadalom, az emberek közötti kozmopolita jogközösség polgárai, akik legitimitásukat, főként az autokratikus rendszerekben, éppen a nemzetközi jogból és a globális civil társadalomból merítik. Az engedetlenkedő és az ombudsman folyton egyensúlyoz, egyensúlyoz a belső és a nemzetközi jog, a pozitív jog és a természetjog, a Múlt és a Jövő, a Kényszer és a Szabadság birodalmai között. Nehéz és felelősségteljes feladat, amelyet mindegyikük a maguk módján igyekszik betölteni.

A 20. század fejlődése a demokratizálódás és a diktatúrák több hullámával a biztonság és az emberi jogok igényét egyaránt megalapozta a társadalmakban. Mindkét értékrend maximalizálása azonban konfliktusokhoz és dilemmákhoz vezet a jogállamban. A biztonság maximalizálása veszélyezteti az emberi szabadságjogok érvényesülését, és fordítva. A kényes egyensúly megtalálása a mindenkori jogpolitika és a demokratikus politikai kultúra közös feladata. Mindez az interdependencia, a transznacionalizmus és a globalizáció keretei között érvényesül, azaz szemben a korábbi időszakokkal, az államok belpolitikája és jogpolitikája szoros összefüggésben van az emberi jogok és a biztonság regionális és globális rendszereivel. A globális tendenciák kihívást jelentenek mind a demokráciák, mind pedig a diktatúrák számára. „Közös” kihívás a globális terrorizmus, annak minden, vallási fundamentalista, etnikai és ideológiai formája. Lehet-e a terrorista erőszak elutasítása liberális demokráciák és az illiberális demokráciák, sőt az autoriter rendszerek közös ügye a 21. században? Vannak-e olyan biztonsági kihívások, amelyekkel szemben elhalványulnak az emberi jogok, a civil társadalom, az emberi méltóság vállalása mint értékek?

A modern információs és kommunikációs technológiák fejlődő repertoárja egyaránt lehet a szabadság birodalmának és az egyenlőbb esélyeknek, ugyanakkor pedig a magánszférát veszélyeztető állami és globális ellenőrzésnek a hordozója. Orwell 1984-e nem vált kevésbé érdekessé és aktuálissá a kommunista rendszerek többségének bukásával sem. A globalizált kommunikáció és nyilvánosság rendszerei egyszerre szolgálnak a globális elitek és a globális elleneltek megnyilvánulási formájaként, az ellenőrzés és a tiltakozás médiumaiként. A modern technológiák, az internet, a mobil kommunikáció, a szatellit-hálózatok tehát egyszerre válnak a politikai emancipáció és a politikai elnyomás és ellenőrzés eszközeivé.

Terrorizmus, tiltakozás és az ellenőrzés

Az 1999-es Seattle-beli globális találkozó elleni tiltakozás okozta zavarok a rendezvény menetében, ahol transznacionális tiltakozó hálózatok játszották a döntő szerepet, valamint az azóta megrendezett amerikai és egyéb csúcsok ellenes fellépések rendőri biztosítása új, „a tiltakozással szembeni rendészeti politika” (protest policing) mintáinak kialakításához vezetett az új évezredben; ebben foglalható össze a Donatella della Porta, Herbert Reiter és Abby Peterson által szerkesztett kötet nyolc vaskos tanulmányának mondanivalója¹¹. Della Porta és Reiter voltak a szerkesztői annak az 1998-ban megjelent tanulmánykötetnek, „*A tiltakozásokkal kapcsolatos politika. A tömegdemonstrációk ellenőrzése a nyugati demokráciákban*”¹², amely megkísérelte összegezni a második világháborútól az ezredfordulóig tartó fejlődés főbb tendenciáit. Új kötetük szerves továbbfejlesztése annak, és több fő megállapítását ismételve fejt ki az új tendenciák profilját. A kötet áttekinti az utóbbi évek fontosabb globális tiltakozási helyszíneinek rendőri biztosításával, és a tüntetés utóhatásaival kapcsolatos tapasztalatokat az USA, Kanada és az EU több országában. A kötetből az is kiderül, hogy ennek a témának egyre növekvő nemzetközi szakirodalma van, amelyben hangot kapnak a rendészeti tudományok, a társadalomtudományok és a mozgalmakhoz közel álló társadalomkritikus gondolkodók megnyilvánulásai egyaránt. A kötet jó áttekintést ad mind az új problémákról, mind az új eredményekről, melyeknek megismerése hasznos lehet a magyar kutatók és a gyakorlati szakemberek számára egyaránt.

Történetileg a szerzők közös koncepciója a már della Porta és Reiter korábbi kötetében kifejtett és megalapozott történeti rendőrségi stratégiatípusokhoz képest egy új modell kialakulása. A második világháborútól a nyolcvanas évekig terjedő időszakot a nyugati demokráciákban az „eszkalálódó erőszak” korszakával azonosítják. A nyugati demokráciákban ebben az időszakban a kapitalizmus és a képviselői demokrácia kereteit feszegető társadalomkritikus mozgalmak, a béke-

11 Donatella della Porta – Abby Peterson – Herbert Reiter(eds.): *The Policing of Transnational Protest*. Ashgate: Aldershot. 2006.

12 Donatella della Porta – Herbert Reiter(eds.): *Protest Policing. The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*. University of Minnesota Press: Minneapolis–London, 1998.

mozgalom radikálisai, a baloldali radikálisok és terroristák a demokrácia válságát jelentették a politikai elitek számára, amelyek az erőszakszervezeteket erőteljesen felhasználták tüntetéseikkel, felvonulásaikkal szemben. Magyarországon ennek az időszaknak egy nemrég megjelent kötetén¹³ túl eddig alig voltak ismeretesek a dokumentumai, legfeljebb a kultúrán keresztüli áthallásokból, pl. az *Eper és vér* című, a kádári Magyarországon is vetített amerikai filmből, illetve más nyugat-német, olasz és francia filmekből, avagy Norman Mailer *Az éjszakai hadai* című, magyarul 1988-ban megjelent könyvéből¹⁴ ismerhetjük meg azt, hogyan lépett fel a nyugati demokráciákban is masszív rendőri erőszak a diákmozgalmakkal és ellenkulturális mozgalmakkal szemben. Ezt az időszakot a tiltakozók társadalmi kirekesztése, radikalizmusuk következtében velük és szimpatizánsaikkal kapcsolatosan folytatott titkosszolgálati megfigyelés és rendőri erőszak, valamint más típusú (egyetem, munkahely, család) kirekesztés jellemezte. Azonban már ebben az időszakban is jelen voltak a konzultatív, a hatóságok és a tiltakozók közötti megegyezést kereső formák. Mailer regénye például nagyon részletes áttekintést ad az egyik nagy, 1967-es washingtoni béketüntetés előkészületeiről és utóhatásairól, és világossá válik belőle, hogy egy sor előzetes egyeztetés révén a tiltakozók elfogadják a hatóságok által nekik a Pentagon mellett kijelölt útvonalat, és megegyezés születik már előre arról is, hogy a csekély szabályszegést elkövető tüntetőket, ha lemondanak az esküdtszéki eljárásról, csak rövid elzárással sújtják. Herbert Marcuse kifejezésével a „represszív tolerancia” liberális elve érvényesül, a polgári demokrácia felhasználja az állami büntetőhatalmat, de tolerálja a kisebb szabályszegéseket, az erőszakmentes állampolgári engedetlenséget. Az előzetes egyeztetések ellenére Mailer regényéből és a kortárs társadalomtudományi szakirodalomból is kiderül, hogy micsoda kulturális és szemléleti szakadék választja el ebben az időszakban az elitet és az ellenelitet egymástól, amely a rendőrök és a tüntetők között a rendőrök részéről a brutális, agresszív magatartásban nyilvánul meg az USA-ban és másutt. Gumibotos rohamok, könnygáz, vízágyú, azaz a differenciálatlan tömeg egésze ellen irányuló eszközök használata a jellemző, és előfordul az éles lőfegyver használata is, emlékezzünk a Nyugat-Berlinben az iráni sah elleni tüntetésen feltételezhetően vétkesen lelőtt Benno Ohnesorg diák esetére, amely az erőszak eskalálódásához vezetett Nyugat-Németországban. Ezeknek a konfrontatív periódusoknak mintegy további fejlődése volt a baloldali terrorizmus a hetvenes években, amely a visszaszoruló tüntetések után a célzott és taktikailag szervezett erőszakalkalmazást jelentette a Rendszer intézményeivel és képviselőivel szemben (pl. Hans Martin Schleyer meggyilkolása).

A hatvanas évek mozgalmainak zöme azonban sikeres volt abban a vonatkozásban, hogy a szub- és ellenkulturák a domináns divatot, szórakoztató és a mindennapi, illetve együttélési kultúrát nagymértékben átalakították a nyugati demokráciákban¹⁵. Az élményszerzésre orientált társadalom, a szexuális tabuk lerombolása, a hierarchikus szervezetek demokratizálása és a fiatalok öltöz-

13 Mark Kurlansky: *1968. Egy év, amely megrengette a világot*. HVG Könyvek, Budapest, 2006.

14 Norman Mailer: *Az éjszakai hadai*. Európa, Budapest, 1988.

15 Bíró Dávid: *Ellenkultúra Amerikában*. Gondolat, Budapest, 1987.

ködésének, életstílusának domináns normává válása felszámolták a kulturális szakadékot a hetvenes évekre az új generációk és az uralkodó elitek között. A hatvanas évek forradalmi retorikájával szemben a mindennapi változások, az életmód forradalma kerültek előtérbe a feminizmus, a pacifizmus, a zöld mozgalmak, illetve a szolidáris (Harmadik Világ) mozgalmak körében¹⁶. Stratégiájukban pedig előtérbe került az állampolgári engedetlenség, amely elutasította a korábbi Marx–Mao–Guevara/Castro orientált, „a mindennapok politizációját” célú tűző forradalmi radikalizmust. Utóbbinak a kádári Magyarországon is kiadott regény, *Az üvegfal mögött* (Robert Merle)¹⁷ állít szép emléket a Nanterres-beli, a francia diákmozgalom szülőhelyéül szolgáló campus diákéletmódjának megjelenítésével. Furcsán hat a mai – főleg posztkommunista országban élő – olvasó számára, hogy a tiltakozó diákok demonstratív „elvtárs/elvtársnő” megszólítást alkalmaztak, és akcióik és a kapitalista rendszer minél gyorsabb összeomlása közötti kapcsolatot keresték. Ennek a radikális, politikai, baloldali töltésnek a visszaszorulása, valamint a domináns kultúra mintáinak átalakulása szalonképesé tette a tiltakozásokat a nyolcvanas-kilencvenes években a nyugati demokráciákban, és a „közrendvédelmi partnerség” (negotiated management) rendszerének kialakulásához és elterjedéséhez vezetett a nyugati demokráciákban. Ennek fő jellemzője az volt, hogy a differenciálatlanul ható tömegszító eszközöket csak a kezelhetetlen tüntetéseken vetették be, és a rendőri erőt igyekeztek a háttérben tartani. Hosszas és részletes előzetes egyeztetések és egyezségek jöttek létre a tüntetők és a rendőrség között, és létrejött a hosszabb időn át való együttműködés eredményeként a kölcsönös bizalom és együttműködés légköre, amely minden erőszakmentes tüntetés elfogadásához vezetett. Sok kisebb szabályszegés megtorlásától eltekintettek a nyugati demokráciák rendőrségei, ha lényegében biztosítva látták a közrend védelmét.

Jóllehet nem lehet ezt a mintegy húszéves periódust egyetlen békés korszaknak tekinteni, hiszen voltak mindig olyan tiltakozó csoportok, amelyek kívül kívántak maradni ezen a közrendvédelmi partnerségen, de ezek nem tartoztak a tiltakozás mainstreamjéhez, hanem jobb- avagy baloldali radikális csoportok voltak. A kommunista rendszerek válsága és bukása pedig olyannyira aláásta a nyugati baloldal pozícióit, hogy a fő fenyegetésnek a kilencvenes években a nyugati demokráciákban már a jobboldali szélsőségeket tekintették, valamint a baloldali radikálisokkal folytatott utcai harcaikat. Ugyancsak problémákat jelentett a nagyszámú Európán kívüli bevándorló, illetve az idegenellenes radikális jobboldal és a rendfenntartók összeütközése. Ezekből a konfliktusokból nőttek ki az angliai, franciaországi vagy a hollandiai etnikai alapú tömeges erőszakot jelentő megmozdulások (riot), amelyek korábban csak az USA-ban a feketék gettózadásaiban jelentek meg.¹⁸ Többször meggyűlt a baja a rendőrségnek az

16 Szabó Máté (szerk.): *Politikai ökológia*. ELTE, Budapest, 1989.

Felkai Gábor (szerk.): *Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Rejtjel, Budapest, 2003.

17 Robert Merle: *Üvegfal mögött*. Európa, Budapest, 1974.

18 Denis E. Gale: *Understanding Urban Unrest. From Reverend King to Rodney King*. Sage, London, 1996.

atomenergia-ellenes, avagy a békemozgalom radikálisaival is, akik a polgári engedetlenség részeként értelmezték az objektumok, utak, vasutak, blokádját, illetve a berendezések megrongálását. A „represszív tolerancia” fennmaradt, de a hangsúly a hatvanas-hetvenes években az első, a nyolcvanas-kilencvenes években a második kategóriára helyeződött át. A terrorizmus ideológiai alapú formái többnyire visszaszorultak, és az etnikai-vallási fundamentalizmus vált a terrorizmus hordozójává.

A tiltakozások globalizálódása, a nemzetközi hálózatok szerepének megjelenése¹⁹ tönkretette a „közrendvédelmi partnerség” kialakult rendszerét, hiszen az a rendőrség és a tiltakozók egymást kölcsönösen ismerő és elismerő bizalmi viszonyaira épült. A sok országból verbuvált és ismét radikalizálódó tiltakozók, valamint a sokuk számára idegen helyszín rendőrsége között még a helyi tiltakozást szervező koordinációs bizottságok közvetítésével sem jönnek létre valóban kölcsönös, kötelező erővel rendelkező előzetes megegyezések, hiszen a „szivárványszövetségek” tagjai csak abban a minimális elutasításban értenek egyet, amely egy-egy globális találkozó léte, összetétele, legitimitása és határozatai ellen irányul, de más vonatkozásokban teljesen heterogén és a legkülönbélebb stratégiákat alkalmazó tiltakozó csoportokat tömörítenek²⁰. Ugyancsak ellene hat a hatékony együttműködésnek a globális terrorizmus erejének látványos megnövekedése és a magas biztonsági kockázatok egy-egy globális tiltakozó résztvevőinek otthoni és nemzetközi fenyegetettsége miatt. Pl. Kanadában, amely viszonylag békés és nyugodt ország révén gyakran adott otthont globális tanácskozásoknak az évezredfordulót követően, nem annyira az otthoni radikálisok, hanem a képviselt, sok esetben nem demokratikus országok otthoni konfliktusai miatt növekedett meg a rendfenntartók készenléte a kanadainál jóval magasabban, amely viszont irritálta a helyi tiltakozókat a „rendőrállam” előretörése miatt. A biztonsági kockázatok megnövekedése nemzetközi titkosszolgálati előkészítést kíván meg, amely az információgyűjtést és -feldolgozást a rendőrségen kívül helyezi, és ezáltal „felülírja” sok esetben a helyi rendőrségek kockázattérkélezését, és ez az általuk egyébként alkalmazott stratégiák visszaszorulásához vezet. Terjed a rendészeti és katonai szervek együttműködése a globális tiltakozások ellen, amely a rendőri munka bizonyos fokú militarizálódásához vezet. Egyre erőteljesebb kényszerítő eszközök alkalmazására kerül sor, és előfordult többször lőfegyverhasználat (Genua, Gothenburg) is a tiltakozókkal szemben, amely az utóbbi évtizedekben nagymértékben visszaszorult a nyugati demokráciákban.

A „represszív tolerancia” tartalmában ismét az első tag kap nagyobb szerepet, és több elemző a „zéró tolerancia” bűnüldözési stratégiájának megjelenését diagnosztizálja a kortárs közrendvédelemben is. A rendőrség agresszíven lép fel pl. a kordonokat, útelzárásokat bontó tüntetőkkel szemben is, és hajlamos a rendbontások miatt „alarmizálni” a közvéleményt a média útján, hogy azzal leplezze az állampolgári jogok gyakran súlyos és tömeges megsértését is, mint

19 Szabó Máté: *Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom*. Századvég, Budapest, 2004.

20 Mario Pianta: *A globális civil társadalom párhuzamos csúcstalálkozója*. In: Helmut Anheier–Marlies Glasius–Mary Kaldor (szerk.): *Globalis civil társadalom 1*. Typotex, Budapest, 2004. 250–286. o.

pl. beutazási engedélyek megtagadása, tüntetési tilalom, szállások átvizsgálása, jogorvoslat biztosításának lehetősége nélküli fogva tartás. A kötet jól dokumentált tanulmányai alapján sajnos azt a következtetést kell levonnunk, hogy még a legrégebbi és mintaállamnak tekintett demokráciákban is, mint az USA, Kanada, Svájc, Egyesült Királyság, Svédország stb. az állampolgári jogok tömeges korlátozása és a jogállami normák szisztematikus megsértése zajlik a rendőrség és más erőszakszervezetek oldaláról a megnövekedett biztonsági kockázatra hivatkozva. Nem túlzás az az állítás, hogy a globális találkozóknak környezetében az államhatalom ki akarja zárni a gyülekezési szabadság érvényesülését átmeneti időre. Ez kétségtelen minőségi különbség a diktatúrákkal szemben, ahol ez a rendszer alapjai közé tartozik, tehát állandó, de mégis a demokrácia sérelmét és veszélyét hordozza magában, ha az állampolgári alapjogokat mégoly átmenetileg, de mégis „területen kívülivé” változtatják. Hogy ez azonban nem vezet ezeknek a demokráciáknak a szisztematikus válságához, azt éppen az bizonyítja, hogy van lehetőség a sajtó, a média és a kritikai kutatás, valamint a jogvédelem számára, ha gyakran utólag, de mégis informálni a közvéleményt ezekről a visszasságokról, és a jogorvoslat eszközeivel élni a jogsértések áldozatainak érdekében.

Csökkenti a helyi rendőri erők felelősségét, hogy szinte minden ilyen esetben nemzetközi, nemzeti és szolgálatok közötti koordinációra épül a biztosítás, tehát a felelősség eléggé megoszlik. Nagyon egyértelmű a politikai elitek várakozása, amely világosan a rendezvény az előzetes tervek szerinti, zavartalan lefolyásának biztosítását kívánja meg, és ezáltal minden tüntetést és tüntetőt potenciális veszélyforrássá avanszál. A kirekesztő, „citadella”-stratégia, amely a széles területi lezárásokkal, egész területek kiürítésével és lezárásával operál, pedig azt a veszélyt jelenti, hogy már fennállása is provokálja a tiltakozók egy részét, és az erőteljes rendőri készenléttel együtt „másodlagos konfliktusok” forrása, amely függetlenül a rendezvény céljaitól, a provokáció kedvéért való szabálysértést, a területre való behatolás igényét váltja ki a rendezvénytől elválasztani kívánt tömegeből. A rendőrség ilyen feltételek mellett nyitottá válik a rendezők, a politikai elit kívánságaira, a biztosítási koordinációban részt vevő bel- és külföldi szervezetek, titkosszolgálatok, testőrségek, rendőrség igényeire és információira, és megszűnik, vagy nem megfelelő a kommunikációja magukkal a tiltakozókkal. A rendőrség kommunikációs és hatalmi szituációja a globális rendezvényekkel kapcsolatosan átalakul a korábbi, a huszadik század végét jellemző közrendvédelmi partnerségi helyzettel szemben. Információi és kommunikációi az elithez és a globális rendfenntartáshoz kötik, és csökken vagy megszűnik kapcsolata a helyi civil társadalommal, a tüntetők társadalmával. Erősödik a rendőrállami jelleg a civil rendőrséggel szemben, állapíthatjuk meg rezignáltan, csökken az alkudozás és a tolerancia, megnő a represszió. A másik oldal, a tüntetők jellegének megváltozása is erősíti ezt a tendenciát; nincs bizalmuk és tapasztalatuk a helyi rendőrséggel kapcsolatosan, megnő a radikális csoportok ereje, hisz ők relatíve nagyobb számban kezdenek részt venni ezeken a rendezvényeken a „jó balhé” és a tömeghatás reményében, kicsi a hálózati koordináció ereje ahhoz, hogy mindenkire kötelező magatartási szabályokat fogadtassanak el, ezeknek nincs perspektívája a többnyire alkalmi összetételű koordinációkban. Ebben a

már kiindulópontjaiban is a kommunikáció és a koordináció szempontjából igen kedvezőtlen szituációban sokszor kicsi, az egyik oldal számára kedvezőtlenül ható hibás vagy nem átgondolt lépések is az erőszak kölcsönös eszkalációjához vezethetnek és vezettek is sok esetben, annál is inkább, mert a korrekció lehetősége szinte megszűnt a rendfenntartók és a tüntetők kapcsolatában

Della Porta és szerkesztőtársai a következőkben látják (187. o.) a rendőrség helyzetének fő csomópontjait a globális rendezvényekkel kapcsolatosan:

- A paramilitarizmus felé mutató trend.
- A kommunikációs technológiák szerepének felerősödése.
- A találkozási helyszínének „ostromlott várrá” változása.
- Az erőszakos stratégiák széles körű alkalmazásával azok eszkalációjának veszélye.
- Következetelenül és következmények nélkül folytatott tárgyalások a tiltakozókkal.
- Általános és diffúz informálódás, amely nem segíti a helyzet jobb megismerését.
- „Proaktív” a következmények elkerülésének érdekében kezdeményezően beavatkozó stratégia.
- A titkosszolgálati információkra való ráhagyatkozás.
- Elzárkózás a tiltakozók igényeivel szemben az elit elvárásainak hatására.
- Bizalmatlanság a tiltakozókkal szemben.
- A civil társadalom támogatásának hiánya.

A másik oldalon, a tiltakozók oldalán:

- A résztvevő szervezetek felelősségének csökkenése a széles kapcsolatrendszer és együttműködés következtében.
- Bizalmatlanság szövetségesekkel és a rendőrséggel szemben.
- A mozgalom újszerűsége miatt a rutinizáció és az intézményesedés hiányosságai.
- Döntően békés és erőszakmentes jelleg, de ugyanakkor erősek a militáns csoportok is.

A kötet zárszava a kommunikáció és a koordináció gyengülését tágabb, a nyugati demokráciák fejlődését prognosztizáló keretben értelmezi: „*A hetvenes és a nyolcvanas években a kutatások a társadalmi mozgalmak szervezethez és intézményesedtségéhez hangszúlyozták, valamint a tiltakozás normalizálódását, amelyet egyre inkább elfogadtak a többi demokrácia felé fejlődő államok. A kilencvenes évek és az ezredforduló represszív fordulata a jóléti állam válságát mutatja, amely korábban a tőkés gazdaság és a társadalmi egyenlőtlenségeket csökkentő, és az érdekek integrálását szolgáló állami beavatkozás kompromisszumára épült fel. A tiltakozásokkal kapcsolatos politika eldurvulása azzal a neoliberais felfogással van összefüggésben, amely az állam szerepét a kül- és a belbiztonság, valamint a piac erőinek szabad működésének biztosítására kívánja csökkenteni.*” (189. o.) – írja della Porta és Reiter az utószóban. Elemzésünkkel és kiindulópontjaival vitatkozhatunk, azt azonban nem téveszthetjük szem elől, hogy a liberális demokráciák jövőjének fontos kérdése, hogy vajon a globális rendezvények körzeteiben átmenetileg hatályon kívül helyezett jogállam mennyire tudja feldolgozni az időleges „kikapcsolódásnak” a hatásait a távlati és mindennapi működésében? A globális rendezvények biz-

tosítása vajon olyan kivétel, amely erősíti a szabályt, avagy éppenséggel felülírja azt? A gyülekezési jog biztosítása minden demokráciában alapkérdés, és a vezető nyugati demokráciák problémái a globalizált világban kihatnak a frissen konszolidált demokráciák és a nem demokratikus rendszerek működésére is. Előbbiek problémáinak, utóbbiak mindennapjainak igazolásául szolgálhatnak a tömeges és szisztematikus jogsértések a tüntetés jogával kapcsolatosan, ha nem követi azokat a jogállami mechanizmusok korrekciója!

A kötet tanulmányaiból olyan kép rajzolódik ki, amely a nyugati demokráciák általános trendjeként mutatja be a fentebb ismertetett új rendészeti modellt a globális tiltakozásokkal szemben, illetve a globális rendezvények környezetében. Nincsen lényeges különbség az Egyesült Államok, Kanada és az európai államok gyakorlatában. Az Európai Unió közös rendészeti és belbiztonsági politikájának kezdeményei pedig nem mutatnak intézményesedett és világos profillal rendelkező modellt ezen a területen. Az egyes tiltakozásokon bevetett eszközök, alkalmazott stratégiák és taktikák, illetve az eredményesség különböző kritériumai (rendezvény megfelelő biztosítása, erőszak eszkalációjának elkerülése) között az összehasonlítás számomra nem tud meggyőző kapcsolatot bizonyítani. Olyan szituatív tényezők játszanak nagy szerepet az utóbbiak vonatkozásában, mint például a tiltakozók számának alakulása (pl. Kanadában ez mindig jóval a becsült mérték alatt maradt, másutt drasztikusan túllépte azt), a helyszínek és a rendőri erők, valamint a tiltakozók mozgásából adódó spontánul kialakuló, avagy elmaradó konfliktushelyzetek (rendőrautó beszorulása a tüntetésbe, kommunikáció megszakadása, avagy a tüntetők bemenekülése egy olyan parkba, ahol magaslatról voltak képesek kővel dobálni az őket üldöző rendőröket), avagy az időjárási viszonyok. Jó lenne azzal konkludálni, hogy bezzeg ahol hosszasan és alaposan folytattak kommunikációt a tiltakozókkal előzetesen, ott minden jobban ment, azonban az eddigi tapasztalatok alapján ezt, véleményem szerint, nem lehet egyértelműen kijelenteni. Az azonban bizonyos, hogy ahol a találkozó előkészítését politikai és rendőri hisztéria előzte meg, ott ez a túlhajtott preventív stratégia és zéró tolerancia miatt majdnem mindig kisebb-nagyobb erőszakos konfliktusokat eredményezett a tüntetők és a rendőrség között. Csak remélni lehet, hogy hosszabb távon csökken a belbiztonsági kockázatérzékelést nagyon érzékennyé változtató terrorista fenyegetés, és kialakulnak a bizalmi viszonyok a globális tiltakozók és a korábbi rendezvények tapasztalatait szisztematikusán feldolgozó rendőrségek között, amely globális vagy regionális (pl. európai) mintákat teremthet egy új típusú közrendvédelmi partnerség számára.

Összegzés

Ombudsmanok tapasztalatai a gyermeki jogokkal, az egyetemi hallgatók jogaival, a tüntetők jogaival és általában a polgári engedetlenkedők jogaival kapcsolatosan – e sokféle tevékenységnek a rövid felvillantása a 20–21. századból milyen hozzájárulást jelenthet a demokrácia új problémáinak megértéséhez? Magyarországon, és másutt is, az ombudsmanok sokféle feladatot látnak el az alapjogok védelmében és a közigazgatás visszasságainak kritikájában. Az

ombudsmani intézmények, dacára országonként eltérő felépítésüknek, összességében mégis az átláthatóbb állam, és ezáltal könnyebben megközelíthető demokratikus hatalomgyakorlás letéteményesei. A posztmodern demokrácia az állampolgári beleszólás és részvétel új, nem hagyományos formáit intézményesíti, amelynek egyik fontos csatornája a globálisan elterjedt ombudsmani intézmény a 21. században. Európa elöl jár ebben a tekintetben: az EU-nak van saját, az EU-joggal kapcsolatos visszasságokkal foglalkozó ombudsmanja, és az EU tagállamainak döntő többségében – leszámítva a nagymértékben decentralizált Német Szövetségi Köztársaságot és Olaszországot, ahol csak helyi és tartományi ombudsmani intézmények léteznek – megtalálhatjuk a nemzetállami szinten szervezett általános ombudsmani intézményt. A tematikus ombudsmanok vonatkozásában felmerül a különleges támogatásra igényt tartó újabb és újabb területek kiemelésének kísérlete, illetve másrésről az „ombudsman-infláció”, a túlságosan felparcellázott állampolgári jogvédelem két szélsőségének veszélye. Ma nálunk van környezetvédelmi és kisebbségi, valamint adatvédelmi biztos az Országgyűlés mellett, valamint miniszteriális szinten az oktatási jogok és a távközlési ügyek biztosja, valamint több, az állampolgári jogvédelmet szolgáló kollektív intézmény, mint pl. a Független Rendészeti Panasztestület. Léteznek világszerte a hadsereggel, a gyermeki jogokkal, a biztosításokkal és a hitelügyletekkel, valamint az egyetemi hallgatói ügyekkel foglalkozó külön biztosok. Ma a világon nagyon sokféle ombudsman van, és számuk egyre gyarapodik. Mindez egészében véve a demokratizálódást és a jogállamiságot segíti, azonban kérdés, mint mindig, a mérték és a hatékonyság. Vajon az újabb típusú intézmények számának és sokféleségének növelése megoldást jelenthet-e, ha a hagyományos pl. bírói úton történő állampolgári jogvédelem hatékonysága és polgárközelsége nem növekszik? Úgy vélem, ha a szimfonikus zenekarok hasonlatával fejezzük be az ombudsmani intézmények 21. századi lehetőségeiről és korlátairól adott áttekintést, talán nyújt nekünk valami eligazítást; a szimfonikus zenekarok, akár az állampolgári jogvédelem eszközei, egy közös összhangzat érdekében vesznek fel világszerte új hangszereket, hangszer típusokat, de ez nem jelentheti azt, hogy a hagyományos hangszerek kimaradnak avagy háttérbe szorulhatnak.

Turi Tímea

Akármikor, akárhol

2009 szilveszterén újránéztem a *Vissza a jövőbe* mindhárom részét: a trilógia első darabja 1985-ben készült, akkor, amikor egyéves voltam, a harmadik pedig 1990-ben, amikor nagycsoportos óvodás. Valójában nem tudnék számot adni arról, hányszor láttam már, van benne valami megunthatatlan, és mindez talán nem csak azzal magyarázható, hogy a trilógia minden része és összességében egyaránt dramaturgiai mestermunka; bár kétségtelenül van abban valami ellenállhatatlan, ha az ember sokadszori nézésre is ugyanolyan bizonytalanul drukkol az amerikai tininek és a szórakozott professzornak, hogy az időutazáshoz szükséges áram belescapjon a városháza óráján keresztül az időgépnek használt Deloreanba. Az alapötlet, az időutazás persze nem a trilógia ötlete: erre még utal is az utolsó rész utolsó jelenetének sajátos fricskája, amikor a „doki” mozdonyként újrateremtett időgépének tornácán bemutatja gyermekeit: Vernét és Gyulát. A nyolcvanas évek második felének egyik legnagyobb hatású amerikai tömegtermékének időutazása ugyanakkor nem csak a fantasztikum iránti vágyról tesz tanúbizonyságot: az időutazáshoz való viszonya legalább ilyen beszédes.

A *Vissza a jövőbe* három része ugyanis úgy épül egymásra, hogy az időutazást mint témát voltaképpen egy nevelési regény eszközüvé teszi, miközben az időutazás lehetőségeiről és etikájáról vallott nézetek folyamatosan változnak. Maga a trilógia 1885-től 2015-ig játszódik, a film „valós”, nyolcvanötben játszódó ideje egy szűk napot foglal magában: Marty McFly, egy kedélyes amerikai fiú estéjét és rá következő reggelét. Ullysesstől ihletett gondolat: egy napba belezsúfolni a történelmet. Az időutazás Marty szempontjából saját fejlődés-regényének eszköze lesz, annak a kérdésnek a foglalatja, hogy vajon le tudja győzni saját hübriszt, a gyávaságot kompenzáló vakmerőséget. Mindeközben társa, az időgépet megalkotó doki szempontjából az időutazás tétje közvetlenebb, bár kapcsolatban van az előző kérdéssel: lehet-e és legfőképpen szabad-e megváltoztatni az embernek a múltját és/vagy jövőjét?

A film nyilván egy csomó helyen következtelen: például miközben a második részben az, hogy a gonosz Beef visszatér az időben és fiatalkori saját magá-

val találkozva megváltoztatja (értsd: elrontja) a jövőt, egy új, alternatív „tér-idő-kontinuumot” hoz létre, ám annak, hogy az első részben Marty időutazása is (ott: pozitív) változásokat indukál a viszonylagos jelenben, mintha nem lenne következménye. Nyilván mondhatjuk azt, hogy egy szórakoztató filmtől ne várjunk szigorú logikai következetességet, hiszen még a Hamlet is tele van ellentmondásokkal, csak hogy az ellentmondások gyakran – mint a Hamletben is – önmagukon túlmutató jelentőségűek. A *Vissza a jövőbe* esetében például épp az időutazásról való gondolkodás megváltozása az egyik legizgalmasabb kérdés: míg az első részben a doki mindig arra figyelmeztet, az utazások során nem szabad semmit sem megváltoztatni, semmit sem befolyásolni, addig az utolsó rész utolsó jelenetében gyakorlatilag egy – igaz, művészet nélküli – „változtasd meg életed”-programot tanácsol. Pontosabban azt sugallja, hogy a változtatás nem is változtatás, ugyanis nincs mihez képest változtatni. „A jövő nincs megírva. A jövő olyan, amilyenné teszitek. Tegyétek hát olyanná, hogy jó legyen.” A *Vissza a jövőbe*, ebből is látszik, jellegzetes foglalatja egyfajta amerikai gondolkodásnak, a trilógiát mégis többnek gondolom a self-made-man mini-odüsszeijánál.

A szórakozott professzor tanulsága, a jövő megíratlansága ugyanis csak a jövő viszonylagossá válása szempontjából állítható. Ezt azért is könnyen mondhatja a doki, mivel a harmadik rész végére csakugyan az időn kívül rendezi be saját és családja életét: sőt, a gyerekei már rögtön ebbe az időtlenségbe születnek. A doki amúgy is mindig mintha ki akarná írni magát az időből: az időgép megsemmisítése iránti visszatérő vágy és a vadnyugaton berendezkedő technicizálatlan élet kísérlete így nem is áll olyan messze történetének „befejezésétől”, a vonatformájú, gyakorlatilag lakókocsi-funkciójú időgépmozdonyon való élettől. A doki az állandó utazásban ugyanis kívül kerül az időn: az ő szempontjából így valóban értelmetlenné válik a múlt, a jelen és a jövő megkülönböztetése, miközben még „csak” 1985-ben, vagyis egyszerre csak egy időpontban élt, valójában félelemmel tölthette el az idők sorába való beavatkozás. Ugyanis ha nincs különbség múlt és jövő között, a „múlt”-at megváltoztatni éppolyan lehetetlen és éppolyan lehetséges, mint a „jövő”-t alakítani. A *Vissza a jövőbe* etikája ezek szerint úgy oldja fel az előbb említett ellentmondásokat, hogy minden megengedett, ami jobba teszi az időt, és minden kijavítandó, vagyis máshogy csinálendő, ami rosszá. Az idő: tabula rasa. Nem véletlen, hogy a végső fináléban a jövő íratlanságát épp a jövőből hozott, Marty várható személyes tragédiájának nyomaként megjelenő írás eltűnése jelenti.

Az azonban, ami a szereplők igazságaként csak az utolsó jelenetben lesz kimondva, azt a film mint ötlet és kompozíció már a kezdetektől sugallja. Sőt, maga a cím paradoxona is erre utal: a jövő mint irány nem megkülönböztethető a múlttól. A trilógia visszatérő jelenetei is mind arra engednek következtetni, hogy a történelem vagyis az idő által tagolt tér egymásutánja voltaképpen csak a díszletek, az elhanyagolható körülmények változása: a vadnyugati csehó, a

nyolcvanas majd a kétezertízes évek kávézója ugyanaz, a város főterén történő lovas, gördeszks vagy légdeszks üldözés is ugyanaz, mert mindezek a dolgok ugyanazokat a funkciókat töltik be: így öröklődnek a szereplők attribútumai is, ahogy nincs különbség például a gonosz Beef „múltbeli” dédapja, Beef és az ő „jövőbeli” unokája között. Gyakorlatilag ugyanolyan funkcióval bíró cselekményelemek cserélődnek a trilógia részeiben, sajátos Dávid- és Góliát-parafrázisok ezek, épp csak a körülmények változnak, mégis e körülmények nélkül e funkciók meg se mutatkoznának: mivel a sorozat irodalmi műfajmegfelelője leginkább a mese, mindezekben Propp funkcióinak felöltöztetését is láthatjuk akár. Azt, hogy mennyire nem változik semmi, ami lényegi, jelzi jól az is, amikor az első és a második rész fordulóján a jövőből visszatérő doki azt mondja, régi arcát jelző maszkot vett fel fiatalító kúrája után, hogy ne ijesszen rá a fiatalokra: a maszk takarta és a maszk nélküli arc azonban, láss csodát, ugyanúgy néz ki. A *Vissza a jövőbe* szemlélete szerint a történelem se más, mint díszlet, miközben a történelem, ha van, hangsúlyosan és mindig személyes történelem.

A film tehát mint kompozíció eleve elmosza a különbségeket a különböző idősíkok között: azonban ha nincs különbség az idő különböző rétegei között, idő sincs. Ha mégis van íve vagy története a trilógiának, az épp ennek a felismerése: az első részben az időbe való beleszólás még az időutazás által okozott változtatások korrekciója, a második részben a jövő megváltoztatása véletlenül maga után vonja a jelen megváltozását is, ami miatt ugyanabban a múltban újabb korrekciót kell végrehajtani, a harmadik rész végkicsengése azonban a régmúlt megváltoztatása mellett a legnagyobb téhez ér el: a jelen alakíthatóságáig. A doki által kimondott voltaképpeni tanulságot azonban így mégiscsak viszonylagossá teszi az időutazások által is létrehozott, a jövő múltat és jelent feloldó örök egyidejűsége, miközben a három rész megunhatatlannak tetsző történetvariánsai is korlátozott számú elemkészletből épülhetnek csak fel. A jövő mint szabad mozgástér koncepciója így azzal árnyalódik, hogy a jövő törekvése mindig az, ami a legjobb – a lehetőségekhez képest.

Azt, hogy az időrétegek egymáshoz kapcsolódása milyen viszonylagos, sajátosan aktuálissá teszi az a körülmény is, hogy jelenünk közelebb van immár a film jövő idejéhez (2015-höz), mint jelen idejéhez. Az idő múlása már eleve időutazás, sőt, az idő valódi folyása az igazi időutazás, ha figyelembe vesszük azt, hogy az időutazást ábrázoló filmek fölött hogyan jár el az idő, épp azért, mert kívül esnek rajta – valahogy úgy, ahogy a doki időgépe mint otthon vonja ki magát az idő múlásán. A *Vissza a jövőbe* jövőképe azonban meglepően nem megmosolyogtató, egyrészt mert – ahogy a saját múltjának és saját jelenének ábrázolásában is – eleve a szatíra ábrázolásmódját követi, másrészt mert kevés erős, és ezért nyilvánvalóan később nevetségessé válható állítást tesz. Ezen állítások közül azonban sok megközelítően igaznak bizonyult: az, hogy Marty fia egyszerre több adót néz a tévén, már rögtön nem tűnik annyira utópikusnak,

ha belegondolunk, hogy a számítógépünk képernyőjén egyszerre hány ablakot tartunk nyitva, a plasztikai műtétek és az instant ételek térnyeréséről nem is beszélve. Ami azonban valóban időtálló prófécianak tűnik a mából visszanezve a trilógiát illetően, az nem is a jövő – a mai jelenünk – ábrázolására tett javaslatokat illeti, hanem épp az időrétegek egymáshoz való viszonyának megjelenítését. A minket körülvevő mediális térben is, amely alapvetően meghatározza a világérzékelésünket, és amelybe a filmek is – mint például a *Vissza a jövőbe* – beletartoznak, épp az időnek mint linearitásnak az érzékelése veszett el. Ezért lehet az is, hogy az interneten a film rajongói mindig a trilógia lehetséges folytatásáról álmodoznak, miközben – nyilván a trilógia következetes dramaturgiai kompaktsága miatt – a folytatás elképzelhetetlen. Ám azért is, mivel folytatása logikailag csak lineárisan haladó történetnek lehet (ezért nem lehet a második és a harmadik részt se folytatásnak, csak a trilógiának mint egésznek a részeként tekinteni), a trilógiát folytatni így olyan lenne, mint még egy felesleges hurkot tenni egy pamutgombolyagra. Milyen emlékezetes jelenet például az, amikor a második, szinte már barokkosan bonyolult részben Marty másodszer tér vissza az ötvenes évekbe, szülei fiatakorába, és távolról szemlélője lehet saját magának mint időutazónak (ha az időutazás nyomot hagy az időn, az újabb visszatérés csak tovább bonyolítja): ekkor az első időmegváltoztató tettet (azt, hogy édesapja felpofozza a gonosz Beefet, ezzel megváltoztatva saját alkátát, és ezáltal jövőjét) úgy szemléli, akár egy filmet. Mint egy újranézett, soha meg nem unható jelenetet. Épp úgy, mint az a néző, aki nem tudja megunni a trilógia újra- és újranézését, noha éppúgy nem talál benne semmi valódi újat, mint az időutazó a különböző időrétegekben: nem azért nézi, amit néz, hogy mi történik, hanem azért, hogy hogyan. Az ismétlés is időutazás.

Mindez azonban nem (csak) a rajongó nézőpontja: amióta a videomegosztó és az otthoni filmnézés tűnik korunk meghatározó médiafogyasztási formájának, a filmek befogadása is változik: atomizálódik, darabokra bomlik, a jelenetek idézhetők, külön interpretálhatók. Jellegzetes az is, hogy a YouTube-on, a legnagyobb mai videomegosztó portálon a *Vissza a jövőbe* számomra nyilvánvalóan egészen más miatt fontos utolsó jelenete csak azért található meg, mert valaki kiemeli benne a háttérben látható bakit: azt, hogy a doki egyik kisfiát játszó gyerekszínész az alfelét vakargatja. Ebben a gesztusban – mármint a háttérben zajló jelenet szó szerinti felnagyításban – nem csupán az egyszeri vicc keresése látható, hanem az is, hogy miféle igény lehet a kerek és befejezett (amilyen dramaturgiailag maga a trilógia) „emberivé”, kevésbé kerek és kevésbé befejezetté tételére.

A *Vissza a jövőbe* ugyanis nem csak azért érezhető az én nemzedékem filmjeként, mert közel egy időben születünk vele, és közel akkor élünk most, amikor a film jövő ideje játszódik. Hanem azért is, mert a mi számunkra az idő érzékelése már nem úgy lineáris, a térérzékelésünk már nem úgy szegmentált, mint azelőtt – és lám, rögtön rácáfolok önmagamra, hiszen egy olyan kijelentést tet-

tem, ami megteremtette az akkor és most különbségét. A *Vissza a jövőbe* persze nyilván konzekvensebb – könnyű neki, hiszen fikció –, amikor gyakorlatban ábrázolja azt, hogy ami innen nézve múlt, máshonnan jelen, de ha jobban belegondolunk, ezzel a tapasztalattal saját életünk mindennapi időutazásai is megajándékoznak. Az idő viszonylagossá válásának, egy mintha-időtlenség mint időtapasztalat kialakulásának, úgy hiszem, az amerikai trilógia egyszerre volt tünete és katalizátora. Mégis, ebben a viszonylagos időtlenségben próbálunk a saját időnk mérésére tetszőleges, nem feltétlenül a lineáris rendben értelmezhető csomópontokat kijelölni – mint akár egy filmtrilógia, melynek ideje nem csak készítése ideje, de az az idő is, amíg együtt felnőtünk vele, miközben, akár kijelöljük a határokat, akár nem, az idő éppúgy múlik – csak épp az érzékelésünk veszik el iránta, csak épp csomópontokon keresztül válik valóban érzékelhetővé. Ezért, az idő szerepének e háttérbe húzódása miatt, tehet a nemzedékem csak nehezen kijelentéseket az előttünk álló időről: mert kevésbé tudja megkülönböztetni bármi mástól: a jövőbe nem előrehaladunk, a jövőbe visszatérünk.

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer   **SZILÁDY**

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.